

ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΟ ΒΗΜΑ

- **Η. Θερμός** : Ιδεολογικές και πολιτικές μεταλλαγές στην Ευρώπη
- **Η. Κατσίκας και Μ. Χατζηπροκοπίου** : Η στασιμότητα της ελληνικής οικονομίας
- **Π. Τερλεξής** : Η κατάσταση της κοινωνιολογίας και οι μεταπτυχιακές σπουδές στην Ελλάδα
- **Β. Φιορεθάντες** : Για μια σύγχρονη φιλοσοφία της κουλτούρας
- **Φ. Νικολόπουλος** : Κυβερνητική, δομολειτουργισμός και μαρξισμός
- **Ε. Rutigliano** : Η έννοια της αντι-εξουσίας
- **Ν. Σερντεδάκης** : Μάζα, ελίτ και εξουσία
  - **Α. Ρήγα** : Κοινωνική ψυχοθεραπεία σε καρκινοπαθείς
- **Ε. Παπαδάκη - Μιχαηλίδη** : Διαφοροποίηση των δύο φύλων στα σχέδια των παιδιών
- **Ν. Γουσγούνης** : 12ο Παγκόσμιο Συνέδριο κοινωνιολογίας, 1990: κρίσεις και παρατηρήσεις

ΤΟ ΒΗΜΑ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

SOCIAL SCIENCE TRIBUNE

Κατεύθυνση Κοινωνιολογίας Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης
Ρέθυμνο 74100 Τηλ. 0831/27.808 - 24.070/εσ. 37

Περιεχόμενα

Εκσυγχρονισμός και Κοινωνικές Επιστήμες	5
Η. Θερμός:	
Ιδεολογικές και πολιτικές μεταλλαγές στην Ευρώπη	9
Η. Κατσίκας, Μ. Χατζηπροκοπίου:	
Η στασιμότητα της ελληνικής οικονομίας	24
Π. Τερλεξής:	
Η κατάσταση της κοινωνιολογίας και οι μεταπτυχιακές σπουδές στην Ελλάδα	54
Β. Φιορεθάντες:	
Για μια σύγχρονη φιλοσοφία της κουλτούρας	70
Φ. Νικολόπουλος:	
Κυβερνητική, αμερικανικός δομολειτουργισμός και μαρξιστική εκδοχή	90
Ε. Rutigliano:	
Η μεταμόρφωση της έννοιας «μεταμόρφωσης» η έννοια της αντιεξουσίας στον Canetti	115
Ν. Σερντεδάκης:	
Μάζα, ελίτ και εξουσία από τον Le Bon στον Canetti	129
Α. Ρήγα:	
Κοινωνική ψυχοθεραπεία σε καρκινοπαθείς	144

Ε. Παπαδάκη - Μιχαηλίδη:

Διαφοροποίηση των δύο φύλων στα σχέδια των παιδιών 172

Συνέδρια - Ανακοινώσεις

Ν. Γουσγούνης:

12ο Παγκόσμιο Συνέδριο κοινωνιολογίας, 1990
κρίσεις και παρατηρήσεις 180

Διαπανεπιστημιακό μεταπτυχιακό Πρόγραμμα
Σπουδών Erasmus και το Πανεπιστήμιο Κρήτης 199

Βιβλιοκριτική 204

Βιβλιοπαρουσιάσεις 218

Εκσυγχρονισμός και Κοινωνικές Επιστήμες

Οι αλλαγές και οι μεταρρυθμίσεις που το σύνολο των συνειδητοποιημένων πολιτών επιθυμεί, τόσο σε επίπεδο κορυφής, όσο και σε επίπεδο βάσης, δεν πρόκειται να έρθουν μόνο με πολιτικά μέσα. Τις δυνάμεις που στέκονται εμπόδιο σε κάθε ανακαίνιση και καινοτομία, φράζοντας το δρόμο στην εξέλιξη, δεν θα πρέπει να τις περιορίσουμε στα πλαίσια των "κρατικών μηχανισμών" ή του "πολιτικού κατεστημένου". Υπάρχει ένα ευρύτερο πλέγμα από εμφανή κι αφανή κέντρα ελέγχου, σ' όλα τα επίπεδα των κοινωνικών σχέσεων, που είναι εξίσου αποφασιστικά για κάθε κοινωνικό μετασχηματισμό.

Οι προσπάθειες που θα χρειαστούν να γίνουν και ο αγώνας που θα ακολουθήσει, για να υποκινηθούν οι φίλοι και να κερδηθούν οι εχθροί, θα είναι μακροχρόνιες και πολυμέτρες. Γι' αυτό και επιβάλλεται μια γενικότερη κάτοψη του πεδίου μάχης. Κάτι τέτοιο μεταξύ άλλων, προϋποθέτει την κριτική των υπάρχόντων συστημάτων κοινωνικής οργάνωσης σε όλα τα επίπεδα, ώστε να προκύψει μια ολοκληρωμένη πρόταση κοινωνικού μετασχηματισμού. Αυτό κάθε άλλο παρά υπονοεί μια ευαγγελική, σωτηριακή παρέμβαση στην πορεία της Ιστορίας. Επισημαίνει απλώς την ανάγκη για ρεαλιστικότερες και πρακτικότερες θεωρητικές προτάσεις κοινωνικής δράσης. Προτάσεις που δε θα αποκλείουν με τη δογματική τους μονομέρεια τα πλατιά στρώματα λαού από την διαδικασία και παράλληλα δεν θα ωθούν τις κοινωνικές ομάδες σ' ανοικτές αντιπαραθέσεις. Οι προτάσεις του κοινωνικού μετασχηματισμού αντίθετα, θα πρέπει να οδηγούν στη συνδιαλλαγή και τη συνύπαρξη των αντίθετων, σε συνθέσεις δημιουργικής συμβίωσης. Τουλάχιστον, σαν μακρινό όνειρο αυτό δεν έχουμε το δικαίωμα να το στερήσουμε από κανέναν.

Για να μην πέσουν όμως στην παγίδα του απόλυτα γενικού ή του απόλυτα εξειδικευμένου, οι δυνάμεις και του κοινωνικού μετασχηματισμού θα πρέπει να δημιουργήσουν στέρα θεωρητικά υπόβαθρα, που θα τεκμηριώνουν την κοινωνική κριτική, θα εκλογικεύουν την οικονομική ανάπτυξη και θα νομιμοποιούν την πολιτική δράση. Χωρίς αυτά τα θεωρητικά υπόβαθρα, οι νίκες κι' όταν συντελεστούν θα είναι παροδικές και τυχαίες, με περιορισμένη εμβέλεια, εκεί ακριβώς που τις θέλουμε αποφασιστικές και μακρόπνοες.

Παρά τις αδυναμίες που προκαλεί μια τέτοια προσπάθεια, γίνεται ωστόσο κατανοητό από όλο και ευρύτερα στρώματα φιλελεύθερων και μαρξιστών διανοουμένων, καθώς κι από πρακτικούς της πολιτικής όλων των αποχρώσεων, ότι είναι αδύνατον να επιχειρηθεί μια μακρόπνοη, οργανωμένη κι αποτελεσματική επιχείρηση εκσυγχρονισμού, χωρίς τη δημιουργία μιας δυναμικής αντικουλτούρας, που θα βασίζεται και θα εμπνέεται από κάποιο καθολικό σχέδιο δράσης. Ένα τέτοιο σχέδιο δράσης θα υπολογίζει και θα αντανακλά, από τη μια μεριά τις ιδιομορφίες της ελληνικής κοινωνίας, που θα πρέπει να διατηρηθούν για να κρατήσει την ταυτότητά της, και από την άλλη την ανάγκη για συλλογική οργάνωση μέσα στα ευρύτερα διεθνή πλαίσια, όπως διαμορφώνονται από την Ευρωπαϊκή Κοινότητα των λαών.

Τίποτα ωστόσο από όλ' αυτά δε θα ήταν δυνατό να καρποφορήσει, καμιά σύλληψη της πραγματικότητας και κανένα σχέδιο δράσης για το μέλλον δεν θα κατέληγε σε αίσιο τέλος, χωρίς μια σοβαρή προσπάθεια αξιολόγησης και κριτικής των υφιστάμενων κοινωνικών θεσμών και της ιδεολογίας που τους στηρίζει. Η κοινωνιολογική παραβίαση σ' ένα τόπο δημιουργείται και διατηρείται προπάντων από τις ευκαιρίες, τόσο για κοινωνική κριτική κι αυτοκριτική πάνω στις ιδεολογικές και θεωρητικές προτάσεις για κοινωνική οργάνωση και εξέλιξη, όσο και για εμπειρική, εξειδικευμένη διερεύνηση του κοινωνικού γεγονότος στην καθημερινότητά του. Ούτε αόριστες γενικεύσεις, που δεν είναι παρά ιδεολογία, ούτε οι εμπειρικές αναλύσεις, που δεν είναι παρά απλή κοινωνιογραφία είναι δυνατό να μας βοηθήσουν να συλλάβουμε το συσχετισμό των παραγόντων που ευθύνονται για την κοινωνική εξέλιξη και τον κοινωνικό μετασχηματισμό.

Πάνω απ' όλα θα πρέπει να αποτολμήσουμε βαθιές και λεπτομερείς αναλύσεις όλων των γενικών προτάσεων κι όλων των επιμέρους προσεγγίσεων, σε μια προσπάθεια ν' αποφύγουμε και την αόριστη σκέψη και το σχολαστικό εμπειρισμό. Ούτε το ένα ούτε το άλλο μας βοηθούν από μόνα τους να συλλάβουμε τη δυναμική της κοινωνικής ζωής. Μόνο έτσι θ' αποφύγουμε τη μονομέρεια και τον δογματισμό, με την ελπίδα να φτάσουμε σε αξιολογήσεις και συμπεράσματα, που ίσως μας οδηγήσουν σε νέες δημιουργικές συνθέσεις. Χωρίς αυτή την εξονυχιστική διερεύνηση, οι προτάσεις μας δεν θα είναι γνήσιες, αυθεντικές αλλά τεχνικές κι επιπόλαιες. Τέτοιες προτάσεις καταλήγουν είτε σε απλό μιμητισμό, είτε σε άσκοπη πολεμική. Τα παραδείγματα τέτοιων προκαταλήψεων είναι στη χώρα μας και πολλά κι επαναλαμβανόμενα.

Για ν' αποφύγουμε και το ένα και το άλλο θα πρέπει να μεριμνήσουμε, ώστε να επικρατήσουν προϋποθέσεις ελεύθερου και αβίαστου επιστημονικού διαλόγου και κοινωνικής κριτικής. Μέσα στην άενη αυτοανάδειξη των αντιθέσεων που υφαίνουν τον κοινωνικό καμβά κι αποκαλύπτουν την εξέλιξή μας, δεν υπάρχει στιγμή ή χώρος για εφησυχασμό. Δεν μπορούμε να προεξοφλήσουμε την καλή θέληση, ούτε την οργανωτική ευχέρεια για ελεύθερο και δημιουργικό στοχασμό, με σκοπό την κα-

---

τανόηση του ανθρώπου και του κόσμου που τον περιβάλλει. Οι στάσεις, τα πιστεύω, τα ήθη και οι ρυθμοί στη ζωή μας δεν είναι τίποτε άλλο παρά προσωρινές νίκες κατεστημένων, σ' ένα ασταμάτητο πόλεμο συλλογικών στόχων και προσωπικών συμφερόντων. Η συνείδηση θα πρέπει να διατηρείται διαρκώς σ' εγρήγορση. Οι αντένες μόνιμα στραμμένες προς τους ήχους και τα ξεφωνητά που ξεσηκώνει ο άνεμος της μεταρρύθμισης. Οι αισθήσεις πάντα σε κατάσταση μόνιμης αντιπαράθεσης και γόνιμης αποδοχής.

Το ίδιο και όλοι οι άλλοι "συμβατοί μηχανισμοί" της κοινωνικής μας ύπαρξης. Οι ρυθμίσεις και οι κανονισμοί, οι κανόνες και οι θεσμοί που διασφαλίζουν τον ελεύθερο διαλογισμό, την ορθολογική κρίση και τη δημιουργική αξιολόγηση καταστάσεων, σχέσεων και συμβάντων, πρέπει να ανανεώνονται πάνω σε μόνιμη βάση. Δηλαδή να μην σχεδιάζουμε, αποφασίζουμε και δρούμε ευκαιριακά ή όταν είμαστε υποχρεωμένοι από τα προγράμματα, αλλά και όταν όλα φαίνονται πως είναι ήρεμα και ομαλά. Γιατί, εφ' όσον στις κοινωνικές σχέσεις, όπως και στις πνευματικές διεργασίες, υπεισέρχονται καθημερινά προβλήματα ηθικής και συνείδησης, η σύγκρουση ανάμεσα στα εξελικτικά ρεύματα και τις ανασταλτικές τάσεις είναι ασταμάτητη και σχεδόν αναπόφευκτη.

Από τη Διεύθυνση

Οι Ιδεολογικές και Πολιτικές Μεταλλαγές στην Ευρώπη και οι Επιπτώσεις τους στις Διεθνείς Σχέσεις*

Ηλίας Θερμός**

Η συστηματική μελέτη και διερεύνηση της δομικής συμπεριφοράς του Διεθνούς Πολιτικού Συστήματος και η λειτουργία των Διεθνών Σχέσεων στην εποχή μας προϋποθέτουν τη διεισδυτική κατανόηση των βασικών αρχών και πολιτικών που διέπουν το σύστημα από το Συνέδριο της Βιέννης το 1815.

Η προσέγγιση στην πολυπλοκότητα και δυναμική του συστήματος μπορεί να γίνει μέσα από τρεις ιστορικές ενότητες: 1) από το 1815 μέχρι τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο· 2) το 1914 ως το τέλος του Β΄ Παγκόσμιου Πόλεμου· 3) τη μεταπολεμική περίοδο 1945 μέχρι σήμερα.

Παράλληλα η μελέτη εστιάζεται στις ιδεολογικές πολιτικές μεταλλαγές στον αιώνα μας και επιχειρεί να αξιολογήσει τις μεταβολές που συντελούνται στον Ευρωπαϊκό χώρο και τις επιπτώσεις τους στην παγκόσμια διαδικασία ανάπτυξης των πολιτικών και κοινωνικών συστημάτων και στη διεξαγωγή των διεθνών σχέσεων.

---

* Διάλεξη που έγινε στις 16 Μαρτίου 1990 στα πλαίσια μεταπτυχιακών σεμιναρίων της κατεύθυνσης Κοινωνιολογίας του Τμήματος Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Κρήτης.

** Καθηγητής Πανεπιστημίου Μακεδονίας, Επισκέπτης Καθηγητής Πανεπιστημίου Κρήτης.

Στο Συνέδριο της Βιέννης μετά την ήττα του Ναπολέοντα συνέρχονται οι Μεγάλες Δυνάμεις Αγγλία, Γαλλία, Ρωσσία, Αυστρία και Πρωσσία προκειμένου να διαμορφώσουν την πολιτική τους σύμφωνα με τη νέα γεωπολιτική πραγματικότητα και με βάση τους ιδιαίτερους στόχους και τις στρατηγικές τους επιδιώξεις. Ξεχωρίζουν εδώ οι επιλογές των Δυνάμεων που θα εκφραστούν μέσα από μακροχρόνιες προσπάθειες και εμπλοκές για υλοποίηση.

Για την Αγγλική πολιτική ξεχωρίζουν οι επιλογές: διατήρηση της ισοροπίας στην Ευρώπη, κυριαρχία του Αγγλικού στόλου στο θαλάσσιο χώρο, περιφρούρηση και επέκταση της Αυτοκρατορίας, περικύκλωση και περιορισμός της Γαλλίας στην Ευρώπη και έλεγχος στη συμπεριφορά της σαν ιδεολογικο-πολιτική και στρατιωτική δύναμη, διάσπαση των Κάτω Χωρών και κυριαρχία στο Βέλγιο, ελαχιστοποίηση της δύναμης και επιρροής της Ρωσσίας ώστε να της αφαιρεθούν τα πλεονεκτήματα που αντιστοιχούσαν στη συνεισφορά της στην ήττα του Ναπολέοντα, αποφυγή συγκρότησης συμμαχίας που θα στρέφονταν εναντίον της είτε μεταξύ των άλλων μοναρχιών ή μεταξύ Γαλλίας και Ρωσσίας.

Βασικός μοχλός στην Αγγλική πολιτική φαίνεται να είναι η χρησιμοποίηση της ιδεολογίας του φιλελευθερισμού σαν ηθική και εκσυγχρονιστική δύναμη που της επιτρέπει τη διείσδυση σε περιοχές που πολιτικές και κοινωνικές δυνάμεις συγκρούονται στο δίλημμα επαναστατική μεταβολή ή υπεράσπιση της Μοναρχικής παράδοσης.

Η πολιτική της Αυστροουγγαρίας με την καθοδήγηση του Μέττερνιχ αποβλέπει στο πολιτικό και ιδεολογικό Status Quo, την ισοροπία των δυνάμεων και στη διατήρηση και μεγιστοποίηση της Αυστριακής επιρροής, στη δημιουργία συμμαχιών και συσπειρώσεων με στόχο την αποτροπή της επέκτασης της Ρωσικής επιρροής στο Νότο, ενώ ταυτόχρονα συνειδητοποιεί τα προβλήματα και τις προοπτικές που θα προκύψουν από την αποσύνθεση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Κεντρικό όμως ζήτημα στην πολιτική των Μεγάλων Δυνάμεων της Κεντρικής Ευρώπης είναι η αποφυγή ενοποίησης της Γερμανίας κάτω από Πρωσσική ηγεσία και πολιτική.

Για τη Ρωσική πολιτική οι στρατηγικοί στόχοι φαίνεται να είναι η ταυτόχρονη λειτουργία της Ρωσσίας σαν Ευρωπαϊκή και εξευρωπαϊκή δύναμη στους δρόμους για την Άπω Ανατολή και Κεντρική Ασία με ιδιαίτερο οικονομικό και πολιτικό βάρος στις σχέσεις της με την Ανατολική και Νότια Ευρώπη. Η ιδεολογική ταύτιση και παραδοσιακοί οικογενειακοί δεσμοί μεταξύ των δυ-

ναστειών και τα κοινά οικονομικά συμφέροντα στην Ανατολική Ευρώπη δημιουργούν «φυσικές» δομές συνεργασίας μεταξύ Πρωσίας και Ρωσίας.

Όμως το κρίσιμο ζήτημα που θα ρυθμίσει τις ενδοευρωπαϊκές σχέσεις και θα αποβεί μοιραίο για ολόκληρο το ευρωκεντρικό διεθνές σύστημα από τη νίκη της Πρωσίας εναντίον της Αυστρίας και του Ανόθερου στην Sadowa (Königgratz) στις 3 Ιουλίου 1866 ως τη συμμαχική κατοχή της Γερμανίας και τη Διακύρηξη του Potsdam στις 2 Αυγούστου 1945, είναι η Γερμανική εθνική ολοκλήρωση και η θέση του ενοποιημένου Γερμανικού εθνικού κράτους στην Ευρώπη και στις παγκόσμιες σχέσεις. Το ζήτημα επανέρχεται στο προσκήνιο σήμερα και ιδιαίτερα μετά τις 3 Οκτωβρίου 1990.

Η επικράτηση της Πρωσίας στις αναμετρήσεις της με την Αυστρία το 1866 και τη Γαλλία το 1870-1 καθιστά το διεθνές σύστημα διπολικό, με το Αγγλικό υποσύστημα εξουσίας να ελέγχει τον παγκόσμιο θαλάσσιο χώρο και το σύστημα συμμαχιών του καγκελάριου Βίσμαρκ να κυριαρχεί στην Ηπειρωτική Ευρώπη.

Η Βιομηχανική επανάσταση με την ανερχόμενη αστική τάξη και τον ριζοσπαστισμό των μαζών αποτελούν από το 1848 και μετά τα μεγάλα ρεύματα μεταλλαγής στις οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές σχέσεις των βιομηχανικών κοινωνιών και η πάλη των τάξεων αναδεικνύεται θεμελιακός παράγοντας για την ανάπτυξη των κοινωνικών και πολιτικών συστημάτων.

Το μέλλον του κόσμου θα χαρακτηριστεί από τις συγκρουόμενες θέσεις της νικηφόρας αστικής τάξης και του ανερχόμενου προλεταριάτου μέσα από τα διλήμματα των εθνικών και ιμπεριαλιστικών συμφερόντων, όπως επίσης και της εθνικής απελευθέρωσης και δημοκρατικής ολοκλήρωσης σε παγκόσμια κλίμακα.

Την Εποχή του Ιμπεριαλισμού 1890-1914 όπου πρωταγωνιστούν τα υποσύστημα εξουσίας Αγγλίας-Γερμανίας θα τερματίσει ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος με τον παράλληλο μετασηματισμό του Διεθνούς Συστήματος με νέους βασικούς ανταγωνιστικούς άξονες συσπείρωσης τον ανασυγκροτημένο καπιταλιστικό κόσμο και τη Σοβιετική Ένωση, δημιούργημα της Ρωσικής Επανάστασης του 1917.

Αυτή η μεταμόρφωση του διεθνούς συστήματος με αφετηρία τις ριζοσπαστικές ή εξελικτικές μεταλλαγές στις εσωτερικές δομές των κοινωνικών συστημάτων, είναι αποτέλεσμα της ιδεολογικής διαπάλης του αστικού φιλελευθερισμού με το Μαρξισμό, δυο ιδεολογικά συστήματα απόρροια των γενικών αρχών που χαρακτηρίζουν την απελευθερωτική κίνηση των μαζών από τη Γαλλική

Επανάσταση και έχουν καθολική παγκόσμια εμβέλεια.

Έτσι, μετά τη γέννηση του εθνικού κράτους το σύστημα των διεθνών σχέσεων λειτουργεί μέσα στο δίλημμα της αστικής ή λαϊκής εξουσίας, μέσα και πέρα από το εθνικό πλαίσιο. Αυτή τη γενική εικόνα προσέγγισης παρουσιάζει ο θεωρητικός προβληματισμός στην εποχή της μεγάλης κρίσης του καπιταλισμού και των επαναστατικών διαθέσεων και προσδοκιών των μαζών.

Η μαρξιστική-Λενινιστική σκέψη, σχετικά με την αναγκαιότητα και τις προοπτικές της παγκόσμιας πολιτικής και κοινωνικής μεταλλαγής προϋποθέτει: 1) Ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος δείχνει το αδιέξοδο του καπιταλισμού σε μια πορεία ανάπτυξης και μετεξέλιξης της πολιτικής δημοκρατίας σε κοινωνική και την υπεράσπιση της πολιτικής εξουσίας των ταξικών ελίτ μέσα από ιμπεριαλιστικές πολιτικές εκμετάλλευσης. 2) Η παγκοσμιοποίηση της καπιταλιστικής ρήξης δικαιολογεί και επιβάλλει την παγκοσμιοποίηση της κοινωνικής επαναστατικής μεταβολής με στόχο τη δημιουργία νέων σχέσεων αλληλεγγύης και συνεργασίας μεταξύ των λαών της γης, απάντηση στον εθνικό σωβινισμό, ρατσισμό, πόλεμο και στην εκμετάλλευση.

Έτσι για τον Λένιν η διαδικασία εκκίνησης και λειτουργίας της ρήξης είναι μια σειρά από τακτικές επιλογές και οργανωτικές πολιτικές προκειμένου να προχωρήσει η παγκόσμια μεταβολή. Η Ρωσική Επανάσταση λοιπόν εντάσσεται στη θεωρία του «αδύναμου κρίκου» και αποτελεί βασική τακτική επιλογή. Οι παγκόσμιες επιπτώσεις της και η αποτυχία της άμεσης επαναστατικής συμπαράστασης από άλλες νικηφόρες επαναστάσεις την αναβαθμίζει σε κρίσιμη στρατηγική επιλογή και ζωτική αφετηρία μιας νέας επαναστατικής διαδικασίας. Από αυτή τη συλλογιστική λοιπόν ξεκινά η θεωρητικοποίηση για τη συγκρότηση της Σοβιετικής Ένωσης.

Κλειδί λοιπόν στην προσπάθεια ερμηνείας των σύγχρονων ιδεολογικών και πολιτικών μεταβολών παραμένει η κατανόηση των διλημάτων και επιλογών της Μπολσεβίκικης επαναστατικής ηγεσίας στην άμεση μετεπαναστατική περίοδο 1917-1919.

Η Λενινιστική θεωρία της παγκόσμιας επαναστατικής μεταλλαγής στηρίζεται στη διακήρυξη του Κομμουνιστικού Μανιφέστου, όπου ο Μάρξ γράφει: «Οι Κομμουνιστές θεωρούν ανάξιο τους να κρύβουν τις απόψεις και τις προθέσεις τους. Δηλώνουν ανοιχτά ότι οι σκοποί τους μπορούν να πραγματοποιηθούν μονάχα με τη βίαιη ανατροπή όλου του σημερινού κοινωνικού καθεστώτος».

Η αποστολή λοιπόν της Ρωσικής Επανάστασης, σύμφωνα με

τη σκέψη του Λένιν, δεν περιορίζεται στην απελευθέρωση μόνο του Ρωσσοικού λαού από τους παλιούς θεσμούς και στην κομμουνιστικοποίηση της Ρωσσίας, αλλά αποτελεί αφετηρία για να αρχίσει η διαδικασία της παγκόσμιας ρήξης και κοινωνικής μεταλλαγής.

Συνεπώς, με βάση αυτή τη συλλογιστική, η Ρωσσοική Επανάσταση δεν μπορούσε να περιοριστεί μέσα στα όρια ενός εθνικού κράτους με περιορισμένη εμβέλεια και επιδιώξεις.

«Στο Ρωσσοικό Προλεταριάτο» γράφει ο Λένιν, «έλαχε η μεγάλη τιμή να αρχίσει σειρά επαναστάσεων που είναι αντικειμενικά αναπότρεπτες σαν επακόλουθο του ιμπεριαλιστικού πολέμου».

Την Οκτωβριανή Επανάσταση ακολούθησαν τα τρία χρόνια του καταστροφικού εμφύλιου πολέμου γνωστού ως πολεμικός κομμουνισμός, που, ενώ κατέληξε στη νίκη των Μπολσεβίκων, άφησε ταυτόχρονα τη χώρα σε δεινή κατάσταση και η Σοβιετική Ένωση αναδύεται σαν ένα εξασθενημένο εθνικό κράτος με μεγάλες οικονομικές και εδαφικές παραχωρήσεις στη Γερμανία, για να αποσπάσει την Συνθήκη της Brest-Litovsk στις 17 Μαρτίου 1918.

Για τη Σοβιετική ηγεσία η κατάσταση ήταν κρίσιμη και η τύχη της Επανάστασης ταυτιζόταν με εκείνη στη Δυτική Ευρώπη. Έτσι ο Λένιν πίστευε ότι σε τελική ανάλυση εκείνο που μπορούσε να σώσει την επανάσταση ήταν η βοήθεια του διεθνούς προλεταριάτου. Αναφερόμενος στη Συνθήκη της Brest-Litovsk έλεγε: «Αυτό είναι μάθημα για μας, γιατί η απόλυτη αλήθεια είναι ότι χωρίς μια επανάσταση στη Γερμανία θα καταστραφούμε». Στις 23 Απριλίου του ίδιου έτους επανήλθε στο ίδιο θέμα: «Η καθυστέρηση μάς εκτίναξε μπροστά και θα καταστραφούμε εάν δεν μπορέσουμε να κρατήσουμε μέχρι να φτάσει η κρατερή βοήθεια από άλλες χώρες».

Σε σκληρή απογοήτευση της Σοβιετικής ηγεσίας οι επαναστατικοί αγώνες που εκδηλώθηκαν στην Ευρώπη από το 1917 τελείωσαν με ήττα στη Γερμανία, Ιταλία, Ουγγαρία και στις Βαλτικές χώρες. Το 1924 το Πέμπτο Συνέδριο της Κόμιντερν αναγκάστηκε να αναγνωρίσει ότι η επανάσταση στη Δυτική Ευρώπη δέχθηκε σοβαρή ήττα και ο καπιταλισμός επανασταθεροποιήθηκε προσωρινά.

Ήδη από τις αρχές του 1919 οι Σοβιετικοί ηγέτες είχαν πλέον πεισθεί ότι η Παγκόσμια Επανάσταση είχε προφανώς αποτύχει, ενώ ταυτόχρονα η αντίθεση των Δυτικοευρωπαϊκών δυνάμεων εναντίον των Μπολσεβίκων μεγάλωνε συνεχώς. Αυτή η δυσάρε-

στη κατάσταση έδειχνε προς τρεις πιθανές εκδοχές.

Η πρώτη επιλογή ήταν η εμμονή στην Παγκόσμια Επανάσταση. Μια τέτοια πορεία ήταν όμως, αβέβαιη και εγκυμονούσε σοβαρούς κινδύνους για το μέλλον της Σοβιετικής Ένωσης, εάν η νέα επαναστατική προσπάθεια αποτύγχανε. Μια δεύτερη επιλογή μπορούσε να ήταν η πορεία συνδιαλλαγής με την αντιπολίτευση, τόσο στη Σοβιετική Ένωση όσο και διεθνώς. Προφανώς αυτή η επιλογή θα σήμαινε σοβαρή ιδεολογική υποχώρηση και αναπροσαρμογή της Λενινιστικής σκέψης προκειμένου να καλυφθεί το κενό που χώριζε την αστική τάξη από το αγροτικό και βιομηχανικό προλεταριάτο.

Έτσι, μια ενδιάμεση εκδοχή στρατηγικής προσέγγισης ήταν η προσαρμογή της Ρωσικής επανάστασης στα όρια μιας χώρας, υποχωρώντας από το μάξιμουμ της παγκόσμιας μεταλλαγής, προκειμένου να διασωθεί η επανάσταση στη Ρωσία και προσβλέποντας στην επόμενη κρίση του καπιταλισμού, όπου η Σοσιαλιστική Σοβιετική Ένωση θα μπορούσε να αποτελέσει στρατηγικό πλαίσιο αλληλεγγύης.

Αυτή η επιλογή αποτέλεσε την αφετηρία ανάπτυξης του Σοσιαλισμού στη Σοβιετική Ένωση και εγκαθιδρύθηκε σαν επίσημη πολιτική στο 14ο Συνέδριο του ΚΚΣΕ το 1925, με το σκεπτικό ότι η Μαρξιστική επαναστατική ιδεολογία μπορούσε να περιοριστεί προσωρινά στα όρια ενός εθνικού κράτους. Βέβαια τα κρίσιμα σημεία αυτής της συλλογιστικής είναι: α) τα χρονικά διαστήματα επαναστατικής ανάπαυλας και β) ο βαθμός ιθαγενοποίησης και ταύτισης της επανάστασης με τους παραδοσιακούς και ιστορικούς στόχους και τις στρατηγικές ενός εθνικού κράτους με σημαντικά γεοπολιτικά συμφέροντα και υποχρεώσεις.

Μέσα σε αυτές τις κρίσιμες επιλογές-διλήμματα για τη μελλοντική πορεία της Σοβιετικής Ιστορίας και της Μαρξιστικής σκέψης πρέπει να αναζητηθούν τα ιδεολογικά και πολιτικά προβλήματα και οι εξελίξεις που χαρακτηρίζουν τη σημερινή πραγματικότητα στη Σοβιετική Ένωση και τις επιπτώσεις τους στην Ευρώπη και στο διεθνές σύστημα.

Η προσαρμογή της Μαρξιστικής σκέψης στη στρατηγική επιλογή Σοσιαλισμός σε μια χώρα πρέπει να αξιολογηθεί μέσα στο νέο διεθνές πλαίσιο που διαμορφώνεται μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο.

Σε αυτή την παγκόσμια αντιπαράθεση των Δυνάμεων παρατηρούμε ότι: 1) το διεθνές σύστημα που απέφυγε μια καθολική ρήξη για ένα ολόκληρο αιώνα εξισορροπημένο σε δύο υποσυστήματα από το 1871-1914 οδηγήθηκε σε πολεμική αναμέτρηση

όταν η εποχή του Ιμπεριαλισμού 1890-1914 ανάδειξε νέες παγκόσμιες δυνάμεις που προκάλεσαν τη Βρετανική Κυριαρχία με επίκεντρο το Γερμανικό συμμαχικό συγκρότημα. Η σύγκρουση αυτών των δυνάμεων στο Μαρόκο το 1904 προερχόταν από την πρόκληση της Γερμανικής Πολιτικής για παγκόσμια εμβέλεια με την ναυπήγηση ισχυρού πολεμικού Ναυτικού και τη διείσδυση σε στρατηγικές περιοχές κρίσιμες για την ασφάλεια και τα στρατηγικά συμφέροντα της Αγγλίας.

Η φιλοδοξία λοιπόν της Γερμανίας να ξεπεράσει τα όρια της Ευρωπαϊκής Ηπειρωτικής Δύναμης και να γίνει κυρίαρχη παγκόσμια δύναμη, αποτελεί το βασικό ζήτημα που χαρακτηρίζει την αυγή του 20ου αιώνα.

Η εμπλοκή των ανταγωνιστικών συστημάτων κατά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο καταλήγει με την ήττα του υποσυστήματος των κεντρικών Δυνάμεων, τον πολιτικό και ιδεολογικό μετασχηματισμό της Γερμανίας και τη διάλυση της Αυστροουγγαρίας. Παράλληλα αρχίζει να προβάλλει στον ορίζοντα η παρουσία των Ηνωμένων Πολιτειών σαν ο νέος εξισορροπητικός παράγοντας στο διεθνές σύστημα, που όμως η διστακτική του συμπεριφορά να λειτουργήσει ταυτόχρονα σαν περιφερειακή και παγκόσμια δύναμη δε θα επιτρέψει να αξιολογηθούν σωστά οι πραγματικές μεταβολές στην ισορροπία των δυνάμεων. Η Αμερική είχε ήδη γίνει η πρώτη βιομηχανική χώρα στον κόσμο στις παραμονές του μεγάλου πολέμου και η παρουσία της στην Ευρώπη το 1917 έκρινε την έκβαση της αναμέτρησης.

2) Ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος δεν κατάστρεψε μόνο το Γερμανοκεντρικό υποσύστημα και προκάλεσε τον επαναστατικό μετασχηματισμό της παραδοσιακής ανατολικής δύναμης, αλλά ταυτόχρονα άρχισε και η παρακμή της Βρετανικής κυριαρχίας όπως και η παραπέρα κάμψη της Γαλλίας.

Έτσι μετά την Ρωσική Επανάσταση και την εμφάνιση της Αμερικής στη διεθνή πολιτική στον ρόλο του ρυθμιστή, το διεθνές σύστημα συσπειρώνεται σε δύο διαφορετικά ιδεολογικά και ανταγωνιστικά κέντρα στο σχήμα Καπιταλισμός-Σοσιαλισμός, αφού δεν επαληθεύτηκε η Μαρξιστική επαναστατική παροδοχή της παγκόσμιας αντικατάστασης της αστικής εξουσίας από την ολοκληρωμένη κοινωνική δημοκρατία.

Μετά λοιπόν την αποτυχία της παγκόσμιας επανάστασης και την επανασταθεροποίηση του καπιταλισμού, τα δυο αντίπαλα μέρη του διεθνούς συστήματος αναγκάζονται να συνυπάρξουν, αλληλοεπιρραζόμενα από τις εκατέρωθεν πολιτικές επιλογές αυτοσυντήρησης και ασφάλειας.

Η άνοδος του φασισμού σε σπουδαίες βιομηχανικές χώρες όπως Γερμανία, Ιαπωνία και Ιταλία και η φιλοπόλεμη λογική επέκτασης και ηγεμόνευσης δημιουργούν ένα μοιραίο τρίτο πόλο στο διεθνές σύστημα, που οι στρατηγικές του επιλογές οδηγούν σε παγκόσμια ηγεμόνευση.

Αυτή η δεύτερη επιλογή της Γερμανίας για παγκόσμια κυριαρχία υπερσκελίζει την αντίθεση καπιταλισμού-σοσιαλισμού και οι επιλογές αυτοσυντήρησης και ασφάλειας των Δυτικών Κρατών και της Σοβιετικής Ένωσης οδηγούν στην αντιφασιστική συμμαχία που θα θέσει τις βάσεις για τη λειτουργία και συμπεριφορά των διεθνών σχέσεων μέχρι σήμερα και με προοπτικές συνεργασίας αυτών των δυνάμεων πέραν του 20ου αιώνα.

Με τη νίκη των Συμμάχων στο Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, το διεθνές σύστημα συσπειρώνεται βασικά στα δύο εξουσιαστικά κέντρα Αμερική και Σοβιετική Ένωση που, προκειμένου να σταθεροποιήσουν τις θέσεις της σαν νέες παγκόσμιες δυνάμεις, προβάλλουν ελεγχόμενες ανταγωνιστικές πολιτικές όπου οι παγκόσμιες προοπτικές και τα συμφέροντά τους επικρατούν πάνω στις ιδεολογικές και πολιτικές τους υποθήκες, όπως απεικονίζονται οι επιλογές τους στις Συνθήκες Γιάλτας και Πότσδαμ.

Έτσι λοιπόν με τον τερματισμό του Δεύτερου Παγκόσμιου Πόλεμου και την είσοδο του κόσμου σε μια μακρά περίοδο μαχόμενης συνύπαρξης και ασταθούς ειρήνης, αρχίζει να συντελείται η βαθμιαία υποχώρηση της λογικής της ιδεολογικής αντιπαράθεσης Καπιταλισμός-Σοσιαλισμός ενώ υπερτερεί πλέον η συνυπαρξιακή συστημική λογική που αντανάκλα τα εθνικά και ηγεμονικά συμφέροντα και τις απορρέουσες επιλογές της εξωτερικής πολιτικής των κυρίαρχων συστημάτων.

Για τον καπιταλιστικό κόσμο η Αμερική, αναλαμβάνοντας την προστασία του, οργανώνει συμμαχίες που της εξασφαλίζουν τα εθνικά συμφέροντα ασφάλειας από οποιαδήποτε απειλή σε ολόκληρο τον κόσμο, όπως διαπιστώνει η λογική της πολιτικής Containment που δίνεται μέσα από το ιστορικό ντοκουμέντο του εθνικού της συμβουλίου ασφάλειας NSC-68. Αναλυτικότερα το ντοκουμέντο υποθέτει:

- 1) Η Σοβιετική Ένωση είναι μια επεκτατική δύναμη και λειτουργικά δραστήρια στρατιωτική απειλή.
- 2) Δεν υπάρχουν όρια στη δύναμη της Αμερικής, πράγμα που σημαίνει ότι η οικονομία της επιτρέπει ταυτόχρονα άνετο βιοτικό επίπεδο και εξοπλισμούς.
- 3) Τα συμφέροντα των Ηνωμένων Πολιτειών βρίσκονται οπουδήποτε στον κόσμο και συνεπώς κάθε περιοχή του κόσμου

μπορεί να είναι κρίσιμη για την Αμερικανική ασφάλεια.

Έτσι το ντοκουμέντο NSC-68 μετακινεί τις επιλογές από τη σφαίρα της οικονομίας και εξωτερικής πολιτικής προς τη στρατιωτική ισχύ, πράγμα που σημαίνει ότι δημιουργούνται υποχρεώσεις υπεράσπισης αντικομμουνιστικών και αντιδημοκρατικών καθεστώτων. Απώτερος στόχος αυτού του πνεύματος είναι η καταστροφή του κομμουνιστικού συστήματος στη Σοβιετική Ένωση.

Ο προβληματισμός στους ηγετικούς κύκλους των ΗΠΑ για τις επιλογές υπεράσπισης των Αμερικανικών συμφερόντων στο μεταπολεμικό κόσμο διαρκεί από το 1945-1950 και εκφράζεται μέσα από τρεις πιθανές στρατηγικές: α) προκαταβολικός πόλεμος εναντίον της Σοβιετικής Ένωσης, β) υποχώρηση στο Δυτικό Ημισφαίριο, γ) διατήρηση μιας παγκόσμιας άμυνας ικανής να σταματήσει την εξάπλωση του κομμουνισμού, οπουδήποτε στον κόσμο.

Παράλληλα στον άλλο πόλο συσπείρωσης του διεθνούς συστήματος η στρατηγική ασφάλειας της Σοβιετικής Ένωσης οδηγεί στην επέκταση της επιλογής *Σοσιαλισμός σε μια χώρα* στην μονιμότερη πολιτική *Σοσιαλισμός σε μια ζώνη*. Αυτή η στρατηγική σοσιαλιστικής οικοδόμησης του Στάλιν σημαίνει:

- 1) Επέκταση της Μπολσεβικικής λογικής προσωρινής ανάπαυλας της επαναστατικής ρήξης με τον Καπιταλισμό σε παρατεταμένη συνυπαρξιακή πολιτική μεταξύ των αντίπαλων συστημάτων.
- 2) Ισχυροποίηση της ηγεμονικής θέσης της Σοβιετικής Ένωσης στο παγκόσμιο εργατικό και επαναστατικό κίνημα.
- 3) Τροποποίηση και προσαρμογή της Μαρξιστικής θεωρητικής προσέγγισης για την ολοκλήρωση της Δημοκρατίας με την επανάσταση του Προλεταριάτου και τον καθοριστικό ρόλο της εργατικής τάξης.
- 4) Τροποποίηση της Λενινιστικής στρατηγικής για το ρόλο του κομμουνιστικού κόμματος, τις σχέσεις του με τις μάζες στην επαναστατική μεταλλαγή και τη συνολική προσέγγιση για την επανάσταση.

Έτσι η επιλογή *Σοσιαλισμός σε μια ζώνη* ενθαρύνει και υποστηρίζει νέες εξουσιαστικές δομές στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης που ανήκουν στο διευρυμένο σύστημα ασφάλειας της Σοβιετικής Ένωσης, που όμως η γνησιότητά τους σαν σοσιαλιστικές δυνάμεις θα δοκιμαστεί σκληρά στα επόμενα σαράντα χρόνια μέχρι την κατάρρευσή τους το 1989. Παράλληλα η λογική επέκτασης και ενίσχυσης της Σοβιετικής ασφάλειας αγνοεί τις επαναστατικές διαθέσεις των μαζών και τις προοπτικές κοινωνικού μετασχηματισμού σε στρατηγικά κρίσιμες δυτικές χώρες

όπως η Ελλάδα που ανήκουν στο γεωγραφικό χώρο του άλλου υποσυστήματος.

Το μεταπολεμικό λοιπόν διεθνές σύστημα δοκιμάζεται από τις στρατηγικές επιλογές ασφάλειας των νέων μεγάλων δυνάμεων με επίκεντρο την κεντρική και νοτιανατολική Ευρώπη. Η σύγκρουση των δυνάμεων σε αυτές τις περιοχές και οι επιμέρους πολιτικές που ακολουθήθηκαν, υπογραμμίζουν την υποταγή των ιδεολογικο-πολιτικών κριτηρίων στα συμφέροντα τήρησης των ρυθμίσεων και συμφωνιών που κατέληξαν οι σύμμαχοι στις διαπραγματεύσεις τους από την Τεχεράνη μέχρι το Πότσδαμ. Μέσα λοιπόν σε αυτό το πλαίσιο αναδιάταξης των ζωνών επιρροής και ασφάλειας εντάσσονται οι στρατηγικές εξάρτησης και οι πελατειακές σχέσεις μεταξύ των κρατών.

Οι δραματικές περιπτώσεις συμμαχικών χωρών με σημαντική προσφορά και τεράστιες θυσίες και καταστροφές, όπως η Πολωνία και η Ελλάδα, όπου ρυθμίζεται η εξέλιξη των μεταπολεμικών τους πολιτικοκοινωνικών συστημάτων και της εθνικής τους ανεξαρτησίας με βασικό κριτήριο τη λειτουργικότητα και σταθερότητα των πολιτικών των κυρίαρχων συμμαχικών δυνάμεων, δείχνει ξεκάθαρα τις λογικές ασφάλειας και συμφερόντων που πρυτανεύουν.

Ο ψυχρός πόλεμος λοιπόν μπορεί να θεωρηθεί σαν απόρροια: α) της αντιπαλότητας των μεταπολεμικών συστημάτων εξουσίας που παράγει επιλογές ανασφάλειας ή εκβιασμού για την υλοποίηση των συμφωνιών, β) των υποχρεώσεων που απορρέουν από τις ορθόδοξες ιδεολογικές παραδοχές και τις λαθεμένες εκτιμήσεις για προσδοκίες και δυνατότητες επαναστατικής μεταβολής ή της χρησιμοποίησης οικονομικών, τεχνολογικών και στρατιωτικών μέσων για τη χειραγωγή των εθνικο-απελευθερωτικών κινημάτων και επαναστάσεων, γ) την ισορροπία του τρόμου και τις αυταπάτες για την ικανότητα των κατασταλτικών μηχανισμών χειραγωγησης, είτε των μαζών ή των ελίτς, δ) των παραβιάσεων και από τα δύο εξουσιαστικά κέντρα βασικών αρχών και ιδεολογικών αξιών της δημοκρατίας, όπως αυτοδιάθεση των λαών, εθνική ανεξαρτησία και λαϊκή κυριαρχία.

Έτσι μέσα από τον ψυχρό πόλεμο αναδύονται οι υπερδυνάμεις αυτοχειραγωγημένες για τα όρια της στρατιωτικής τους δύναμης και ιδεολογικά εξασθετισμένες από τις αντίστοιχες θεωρητικές τους επιλογές, ενώ τα πολιτικά και οικονομικά τους συστήματα παρουσιάζουν σοβαρή υστέρηση στον πολιτικο-κοινωνικό και παραγωγικό εκσυγχρονισμό, συγκριτικά με τα νέα κέντρα ανάπτυξης όπως η Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα και η

Ιαπωνία. Ήδη από τον Μάρτη του 1972 το Ιαπωνικό Κέντρο Ερευνών προέβλεψε: «Μια πιθανότητα είναι ότι η καταθλιπτική οικονομική ανωτερότητα των ΗΠΑ θα καταρρεύσει, ενώ οι θέσεις της Ευρωπαϊκής Κοινότητας και της Ιαπωνίας θα ενισχυθούν, προκαλώντας έτσι σοβαρές αλλαγές στην ισορροπία δυνάμεων».

Η πραγματικότητα λοιπόν που διαμορφώνεται στον κόσμο στις δεκαετίες 1970-1990 με περιφερειακές συγκρούσεις και στρατιωτικές επεμβάσεις στην Νοτιανατολική Ασία, Λατινική Αμερική και Μέση Ανατολή δοκιμάζει σκληρά τις προσδοκίες και πολιτικές των μεγάλων δυνάμεων, ενώ η Κίνα αναδύεται σε νέα μεγάλη στρατηγική δύναμη και μαζί με την οικονομική και τεχνολογική ισχύ της Ιαπωνίας δημιουργούν στην Άπω Ανατολή ένα ισχυρό κέντρο του διεθνούς συστήματος.

Μέσα σε αυτή τη μεταβατική περίοδο που οδηγεί από τον ψυχρό πόλεμο στην επανασυμφιλίωση των Συμμάχων του Δεύτερου Παγκόσμιου Πόλεμου, αλληλοαναγνωρίζονται και επιβεβαιώνονται κοινά συμφέροντα των κυρίαρχων πρωταγωνιστών και οριοθετείται η νέα μεταψυχροπολεμική πραγματικότητα που χαρακτηρίζεται από δύο μακροπρόθεσμα προβλήματα. Πρώτο, τη στρατηγική χειραγώγησης της επαναενοποιημένης Γερμανίας και της οικονομικά ισχυρής Ιαπωνίας και δεύτερο την προοπτική για σημαντικές πιέσεις από τις πλουτοπαραγωγικές χώρες του Νότου για μεταφορά πλούτου από τις τεχνολογικά αναπτυγμένες κοινωνίες στις υποανάπτυκτες και αναπτυσσόμενες με σοβαρές συνέπειες στο βιοτικό επίπεδο και στην παραγωγική ικανότητα των κυρίαρχων χωρών του Βορρά.

Ενώ λοιπόν το πρώτο ζήτημα εμπεριέχει τις προκλήσεις και τους κινδύνους χειραγώγησης των μεγάλων ηττημένων του Δεύτερου Παγκόσμιου Πόλεμου και την αποδοχή τους σαν ισότιμους εταίρους στην ρύθμιση και προστασία της Παγκόσμιας ασφάλειας διευρύνοντας το κυρίαρχο εξουσιαστικό πλαίσιο των δυνάμεων όπως εκφράζεται από τον εσωτερικό πυρήνα του Συμβουλίου Ασφαλείας των Ηνωμένων Εθνών, το δεύτερο απειλεί να περιορίσει σημαντικά την ικανότητα εκμετάλλευσης των πλουτοπαραγωγικών πηγών των χωρών του Νότου από το Βορρά.

Έτσι λοιπόν η επανασυμφιλίωση των μεγάλων δυνάμεων φαίνεται να εμπεριέχει τις κρίσιμες επιλογές των υπερδυνάμεων: 1) αλληλοαναγνώριση βασικών συμφερόντων ασφάλειας στις άμεσες περιοχές των εθνικών τους συνόρων, 2) κοινή επιλογή διατήρησης και ενίσχυσης των πολιτικών εθνικής και υπερεθνικής ολοκλήρωσης, 3) αναγνώριση για πρώτη φορά από τη Δύση στρατηγικών συμφερόντων ασφάλειας της Σοβιετικής Ένωσης στην

Κεντρική Ασία και Μέση Ανατολή μέσα από συνεργασία και συνδιαχείριση των υπερδυνάμεων. Εδώ οι Ηνωμένες Πολιτείες φαίνεται να επιλέγουν σαν θεμέλιο λήθο-άγκυρα της μελλοντικής τους στρατηγικής τη συνεργασία με τη Σοβιετική Ένωση όπως έκανε ο Βίσμαρκ στο σύστημα ασφάλειας της Γερμανίας το 1881 με τη συνθήκη εξασφάλισης με τη Ρωσία. Τότε το κρίσιμο αντίλλαγμα της Γερμανικής στρατηγικής ηγεμόνευσης στην Ευρώπη ήταν η αναγνώριση στη Ρωσία επιρροής στα Βαλκάνια και την Κεντρική Ασία.

Ο Ψυχρός Πόλεμος κράτησε πάνω από τέσσερις δεκαετίες και αποτελεί τη μεγαλύτερη ιστορική περίοδο διαρκούς και σκληρής αντιπαράθεσης μεταξύ δύο αντίπαλων υποσυστημάτων, μια περίοδο που χαρακτηρίζεται από ταχύρυθμη και επιταχυνόμενη επαναστατική μεταλλαγή στην τεχνολογική και παραγωγική βάση των ανεπτυγμένων χωρών. Μέσα σε αυτή την εποχή συντελείται η μετάβαση από τη βιομηχανική στη μεταβιομηχανική κοινωνία και ο ανταγωνισμός των συστημάτων παίρνει τεχνολογικά εκρηκτικές διαστάσεις που ξεπερνούν τα όρια του πλανήτη και καθιστούν τραγική αλλά σίγουρη την καταστροφή κάθε μορφής ζωής στη γη σε μια ενδεχόμενη αναμέτρηση. Έτσι δημιουργείται η λογική της ισορροπίας του τρόμου.

Ιδιαίτερα από το 1956 όταν η Σοβιετική Ένωση αποκτά διηπειρωτική ικανότητα πυρηνικού πλήγματος, ανατρέπονται οι βασικές λογικές της Πολιτικής Containment και έτσι κανένα σύστημα πλέον δεν μπορεί να περικυκλωθεί στρατηγικά ή να προσδοκά νίκη σε θερμοπυρηνικό πόλεμο.

Κάτω λοιπόν από την ομπρέλα της ισορροπίας του τρόμου αναπτύσσεται ο Τρίτος Κόσμος και τα λαϊκά απελευθερωτικά κινήματα αποσυνθέτουν την αποικιοκρατία ενώ εξαναγκάζουν σε περιστολή τις παραδοσιακές ιμπεριαλιστικές πολιτικές και από το 1973 παρουσιάζεται σε επίπεδο κρίσης η εξάρτηση των ανεπτυγμένων χωρών από τις ενεργειακές πηγές του Νότου.

Έτσι ο Ψυχρός Πόλεμος με τις ποικιλόμορφες διακυμάνσεις του στηριζόμενος στην επιταχυνόμενη κούρσα των εξοπλισμών γίνεται μία διαδικασία διεξαγωγής των διεθνών σχέσεων με τεράστιο οικονομικό κόστος και σημαντική επιβάρυνση στο βιοτικό επίπεδο των λαών των υπερδυνάμεων.

Μπροστά λοιπόν στην πρόκληση σοβαρών δομικών μεταλλαγών στο σύστημα εξουσίας των υπερδυνάμεων και στις προοπτικές αντικαταστάσής τους στις διεθνείς ισορροπίες απο τις αναδιοργανωμένες και ισχυρές πρώην ηττημένες δυνάμεις, όπως επίσης και στην ανεξέλεγκτη εξάπλωση της ικανότητας ανάπτυ-

ξης και χρήσης τεχνολογίας και συστημάτων μαζικής καταστροφής από νέες περιφερειακές δυνάμεις, η αναγκαιότητα τερματισμού του Ψυχρού Πολέμου γίνεται επιτακτική. Αυτή η νέα πορεία στις σχέσεις των υπερδυνάμεων συνοδεύεται και με τις αναγκαίες αναδιαρθρώσεις στις εσωτερικές τους πολιτικές και στην περίπτωση της Σοβιετικής Ένωσης εκφράζεται με την Περεστρόικα, μια διαδικασία ανασυγκρότησης του οικονομικού και πολιτικού συστήματος αυτής της χώρας που οι ιδεολογικές της προεκτάσεις μπορεί να δικαιώσουν εκείνους τους θεωρητικούς που αμφισβητούν τη γνησιότητα της επαναστατικής μεταλλαγής στη Ρωσία από την επανάσταση του Φλεβάρη σε εκείνη των Μπολσεβίκων τον Οκτώβρη του 1917.

Αυτή λοιπόν η «ριζοσπαστική» στροφή στις επιλογές των υπερδυνάμεων γίνεται αναγκαία, γιατί στηρίζεται στην αμοιβαιότητα στρατηγικών συμφερόντων προκειμένου να επαναρυθμιστεί η συμπεριφορά του διεθνούς συστήματος, αφού ο ψυχρός πόλεμος είχε υπονομεύσει τον έλεγχο τους σε κρίσιμα ζητήματα.

Έτσι για παράδειγμα η ρυθμιστική ικανότητα των δυνάμεων στην Ευρώπη, Μέση και Άπω Ανατολή εξασθένησε σημαντικά. Και, καθώς ο αιώνας μας κλείνει όπως σχεδόν άρχισε με το Γερμανικό ζήτημα στο επίκεντρο των διεθνών σχέσεων, σοβαρά ερωτήματα προβάλλουν: θα επιχειρήσει η ενωμένη Γερμανία μετά τις 3 Οκτώβρη 1990 να επιλέξει πολιτικές που θα την οδηγήσουν για τρίτη φορά έξω από την Ευρώπη αναζητώντας το «δίκιο» της να γίνει επιτέλους παγκόσμια δύναμη ή θα περιοριστεί σε περιφερειακές επιλογές μέσα από την πορεία της Ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης;

Σήμερα οι δύο πρώην μεγάλες δυνάμεις της Ευρώπης Γαλλία και Μεγάλη Βρετανία δεν μπορούν είτε μόνες τους ή σε συνδιασμό με τις Ηνωμένες Πολιτείες να ελέγξουν τις ευρωπαϊκές και παγκόσμιες ισορροπίες. Ακόμη και η εγκατάσταση των ΗΠΑ στην Ευρώπη έχει τώρα περιορισμένο ρόλο μετά την κατάρρευση του Σοσιαλισμού σε μια ζώνη και την ενοποίηση της Γερμανίας.

Συνεπώς οι συνολικές Ευρωπαϊκές ισορροπίες με την ιδιαιτερότητα της μελλοντικής Γερμανικής συμπεριφοράς μπορούν να λειτουργήσουν μόνο με βάση μια Αμερικανοσοβιετική *Entente Cordiale*.

Το ζήτημα της μελλοντικής Γερμανικής συμπεριφοράς σε σχέση με την Αμερική και τις Ευρωπαϊκές δυνάμεις πρέπει να εξεταστεί σε συνδιασμό των σημερινών δεδομένων με τα ιστορικά συμπεράσματα που αφορούν τις παραδοσιακές ισορροπίες στην Ήπειρο. Η ανάλυση των ευρωπαϊκών ισορροπιών διαπιστώ-

νει: α) Κάθε φορά που ισχυροποιόταν στο παρελθόν η Γερμανική επιρροή δημιουργούνταν αντιδράσεις ανασφάλειας από τη Γαλλία και τη Ρωσία που οδηγούσαν σε συμμαχική σχέση. β) Η Αγγλία ακολουθούσε αντι-Γερμανική πολιτική, όταν οι Γερμανικές φιλοδοξίες συγκρούονταν με την ασφάλεια και τα εξευρωπαϊκά της συμφέροντα. γ) Η εγκαθίδρυση και επέκταση ενός ισχυρού συστήματος εξουσίας στην Κεντρική Ευρώπη υπό Γερμανική ηγεμονία γινόταν εφικτό με τη συνεργασία αμοιβαίων συμφερόντων με τη Ρωσία.

Σήμερα βέβαια που οι ΗΠΑ έχουν ισχυρή παράδοση συμφερόντων στις ενδοευρωπαϊκές ισορροπίες και δραστήριες πολιτικές επιρροής στη Μεσόγειο και Μέση Ανατολή, η νέα Αμερικανοσοβιετική σχέση εκσυγχρονίζει το equilibrium εξουσίας που θα μπορεί να επηρεάζει την ανάπτυξη των Γερμανο-Ιαπωνικών ή Γερμανο-Κινεζικών σχέσεων.

Τι απομένει όμως από τη Μαρξιστική υπόθεση της παγκόσμιας επαναστατικής μεταλλαγής και την ολοκλήρωση της Δημοκρατίας; Η εμπειρία και συμπεριφορά του Ευρωπαϊκού «υπαρκτού» Σοσιαλισμού δείχνει μια πορεία σταθερής αποδέσμευσης από τις ιδεολογικές-πολιτικές υποθήκες και τη μετάβαση σε πολιτικο-κοινωνικά μοντέλα εξουσίας Δυτικού τύπου. Δεν είναι όμως καθόλου σίγουρο ότι ο υπόλοιπος κόσμος θα εναρμονιστεί με τη Δυτική πολιτική και κοινωνική εμπειρία, γιατί η οικονομική αλληλεξάρτηση όλων των χωρών του πλανήτη προκαλεί επιταχυνόμενη διαδικασία μεταβολής προς την τεχνοεπιστημονική εποχή ενώ οι διαφορές στο βιοτικό επίπεδο παραμένουν τεράστιες και παράλληλα εντείνονται οι προσδοκίες για σημαντικές αλλαγές στα κοινωνικά συστήματα.

Το μεταψυχροπολεμικό λοιπόν διεθνές σύστημα μπορεί να αντιμετωπίσει δύο διαφορετικές τυπολογίες επανάστασης, προκειμένου να εξασφαλίσει ο Τρίτος Κόσμος αναδιανομή του παγκόσμιου εισοδήματος. Η Πρώτη τυπολογία μπορεί να δώσει ποικίλες επαναστάσεις και συγκρούσεις με βάση το γνωστό Μαρξιστικό-Λενινιστικό πρότυπο στις χώρες του Νότου και του Τρίτου Κόσμου. Η δεύτερη μορφολογία κοινωνικής και πολιτικής έντασης και αναμέτρησης μπορεί να συμβεί στις αναπτυσσόμενες ή αναπτυσσόμενες χώρες και ιδιαίτερα σε αυτές που βρίσκονται στο μεταίχμιο της βιομηχανικής και μεταβιομηχανικής κοινωνίας, όταν οι έντονες απαιτήσεις του Νότου για μεταφορά πλούτου μπορεί να επιδράσουν ραγδαία στην πτώση του βιοτικού επιπέδου των μαζών. Έτσι μελλοντικές ρήξεις μπορεί να συντελεστούν σε εκείνα τα συστήματα όπου οι μάζες γεύτηκαν μια τα-

χύρυθμη άνοδο στο βιοτικό τους επίπεδο, που όμως αντικαταστάθηκε από στασιμότητα ακολουθούμενη από κάθετη πτώση. Η περίοδος της κατακόρυφης επιδείνωσης του βιοτικού επιπέδου μπορεί να αποτελέσει σημείο σοβαρής δοκιμασίας ακόμη και για αναπτυγμένα πολιτικά και κοινωνικά συστήματα. Ο Περικλής παρατηρεί στον Επιτάφιο ότι «οι άνθρωποι νιώθουν μεγαλύτερη λύπη για ό,τι αγάπησαν και έχασαν παρά για ό,τι δεν γνώρισαν ποτέ».

Συνεπώς οι εξελίξεις στην Ευρώπη σήμερα και το τέλος του Ψυχρού Πολέμου στον κόσμο, γεγονότα αναμφίβολα πολύ σημαντικά, δεν επιτρέπουν αποσπασματική ανάλυση και κατανόηση της παγκόσμιας πραγματικότητας γιατί ή θα γευτούν τα αγαθά της πολιτικής και κοινωνικής δημοκρατίας όλοι οι λαοί της γης, ή το μέλλον του πλανήτη στον 21ο αιώνα προμηνύεται αβέβαιο.

Η Στασιμότητα της Ελληνικής Οικονομίας*

Ηλίας Κατσίκας**

Μιχάλης Χατζηπροκοπίου***

Ι. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η μεταπολεμική φάση ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας εξακολουθεί να παραμένει μια σχετικά ανεξερεύνητη περιοχή παρά τις αξιόλογες μελέτες και δημοσιεύσεις, που εμφανίστηκαν τα τελευταία χρόνια. Ακόμα και στο περιγραφικό επίπεδο των ποσοτικών χαρακτηριστικών υπάρχουν διαφορετικές απόψεις, οι οποίες προφανώς αντανακλούν διαφορές στις θεωρητικές καταβολές των ερευνητών. Ένα τυπικό παράδειγμα θέματος γύρω από το οποίο επικρατεί σύγχυση αποτελεί η έννοια της κρίσης της ελληνικής οικονομίας για την οποία δεν είναι σαφώς ξεκαθαρισμένα ούτε ο ακριβής χρονικός της προσδιορισμός, πολύ δε περισσότερο οι βαθύτερες αιτίες που την προκάλεσαν.

Για τους περισσότερους Έλληνες οικονομολόγους η εμφάνιση της κρίσης εντοπίζεται στις αρχές της δεκαετίας του 1970 και συμπίπτει σχεδόν χρονικά με ό,τι έχει ονομασθεί διεθνώς «πετρελαϊκή κρίση». Ωστόσο, τόσο οι μαρξιστές όσο και οι ορθόδοξοι οικονομολόγοι αρνούνται να αποδώσουν τη γενεσιουργό

---

* Το άρθρο αυτό στηρίζεται σε έρευνα που χρηματοδοτήθηκε από την ΑΒΣΘ και σε μια πρώτη του μορφή παρουσιάστηκε στο Πρώτο Συνέδριο των Ελλήνων Οικονομολόγων. Οι συγγραφείς θεωρούν υποχρέωσή τους να ευχαριστήσουν τον καθηγητή κ. Β. Δρουκόπουλο για χρήσιμα σχόλια και παρατηρήσεις.

** Επιστημονικός συνεργάτης στο Πανεπιστήμιο Μακεδονίας.

*** Καθηγητής οικονομικών στο Πανεπιστήμιο Μακεδονίας.

της αιτία σε έναν εξωγενή παράγοντα όπως είναι η κρίση του πετρελαίου. Οι ερμηνείες που προτείνονται, παρά τις διαφορές των θεωρητικών προσεγγίσεων των ερευνητών, εστιάζονται σε εσωτερικές διαταραχές κρίσιμων δεικτών της καπιταλιστικής συσσώρευσης και από αυτή τη σκοπιά μπορούν να ενταχθούν στα κλασικά μαρξιστικά υποδείγματα ανάλυσης των κρίσεων. Τυπικά παραδείγματα έχουμε εδώ: α) τη θεωρία της συμπίεσης των κερδών (profit squeeze theory), που συνδέεται με την άνοδο του μεριδίου των μισθών και β) τη θεωρία της πτωτικής τάσης του ποσοστού του κέρδους (TRPF), που συνδέεται με την άνοδο της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου.

Στο άρθρο αυτό θα προσπαθήσουμε να δείξουμε τρία πράγματα. Πρώτον, ότι, από μαρξιστικής σκοπιάς τουλάχιστον, είναι μάλλον αβάσιμο να μιλάμε για κρίση της ελληνικής οικονομίας για το διάστημα 1975-1980. Δεύτερον, ότι η κρίση της ελληνικής οικονομίας δύσκολα μπορεί να αποδοθεί στις υποθέσεις της συμπίεσης των κερδών ή της αυξανόμενης οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου. Και τρίτον ότι το πρόβλημα συσσώρευσης του ελληνικού καπιταλισμού αποτελεί ουσιαστικά πρόβλημα πραγματοποίησης.

Δύο παρατηρήσεις μεθοδολογικού χαρακτήρα, που υπογραμμίζουν την παρακάτω ανάλυση αξίζει να μνημονευτούν ρητά σ' αυτό το σημείο. Η πρώτη αφορά το αποκλειστικό σχεδόν ενδιαφέρον μας για το βιομηχανικό τομέα, με τις επιδόσεις του οποίου συνδέουμε την πορεία ολόκληρης της οικονομίας. Προφανώς δεν πρόκειται για τυχαία επιλογή με την έννοια του αντιπροσωπευτικού. Στο βαθμό που η συντριπτική πλειοψηφία των εννοιών και κατηγοριών που χρησιμοποιούμε προέρχονται από τη μαρξιστική προσέγγιση, η όποια αναλυτική χρησιμότητά τους δε μπορεί παρά να αναζητηθεί στον τομέα μέσα από τον οποίο ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής επιβάλλει την κυριαρχία του στον υπόλοιπο κοινωνικό σχηματισμό.

Η δεύτερη παρατήρηση είναι γενικότερου ενδιαφέροντος και αφορά κάθε επιστημονική ανάλυση. Αναφερόμαστε εδώ στο ρόλο που οικονομολόγοι διαφορετικών προσεγγίσεων, επιφυλάσσουν στα εμπειρικά δεδομένα, όσον αφορά την αποδοχή ή την απόρριψη κάποιας θεωρίας. Κατά κανόνα οι ορθόδοξοι οικονομολόγοι ταυτίζουν τις «πραγματικές» λειτουργίες της οικονομίας με ό,τι προσλαμβάνουν εμπειρικά σαν ποσοτικό δεδομένο. Έτσι, ενώ είναι σε θέση να περιγράψουν τις σχέσεις που συνδέουν τα ποσοτικά δεδομένα μεταξύ τους, είναι αδύνατον να αποκαλύψουν τις γενεσιουργές τους αιτίες. Σ' αντίθεση προς αυτή τη με-

θοδολογία, φρονούμε ότι ο «πραγματικός» κόσμος δε συνιστά ένα ετοιμοπαράδοτο υλικό που μας προσφέρεται προς μελέτη και ότι ο μόνος τρόπος που μπορούμε να τον προσεγγίσουμε είναι μέσα από τη θεωρία. Κατ' επέκτασιν πιστεύουμε ότι τα ποσοτικά στοιχεία από μόνα τους δε μπορούν να επικυρώσουν ή να διαψεύσουν καμία οικονομική θεωρία, η οποία είναι και η μόνη που δίνει σ' αυτά κάποιο νόημα. Ο ρόλος των ποσοτικών δεδομένων εξαντλείται στην τεχνική υποστήριξη θεμελιωδών χαρακτηριστικών ευρύτερων αναλυτικών πλαισίων, των οποίων στόχος είναι η περιγραφή των οικονομικών φαινομένων στο σύνολό τους. Η επάρκεια ή ανεπάρκεια μιας θεωρίας πρέπει να κρίνεται σ' αυτό και μόνο το επίπεδο.

Απόρροια αυτής της μεθοδολογίας αποτελεί η υιοθέτηση της έννοιας «στρατηγική εκβιομηχάνισης» για την υποστήριξη της τρίτης θέσης που μνημονεύσαμε παραπάνω. Έτσι θα συνδέσουμε τους εντατικούς ρυθμούς συσσώρευσης που παρατηρούνται ως τα μέσα της δεκαετίας του '70 με τη στρατηγική της προώθησης των εξαγωγών (export oriented industrialization) και η οποία διαδέχτηκε τη στρατηγική της υποκατάστασης των εισαγωγών (import substitution strategy) στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1960. Μ' αυτή την έννοια η σημερινή κρίση πραγματοποιήσης μπορεί να κατανοηθεί και ως κρίση της στρατηγικής εκβιομηχάνισης.

II. ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΗΣ ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΚΑΙ Η ΕΜΦΑΝΙΣΗ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

Μια συνοπτική παρουσίαση των ποσοτικών μεγεθών της ελληνικής οικονομίας μεταπολεμικά θα έπρεπε να σταθεί στα παρακάτω χαρακτηριστικά:

Οι μέσοι ετήσιοι ρυθμοί ανάπτυξης του ΑΕΠ (Πίνακας 1) από το 1950 ως το 1980 διατηρούνται αρκετά υψηλοί και μόνο μετά το 1980 παρατηρείται στασιμότητα ή πολύ μικρή αύξηση. Το πρόβλημα έχουν οι δύο πενταετίες του '60 με 7.6% και 6.6% μέσους ετήσιους ρυθμούς ανάπτυξης αντίστοιχα. Στην πενταετία 1975-1980, που είναι κρίσιμη κατά τη γνώμη μας, ο μέσος ετήσιος ρυθμός ανάπτυξης επιβραδύνεται σε σχέση με την προηγούμενη περίοδο, αλλά παρ' όλα αυτά εξακολουθεί να είναι ικανοποιητικός.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Μέσοι ετήσιοι ρυθμοί ανάπτυξης ΑΕΠ και προϊόντος μεταποίησης (σταθ. τιμές 1970)

	1950-1960	1960-1965	1965-1970	1970-1975	1975-1980
ΑΕΠ	5.6	7.6	6.6	5.6	4.2
Προϊόν Μεταποίησης	7.6	8.8	11.7	7.5	4.6

Πηγή: Εθνικοί Λογαριασμοί της Ελλάδας.

Η μεγέθυνση του ΑΕΠ προέρχεται από όλους τους τομείς της οικονομίας, αλλά μετά το 1960 φαίνεται ότι η επίδραση της μεταποίησης είναι καθοριστική. Σύμφωνα με τον Πίνακα 1 το προϊόν της μεταποίησης ανέρχεται με μέσους ετήσιους ρυθμούς υψηλότερους του ΑΕΠ, βελτιώνοντας μ' αυτό τον τρόπο τη σχετική του συμμετοχή από 11.7% του ΑΕΠ το 1950 σε 21.3% το 1980.

Σύμφωνα με τα στοιχεία των Εθνικών Λογαριασμών, οι επενδύσεις στη μεταποίηση εμφανίζουν μετά το δεύτερο μισό της δεκαετίας του πενήντα μια ανοδική πορεία ως και το 1974 και στη συνέχεια παραμένουν στάσιμες ή και υποχωρούν ελαφρά ως το 1980. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός, ότι το ύψος του ακαθάριστου πάγιου κεφαλαίου στη μεταποίηση (ΑΠΚΜ) παρουσιάζει έντονα χαρακτηριστικά οικονομικού κύκλου (trade-cycle) εφτάχρονης περίπου διάρκειας. Το γεγονός αυτό, που δεν του αποδόθηκε ιδιαίτερη σημασία ως τώρα, πιστεύουμε ότι είναι σημαντικό ειδικά όσον αφορά τον ακριβή προσδιορισμό της εμφάνισης της κρίσης και κατ' επέκταση την αναζήτηση των αιτιών της. Η υποχώρηση των επενδύσεων στη μεταποίηση στη διετία 75-76 δε σχετίζεται αναγκαστικά με την εκδήλωση της πετρελαϊκής κρίσης και οφείλεται μάλλον στην καθοδική φάση του οικονομικού κύκλου. Κατά συνέπεια είναι ανακριβές να συνδέουμε την εκδήλωση της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα με την πετρελαϊκή κρίση και να μιλάμε για στασιμότητα συσσώρευσης από το 1974 και μετά. Αντίθετα, το καθοριστικό ερώτημα είναι γιατί οι επενδύσεις στη μεταποίηση μετά την ολοκλήρωση της καθοδικής φάσης το 75-76 δεν επαναλαμβάνουν την ανοδική τους πορεία, σύμφωνα με το προηγούμενο πρότυπο. Όπως θα προσπαθή-

σουμε να δείξουμε παρακάτω, η στασιμότητα του ρυθμού συσσώρευσης μετά το 1975 πρέπει να ιδωθεί μέσα στα πλαίσια της κρίσης του συστήματος της προώθησης των εξαγωγών.

Οι εξαγωγές, ως στοιχείο ζήτησης της οικονομίας, αποκτούν σημασία μετά το 1970. Το 1965 ανέρχονταν σε 5,5% του ΑΕΠ, το 1970 σε 6,4%, το 1975 σε 11% και το 1980 σε 13%. Πιο σημαντική ωστόσο είναι η μεταβολή που παρατηρείται στη σύνθεση των εξαγωγών. Τα βιομηχανικά και βιοτεχνικά προϊόντα παίρνουν το προβάδισμα από τον πρωτογενή τομέα στις αρχές του 1970 και στη συνέχεια μέχρι το 1980 κυμαίνονται πάνω από το 60% του συνόλου των εξαγωγών. Το γεγονός αυτό, όπως θα δούμε στη συνέχεια, επηρέασε σημαντικά τις μετέπειτα επιδόσεις της βιομηχανίας και μαζί της ολόκληρης της οικονομίας. Θα πρέπει ίσως να επισημάνουμε εδώ ότι, η απώλεια του προβαδίσματος των προϊόντων που σχετίζονται με την πρωτογενή παραγωγή σε καμιά περίπτωση δε θα πρέπει να οδηγήσει σε συμπεράσματα ότι οι εξαγωγές αυτού του είδους χάνουν την ιδιαίτερη σημασία τους στην οικονομία. Αντίθετα, και η ελληνική περίπτωση αποδειχνει ότι η συσσώρευση κεφαλαίου στις χώρες του Τρίτου Κόσμου στηρίζεται καθοριστικά στον πρωτογενή τομέα ή σε κάποιο προϊόν (π.χ. πετρέλαιο) για την εξασφάλιση ξένου συναλλάγματος και μετά το αρχικό στάδιο εκβιομηχάνισης. Το 1980 ο γεωργικός τομέας προσφέρει ακόμα το 25% περίπου του συνόλου των εξαγωγών.

Η απασχόληση, τέλος, στη μεταποίηση, αν και με διαφορετικούς ρυθμούς κατά περιόδους, ανέρχεται διαρκώς καθ' όλη τη μεταπολεμική φάση ανάπτυξης μέχρι το 1980. Ειδικά για την περίοδο 1975-1980, σύμφωνα με τα στοιχεία που προκύπτουν από τις ετήσιες έρευνες βιομηχανίας, η μισθωτή απασχόληση στη μεγάλη βιομηχανία αυξάνεται με ένα ετήσιο ρυθμό 2% έναντι ετήσιας αύξησης 4% της δεκαετίας 1965-1975. Σύμφωνα με τα στοιχεία των βιομηχανικών απογραφών που διενεργούνται συνήθως ανά πενταετία, η απασχόληση μεταξύ 1973-1978 αυξάνεται κατά 58.332 άτομα, πράγμα που αντιστοιχεί σε ετήσια μεταβολή 3%. Τέλος, από τις έρευνες εργατικού δυναμικού προκύπτει ετήσια αύξηση της απασχόλησης 3% για την πενταετία 1975-1980. Πέρα από τις διαφορές των εκτιμήσεων που προκύπτουν από τις παραπάνω πηγές, είναι αναμφισβήτητο ότι η βιομηχανική απασχόληση εξακολουθεί να ανέρχεται στην εν λόγω περίοδο με ρυθμούς όχι σημαντικά κατώτερους της προηγούμενης περιόδου.

Από τη συνοπτική αυτή παρουσίαση των χαρακτηριστικών της μεταπολεμικής ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας προκύπτει

ότι είναι μάλλον παρακινδυνευμένο να μιλάμε για οικονομική κρίση κατά την περίοδο 1975-1980. Σύμφωνα με τη μαρξιστική θεωρία τα κλασικά χαρακτηριστικά μιας καπιταλιστικής οικονομίας σε κρίση είναι η ταυτόχρονη στασιμότητα ή και η υποχώρηση του παραγομένου προϊόντος και της απασχόλησης. Από τα παραπάνω στοιχεία αποκλείεται κάτι τέτοιο. Αντίθετα για οικονομική κρίση μπορούμε να μιλάμε για την περίοδο μετά το 1980, οπότε παρατηρούνται τα κλασικά συμπτώματα της κρίσης που αναφέρθηκαν παραπάνω. Για την περίοδο 1980-1985 οι ετήσιοι ρυθμοί μεταβολής του ΑΕΠ, του προϊόντος της μεταποίησης και της απασχόλησης απεικονίζονται στον ακόλουθο πίνακα.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

ΑΕΠ, προϊόν και απασχόληση μεταποίησης
Ρυθμοί μεταβολής %

	ΑΕΠ	Προϊόν μεταποίησης	Απασχόληση
1975-1980	4.2	4.6	3.0
1981	0.1	-0.3	16.5
1982	0.5	-0.2	-1.2
1983	0.4	-1.7	0.0
1984	2.9	1.2	-0.6
1985	3.2	3.6	1.4

Πηγή: α) Εθνικοί Λογαριασμοί της Ελλάδας

β) ΕΣΣΥΕ, 'Έρευνα Εργατικού Δυναμικού'- Έρευνα Απασχολήσεως.

Είναι προφανές ότι οι επιδόσεις της ελληνικής οικονομίας στη δεκαετία του '80 διαφέρουν ποιοτικά από κείνες της προηγούμενης περιόδου. Μια διαφορά συγχρονισμού στην πτώση της απασχόλησης με τα άλλα μεγέθη κατά το έτος 1981 πρέπει να αποδοθεί στο γεγονός ότι το έτος αυτό υπήρξε προεκλογικό.

Ωστόσο το άλμα της απασχόλησης είναι τέτοιο, που δεν αποκλείεται να εμπεριέχει και στατιστικό λάθος.

III. ΤΟ ΠΟΣΟΣΤΟ ΤΟΥ ΚΕΡΔΟΥΣ ΚΑΙ ΟΙ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΤΙΚΕΣ ΚΡΙΣΕΙΣ

Το σημείο αφετηρίας για οποιαδήποτε προσπάθεια μαρξιστικής ανάλυσης της κρίσης είναι το εξισωμένο διακλαδικά μέσο ποσοστό κέρδους (r), που σε αξιακούς όρους ορίζεται ως:

$$r = \frac{Y}{\Sigma + M} \quad (1)$$

όπου ο αριθμητής παριστάνει τη μάζα της υπεραξίας (Y) και ο παρονομαστής το σύνολο του απασχολούμενου κεφαλαίου, δηλαδή το άθροισμα του σταθερού (Σ) και του μεταβλητού (M) κεφαλαίου. Εφόσον η παραγωγή στην καπιταλιστικά οργανωμένη οικονομία γίνεται με σκοπό το κέρδος, είναι φυσικό η συμπεριφορά αυτού του μεγέθους να καθορίζει την κατεύθυνση αλλά και τους ρυθμούς μεταβολής του παραγόμενου προϊόντος, του επιπέδου της απασχόλησης και της συσσώρευσης του κεφαλαίου. Το ποσοστό του κέρδους όμως είναι κάτι περισσότερο από ένα απλό οικονομικό μέγεθος. Αντικατοπτρίζει τη συνδυασμένη έκφραση στο οικονομικό επίπεδο ενδοταξικών ανταγωνισμών και ταξικών συγκρούσεων στη σφαίρα της παραγωγής και της διανομής, αλλά και τις συνθήκες κάτω από τις οποίες πραγματοποιείται η αξία. Διαιρώντας αριθμητή και παρονομαστή της (1) με το μεταβλητό κεφάλαιο έχουμε:

$$r = \frac{s'}{g + 1} \quad (2)$$

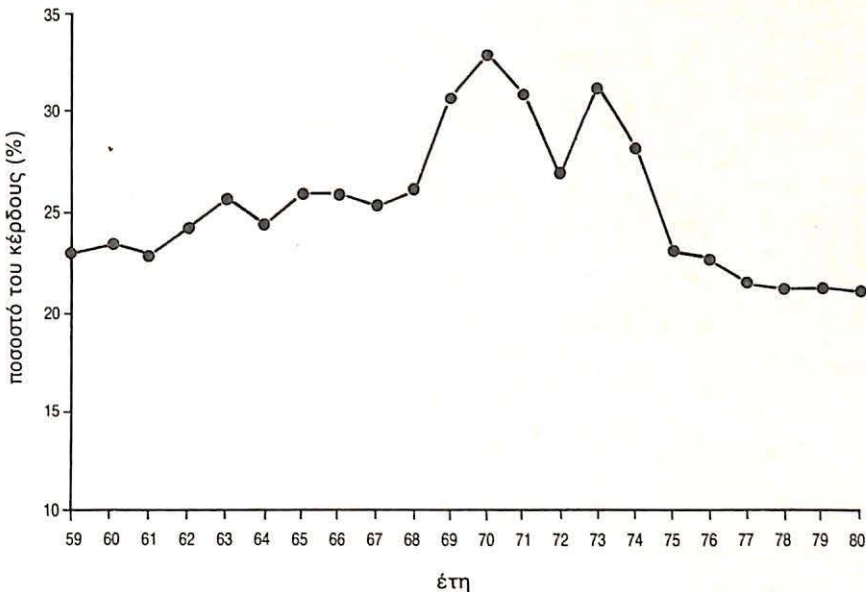
όπου $s' = Y/M$ το ποσοστό της υπεραξίας και $g = \Sigma/M$ η οργανική σύνθεση του κεφαλαίου. Μεταβολές του ποσοστού της υπεραξίας επηρεάζουν το ποσοστό του κέρδους προς την ίδια κατεύθυνση ενώ μεταβολές της οργανικής σύνθεσης το επηρεάζουν προς την αντίθετη κατεύθυνση. Το ποσοστό της υπεραξίας μειώνεται όταν η ταξική πάλη ισχυροποιεί τη θέση της εργασίας σε τέτοιο βαθμό ώστε να προκαλέσει συστηματική τάση ανόδου του μεριδίου των μισθών. Η οργανική σύνθεση του κεφαλαίου αυξάνεται όταν ο ανταγωνισμός ανάμεσα στους καπιταλιστές

οδηγεί σε υποκατάσταση εργασίας με κεφάλαιο. Σχηματικά θα μπορούσαμε να πούμε ότι η κρίση χαρακτηρίζεται ως κρίση συμπίεσης των κερδών ή υπερεπένδυσης, ανάλογα αν ως γενεσιουργός αιτία θεωρούνται οι διαταξικοί ή ενδοταξικοί ανταγωνισμοί.

Το Διάγραμμα (1) δίνει την εικόνα που παρουσιάζει το ποσοστό του κέρδους το οποίο πραγματοποιείται στον τομέα της μείζονος βιομηχανίας της ελληνικής οικονομίας.

Διάγραμμα 1
Ποσοστό του κέρδους στη μεταποίηση

Από την αρχή της εξεταζόμενης περιόδου ως το 1967 το κύριο χαρακτηριστικό είναι οι συνεχείς και όχι έντονες διακυμάνσεις από χρόνο σε χρόνο και η σαφής ανοδική τάση. Το χρονικό διάστημα, που ακολουθεί μεταξύ 1967 και 1973, χαρακτηρίζεται από έντονες αυξήσεις του ποσοστού του κέρδους ιδιαίτερα ως το 1970 και με εξαίρεση τη διετία 1971 και 1972. Το 1974 και 1975 το ποσοστό του κέρδους πέφτει απότομα. Η πτώση συνεχίζεται και αργότερα αλλά με ρυθμούς οι οποίοι γίνονται ολοένα μικρότεροι όσο πλησιάζουμε προς το 1980. Θα έπρεπε να σημειώσουμε ότι για την εξεταζόμενη περίοδο η μέγιστη τιμή του ποσοστού του κέρδους σημειώνεται το 1970, η ελάχιστη το 1980 και

ακόμη ότι από το 1976 και μετά κινείται σε επίπεδα χαμηλότερα από κείνα του 1959. Το γεγονός πάντως, που πρέπει να επισημανθεί, είναι ότι τα προβλήματα αναφορικά με το ποσοστό του κέρδους αρχίζουν το 1971 ή το 1974, ανάλογα αν θεωρήσουμε ως εξαίρεση το έτος 1973 ή τη διετία 1971-1972.

Η παραπάνω σύντομη εικόνα επιβάλλει να παραδεχθούμε ότι, από τις αρχές της δεκαετίας του '70 το ποσοστό του κέρδους στην ελληνική βιομηχανία μειώνεται σταθερά. Ωστόσο η οικονομική κρίση δε διαδέχεται την πτωτική κίνηση των κερδών με τρόπο αντανakλαστικό. Η πορεία της οικονομίας στη δεκαετία του '70 αποτελεί μάλλον επιβεβαίωση της θέσης ότι η πτώση του ποσοστού του κέρδους μπορεί να οδηγήσει σε χαλάρωση των ρυθμών συσσώρευσης, χωρίς να έχει σαν αναγκαστικό επακόλουθο την εκδήλωση της κρίσης¹. Παρακάτω ελπίζουμε να δώσουμε μια ικανοποιητική εξήγηση για τους λόγους που μετέτρεψαν τη μέτρια ανάπτυξη σε κρίση. Για την ώρα στρέφουμε την προσοχή μας σε μια σύγτομη παρουσίαση των εναλλακτικών υποθέσεων που προτάθηκαν για την ερμηνεία της «κρίσης» στη δεκαετία του '70.

1. Η υπόθεση της συμπίεσης των κερδών

Όπως έχει αναφερθεί η υπόθεση αυτή στηρίζεται στην παραδοχή ότι η εργασία με την ανερχόμενη δύναμή της μέσα από την ταξική πάλη στη σφαίρα της διανομής είναι ικανή να επιβάλει στο κεφάλαιο τους δικούς της όρους. Είναι δηλαδή σε θέση να αποσπάσει ένα μεγαλύτερο μερίδιο από την αξία του συνολικά παραγόμενου προϊόντος συμπιέζοντας το μερίδιο των κερδών. Οι προϋποθέσεις, που στηρίζουν μια τέτοια εξέλιξη, απορρέουν κατά κανόνα από καταστάσεις έντονης συσσώρευσης και περιορισμού της ανεργίας, γεγονός που με τη σειρά του δημιουργεί συνθήκες έντασης στην αγορά εργασίας. Στην αμιγή της μορφή η υπόθεση της συμπίεσης των κερδών δεν εξετάζει τις επιπτώσεις, που έχει η εξάντληση του εφεδρικού βιομηχανικού στρατού, πάνω στη σφαίρα της παραγωγής (πτώση της παραγωγικότητας της εργασίας) αλλά περιορίζεται μόνο στη διαδικασία της διανομής του προϊόντος. Αυτή είναι η θεώρηση που της δίνουμε σε σχέση με την ελληνική εμπειρία. Μετά από μια σύντομη παρουσίαση των ποσοτικών δεδομένων, θα προχωρήσουμε σε επισήμανση ορισμένων ερμηνευτικών της δυσκολιών.

Ο αριθμητής του ποσοστού της υπεραξίας είναι η μάζα του

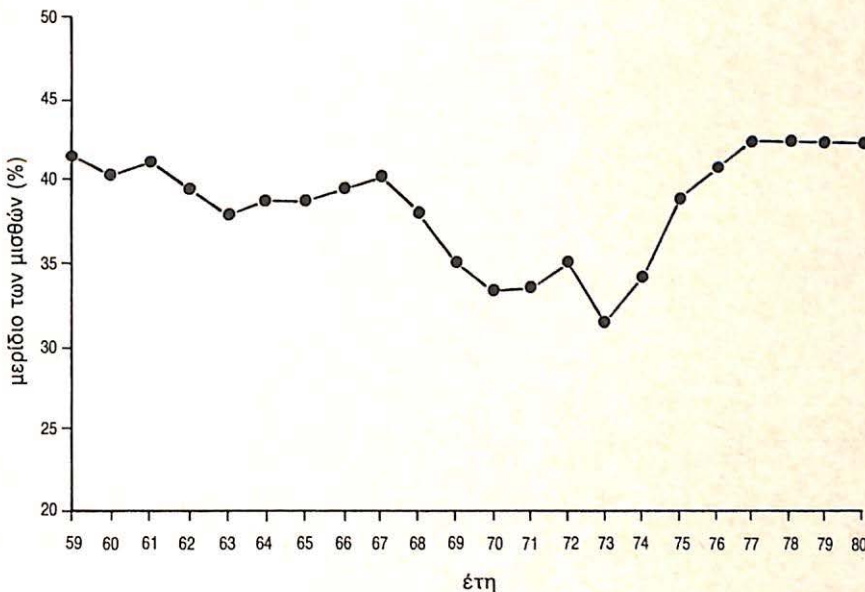

κέρδους, την οποία θεωρούμε ως τη διαφορά ανάμεσα στο συνολικό προϊόν (συνολική προστιθέμενη αξία) και το μεταβλητό κεφάλαιο (συνολική δαπάνη για μισθούς) και άρα:

$$s' = \frac{Y}{M} = \frac{(P_Q Q - P_L L)}{P_L L} = \frac{1}{S_L} - 1 = \frac{\pi_L}{W} - 1 \quad (3)$$

όπου P_L ο μέσος ονομαστικός μισθός ανά απασχολούμενο, L οι μονάδες εργασίας που απασχολήθηκαν στη διάρκεια της παραγωγικής περιόδου, Q το πραγματικό προϊόν (προστιθέμενη αξία σε σταθερές τιμές), P_Q η τιμή του προϊόντος (ο αποπληθωριστής της προστιθέμενης αξίας), S_L το μερίδιο της εργασίας στο συνολικό εισόδημα, W η σχετική τιμή εργασίας-προϊόντος (πραγματικός μισθός) και π_L η παραγωγικότητα της εργασίας.

Διάγραμμα 2
Μερίδιο των μισθών στη μεταποίηση

Είναι φανερό ότι το ποσοστό της υπεραξίας συνδέεται αντίστροφα με το μερίδιο της εργασίας, το οποίο με τη σειρά του κυμαίνεται ανάλογα με τον πραγματικό μισθό και αντιστρόφως ανάλογα με την παραγωγικότητα της εργασίας. Όπως φαίνεται

από το Διάγραμμα 2 το μερίδιο των μισθών στην ελληνική μεταποίηση παρουσιάζει μικρές διακυμάνσεις μεταξύ 1959 και 1961 και αφού φτάσει ένα κατώτατο σημείο το 1963 ανέρχεται ως το 1967. Το επόμενο χρονικό διάστημα μειώνεται αισθητά και σταθερά ως το 1973 (με εξαίρεση το διάστημα 1971 και 1972) και από εκεί και πέρα ακολουθεί ανοδική πορεία για να σταθεροποιηθεί μεταξύ 1977 και 1980 στα επίπεδα της περιόδου 1959-1962.

Οι μεταβολές των εισοδηματικών μεριδίων κατά το διάστημα 1973-1977 είναι πραγματικά εντυπωσιακές και για το λόγο αυτό τους έχει αποδοθεί ιδιαίτερη σημασία, σαν πρωταρχική πηγή της κρίσης². Ας δούμε όμως λίγο πιο προσεκτικά τα πράγματα αναλύοντας το μερίδιο των μισθών στα συστατικά του μέρη, πραγματικό μισθό και παραγωγικότητα της εργασίας, με τη βοήθεια του Πίνακα 3.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3
Μέσοι ετήσιοι ρυθμοί μεταβολής

	P_L/Q	P_Q	P/P_Q	Q/L	P_L
1959-63	-1.6	-0.6	5.5	8.1	6.1
1963-67	4.0	2.5	9.8	9.7	12.5
1967-73	0.7	4.9	4.6	8.9	9.7
1973-77	22.7	13.8	8.0	0.2	23.0
1977-80	16.6	16.8	4.1	4.2	21.6

Σημείωση: Οι υπολογισμοί έγιναν με βάση τα στοιχεία των πηγών που αναφέρονται στο παράρτημα.

Η εντυπωσιακή άνοδος του μεριδίου των μισθών μεταξύ 1973 και 1977 οφείλεται κατά ένα μέρος στους υψηλούς μέσου ετήσιους ρυθμούς αύξησης του πραγματικού μισθού (8%), που είναι δυνατό να αποδοθούν στη βελτίωση της διαπραγματευτικής θέσης των εργαζομένων. Το ίδιο διάστημα η απασχόληση στη μεταποίηση εξακολουθεί να αυξάνεται με γρήγορους ρυθμούς, 4.8% κατά μέσο όρο το χρόνο έναντι 5% της περιόδου 1967-1973, γε-

γονός που διατηρεί σε χαμηλά επίπεδα το μέγεθος του εφεδρικού βιομηχανικού στρατού. Παράλληλα η πολιτική μεταβολή του 1974 δημιουργεί τις συνθήκες για την απελευθέρωση της συνδικαλιστικής δραστηριότητας³. Η μεταβάση επίσης από τη δικτατορία στον κοινοβουλευτισμό ενισχύει τη δυνατότητα επίδρασης των εργαζομένων στην κυβερνητική εισοδηματική πολιτική. Το μεταπολιτευτικό κράτος της πρώτης περιόδου είναι σχετικά πιο ανεκτικό στις διεκδικήσεις των εργαζομένων στην προσπάθειά του να εδραιωθεί πολιτικά. Η διαδικασία αυτή της εδραίωσης ολοκληρώνεται ως το 1976 και επομένως από το 1977 και πέρα το κράτος είναι σε θέση να προβάλλει μεγαλύτερες αντιστάσεις.

Την ίδια περίοδο (1977-80) ο μέσος ετήσιος ρυθμός αύξησης της απασχόλησης στη μεταποίηση μειώνεται σε 0.9%, που πιθανό να σηματοδοτεί σταδιακή αύξηση του ποσοστού ανεργίας. Οι δύο αυτοί λόγοι φαίνεται να δικαιολογούν τη μείωση του μέσου ετήσιου ρυθμού αύξησης του πραγματικού μισθού στο 4.1% για την περίοδο 1977-1980, ποσοστό που είναι χαμηλότερο και από κείνο της περιόδου της εφτάχρονης δικτατορίας.

Το τι συμβαίνει όμως στον πραγματικό μισθό είναι η μια μόνο πλευρά του νομίσματος ενώ η άλλη είναι η πλευρά του μέσου ετήσιου ρυθμού αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας, ο οποίος σημειώνει σημαντική πτώση μεταξύ 1973 και 1977 (0.2%). Μπορούμε να πούμε ότι η πτώση αυτή είναι αποτέλεσμα ταξικών συγκρούσεων στη σφαίρα της παραγωγής; Καταφατική απάντηση σ' ένα τέτοιο ερώτημα θα ήταν δυνατή μόνο σε όρους αντίστασης των εργαζομένων στην προσπάθεια των καπιταλιστών να εκσυγχρονίσουν τις μεθόδους παραγωγής. Η βελτίωση δηλαδή της διαπραγματευτικής θέσης των εργαζομένων τους καθιστά ικανούς να αντισταθούν αποτελεσματικά στην επιχειρούμενη από τη μεριά των καπιταλιστών εντατικοποίηση της εργασίας, που σημαίνει ότι η ταξική πάλη δεν περιορίζεται μόνο στη σφαίρα της διανομής αλλά αγκαλιάζει και τη σφαίρα της παραγωγής. Στοιχεία όμως που να υποστηρίζουν αυτή τη θέση δεν υπάρχουν για την ελληνική περίπτωση. Αντίθετα η άνοδος του μέσου ετήσιου ρυθμού αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας (4.2%) κατά την επόμενη περίοδο 1977-1980, η οποία συμπίπτει με την ισχυροποίηση του οργανωμένου συνδικαλιστικού κινήματος και την επέκταση της απεργιακής δραστηριότητας⁴ υποδεικνύει ότι μάλλον οι μεταβολές της παραγωγικότητας δε συνδέονται άμεσα με το επίπεδο των ταξικών αγώνων κατά τη συγκεκριμένη περίοδο. Είναι πιθανά λογικότερο να υποθέσουμε ότι η προσωρινή μείωση της παραγωγικότητας οφείλεται σε μεταβολές, που συμβαίνουν

κατά την περίοδο εκείνη στην παραγωγική διάρθρωση της ελληνικής μεταποίησης, μεταβολές που σχετίζονται με μετατόπιση της έμφασης από κλάδους έντασης κεφαλαίου σε κλάδους έντασης εργασίας⁵, χωρίς να παραγνωρίζονται οι επιπτώσεις δύο συγκυριακών παραγόντων όπως ήταν το πρώτο πετρελαϊκό shock καθώς και οι έκτακτες συνθήκες, που δημιούργησε η μεταπολίτευση. Η υπόθεση της παραγωγικής αναδιάρθρωσης υποστηρίζεται και από τη μείωση του μέσου ετήσιου ρυθμού αύξησης του λόγου κεφαλαίου-εργασίας (2.2%, Πίνακας 4 παρακάτω).

Κάνοντας μια συνολική αξιολόγηση της θεωρίας των εισοδηματικών μεριδίων θα πρέπει να επισημάνουμε τα ακόλουθα:

1. Υπάρχει σαφής βελτίωση του μεριδίου της εργασίας μεταξύ 1973 και 1980 με αντίστοιχη υποχώρηση του ποσοστού του κέρδους. Παραμένει ωστόσο εξίσου σημαντικό το γεγονός ότι η περίοδος δεν είναι ομοιογενής. Ενώ μέχρι το 1977 το μερίδιο της εργασίας είναι ανερχόμενο, στη συνέχεια σταθεροποιείται ή και υποχωρεί ελαφρά. Το γεγονός αυτό μας επιτρέπει να υποστηρίξουμε ότι οι υψηλοί μισθοί δεν προκάλεσαν την κρίση της δεκαετίας του 1980 όπως δεν την προκάλεσαν ως το 1980. Η άνοδος του εισοδηματικού μεριδίου της εργασίας στο διάστημα 1973-77 μπορεί να συνδέεται με τη χαλάρωση των ρυθμών συσσώρευσης της περιόδου, αλλά η συνολική εικόνα της οικονομίας απέχει από την εικόνα οικονομίας που βρίσκεται σε κρίση.
2. Όπως μπορεί εύκολα να διαπιστωθεί από τον Πίνακα 3, η άνοδος του μεριδίου της εργασίας οφείλεται στις άνοδες αυξήσεις μεταξύ κόστους εργασίας ανά μονάδα προϊόντος από τη μια μεριά και τιμών του προϊόντος από την άλλη, οι οποίες για το διάστημα 1973-77 ήταν 22.7% και 13.8% αντίστοιχα. Ακόμα και αν παραγνωρίσουμε τις αυξητικές επιδράσεις που είχε η αναδιάρθρωση της παραγωγής στο μέσο κόστος εργασίας ανά μονάδα προϊόντος, το καθοριστικό ερώτημα που γεννιέται είναι γιατί οι επιχειρηματίες αδυνατούσαν να μεταφέρουν τις αυξήσεις του εργατικού κόστους στις τιμές του προϊόντος και να συγκρατήσουν έτσι την αύξηση του πραγματικού μισθού μέχρι τα επίπεδα της παραγωγικότητας. Η απάντηση που δίνουν οι υποστηρικτές της θεωρίας των εισοδηματικών μεριδίων είναι διαζευκτική. «Είτε λόγω συνθηκών διεθνούς ανταγωνισμού, είτε λόγω ελέγχου των τιμών»⁶. Τα εμπειρικά όμως δεδομένα απορρίπτουν τη δεύτερη εκδοχή. Στο διάστημα 1978-1980 που επεβλήθησαν αυστηροί έλεγχοι των τιμών⁷ το μερίδιο της εργασίας μειώνεται από 41.6% το 1977 σε 41.4%

το 1980. Το γεγονός αυτό υποδεικνύει ότι οι έλεγχοι των τιμών ήταν τέτοιοι, που δε λειτούργησαν περιοριστικά στη διαμόρφωση των τιμών του προϊόντος και κατ' επέκταση των εισοδηματικών μεριδίων⁸. Κατά συνέπεια, οι διεθνείς ανταγωνιστικές συνθήκες παραμένουν ως η μόνη δυνατή εξήγηση για την υστέρηση των τιμών έναντι του ανερχόμενου εργατικού κόστους ανά μονάδα προϊόντος.

3. Στο βαθμό όμως που το θέμα μεταφέρεται σε όρους διεθνούς ανταγωνιστικότητας η θεωρία των εισοδηματικών μεριδίων αυτοαναιρείται. Σ' αυτές τις περιπτώσεις το κρίσιμο μέγεθος δεν αφορά τη σχετική κίνηση πραγματικών μισθών και παραγωγικότητας στο εσωτερικό της κάθε χώρας, αλλά το ανά μονάδα προϊόντος εργατικό κόστος μεταξύ ανταγωνιστριών χωρών. (Σ' αυτό το σημείο θα επανέλθουμε).
4. Η φυσιολογική αντίδραση μίας οικονομίας, η οποία αντιμετωπίζει υψηλούς μισθούς σε βαθμό που να απειλούνται τα κέρδη, είναι η άνοδος της παραγωγικότητας του κεφαλαίου, έτσι ώστε να συγκρατηθεί η πτωτική πορεία της συνολικής απόδοσης του κεφαλαίου. Όπως σωστά επισημαίνει ο Παυλόπουλος, η συνολική αποδοτικότητα του κεφαλαίου είναι συνάρτηση όχι μόνο του μεριδίου των κερδών αλλά και της παραγωγικότητας του κεφαλαίου⁹. Οι ρυθμοί μεταβολής όμως της παραγωγικότητας του κεφαλαίου είναι αρνητικοί (Πίνακας 4) όχι μόνο στο διάστημα 1973-77 αλλά και στη συνέχεια 1977-1980. Αυτό δε μπορεί παρά να αποδοθεί στο φθίνοντα βαθμό χρησιμοποίησης του παγίου κεφαλαίου¹⁰ στο εν λόγω διάστημα, γεγονός που με τη σειρά του υποδεικνύει ότι πρόκειται για πρόβλημα στενότητας μάλλον παρά ευρύτητας (λόγω υψηλών μισθών) της αγοράς.
5. Τέλος είναι εξαιρετικά δύσκολο να δικαιολογηθεί θεωρητικά η συνεχιζόμενη αναδιάρθρωση του παραγωγικού κεφαλαίου υπέρ κλάδων έντασης εργασίας, ενόσω υποστηρίζεται ότι το κύριο πρόβλημα της συσσώρευσης πηγάζει από τους ανερχόμενους μισθούς.

2. Η υπόθεση της ανερχόμενης οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου

Η υπόθεση της ανερχόμενης οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου ως αιτία της καπιταλιστικής κρίσης στηρίζεται στην παραδοχή ότι η άνοδος του g είναι το φυσιολογικό αποτέλεσμα της

ανταγωνιστικής φύσης της καπιταλιστικής συσσώρευσης. Η επιδίωξη οικονομικών κλίμακας από τους καπιταλιστές, ως μέσου συρρίκνωσης της αξίας των εμπορευμάτων, συνεπάγεται την αύξηση του σταθερού κεφαλαίου (σε τεχνικούς όρους) ανά μονάδα εργασίας, γεγονός που οδηγεί σε άνοδο του g^{11} .

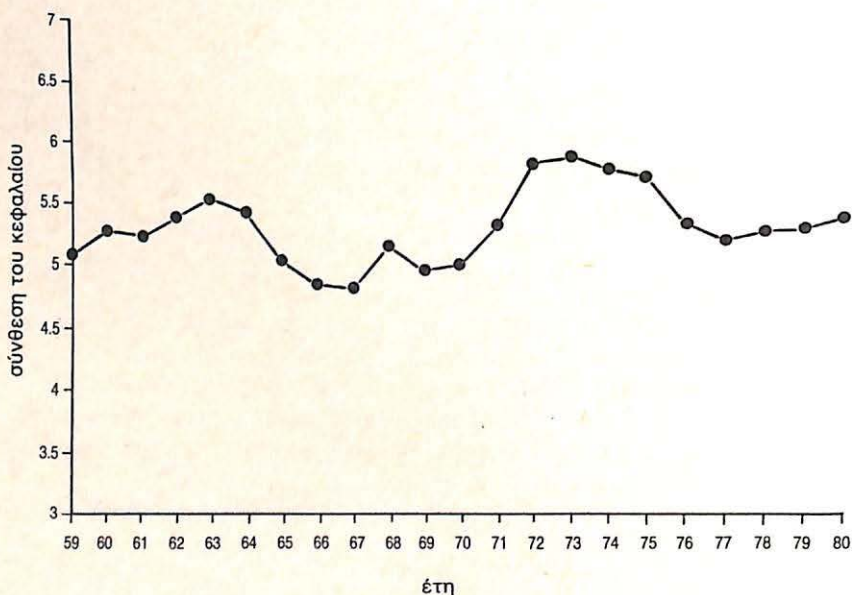
Η οργανική σύνθεση του κεφαλαίου ορίζεται¹² ως:

$$g = \frac{\Sigma}{M} = \frac{P_K K}{P_L L} \quad (4)$$

όπου P_K η τιμή (αποπληθωριστής) του κεφαλαίου και K η ποσότητα (σταθερές τιμές του 1970) του κεφαλαίου. Η σύνθεση του κεφαλαίου εξαρτάται από το λόγο των σχετικών τιμών κεφαλαίου και εργασίας και από την τεχνική σύνθεση του κεφαλαίου, δηλαδή από το λόγο κεφαλαίου και εργασίας.

Στο Διάγραμμα 3 εμφανίζεται η διαχρονική εξέλιξη της σύνθεσης του κεφαλαίου, η οποία εκφράζεται ως λόγος του καθαρού παγίου κεφαλαίου (ΚΠΚ) προς τους μισθούς.

Διάγραμμα 3
Σύνθεση του κεφαλαίου στη μεταποίηση

Οι περίοδοι 1959-1963, 1967-1973 με εξαίρεση τα έτη 1961, 1968 και το έτος 1980 χαρακτηρίζονται από ανοδική ενώ αντίθετα οι περίοδοι 1963-1977 από καθοδική πορεία. Η σχέση (4) μας επιτρέπει να εξετάσουμε αναλυτικότερα την κεφαλαιακή σύνθεση διασπώντας τη στην επίδραση των σχετικών τιμών κεφαλαίου και εργασίας από τη μια μεριά και στην επίδραση της σχέσης κεφαλαίου και εργασίας από την άλλη, που δεν είναι τίποτε άλλο παρά έκφραση της σύνθεσης του κεφαλαίου. Ο Πίνακας 4 δίνει μια συνολική εικόνα των τάσεων των σχετικών μεγεθών.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4
Μέσοι ετήσιοι ρυθμοί μεταβολής

	K/L	P_K/P_L	Π_K	P_K	K	L
1959-63	3.3	-1.1	4.5	5.0	5.1	1.7
1963-67	5.8	-8.6	2.3	2.8	8.5	2.6
1967-73	4.7	-1.3	4.0	8.3	10.0	5.0
1973-77	2.2	-5.0	-1.8	8.0	7.1	4.8
1977-80	4.1	-3.0	-0.1	18.0	5.1	0.9

Σημείωση: Οι υπολογισμοί στηρίζονται στα στοιχεία των πηγών που αναφέρονται στο παράρτημα.

Η τεχνική σύνθεση του κεφαλαίου παρουσιάζει σαφή ανοδική τάση, σε όλη την εξεταζόμενη περίοδο αντίθετη από την τάση που παρουσιάζει ο λόγος των τιμών κεφαλαίου και εργασίας.

Η πτωτική τάση του λόγου P_K/P_L εκφράζει το γεγονός ότι η τιμή της εργασίας αυξάνεται ταχύτερα από την τιμή του κεφαλαίου, πράγμα το οποίο σημαίνει ότι διαχρονικά το κεφάλαιο γίνεται φθηνότερο σε σχέση με την εργασία. Η μεταβολή αυτή αντανακλά τα πραγματοποιούμενα κέρδη στην παραγωγικότητα, τόσο στο εξωτερικό για τον εισαγόμενο μηχανολογικό εξοπλισμό, όσο και στο εσωτερικό κυρίως για τον κατασκευαστικό το-

μέα. Η πτωτική τάση των σχετικών τιμών κεφαλαίου και εργασίας είναι λογικά συνεπής με την ανοδική πορεία του λόγου K/L , της αυξανόμενης δηλαδή υποκατάστασης εργασίας από κεφάλαιο.

Από την άλλη μεριά θα ήταν λάθος να υποστηριχθεί ότι οι μεταβολές του λόγου K/L αντανακλούν επακριβώς τις μεταβολές των σχετικών τιμών. Ο Πίνακας 4 υποδεικνύει ότι στην περίοδο 1967-1973 χαμηλός ρυθμός μείωσης των σχετικών τιμών (-1.3) συνυπάρχει με υψηλό ρυθμό αύξησης της έντασης κεφαλαίου (4.7) ενώ το αντίθετο συμβαίνει για την επόμενη περίοδο 1973-1977. Η ένταση κεφαλαίου θα πρέπει να επηρεάζεται συνεπώς και από άλλους παράγοντες όπως είναι τα αναμενόμενα κέρδη από τη βελτίωση της παραγωγικότητας, οι μεταβολές στη φορολογία και τις επιδοτήσεις, που οφείλονται στην κρατική παρέμβαση ή ακόμα η άνιση πίεση του εθνικού ή διεθνούς ανταγωνισμού, η αναδιάρθρωση των κυρίαρχων βιομηχανικών κλάδων κλπ. Ο τελευταίος από τους παράγοντες αυτούς πρέπει να έχει επηρεάσει σημαντικά τα πράγματα όπως υποστηρίχθηκε παραπάνω.

Τα διαθέσιμα στοιχεία δικαιολογούν επίσης τη θέση ότι οι ρυθμοί αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας εξαρτώνται από τους ρυθμούς με τους οποίους συντελείται η υποκατάσταση εργασίας με κεφάλαιο. Μια τέτοια σχέση είναι λογικά αναμενόμενη εφόσον η στροφή σε μεθόδους παραγωγής, που χαρακτηρίζονται από ένταση κεφαλαίου, σημαίνει ανάπτυξη του αυτοματισμού και του καταμερισμού της εργασίας, αυτοματοποίηση της παραγωγής, μείωση των απαιτήσεων σε εξειδικευμένη εργασία και γενικότερα εισαγωγή και επέκταση φορτιστικών μεθόδων παραγωγής. Και πάλι όμως θα έπρεπε να τονιστεί ότι η παραγωγικότητα της εργασίας δεν εξαρτάται αποκλειστικά από το λόγο K/L , μια τεχνική σχέση. Εξαρτάται επίσης από τις κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες.

Σύμφωνα με όσα αναφέρθηκαν παραπάνω είναι δυνατή η κατάληξη στα εξής συμπεράσματα: (α) η μείωση του ποσοστού του κέρδους κατά την περίοδο 1973-1977 δεν οφείλεται στην ανερχόμενη οργανική σύνθεση του κεφαλαίου, αφού η τελευταία όχι μόνο δεν ανεβαίνει αλλά πέφτει, λειτουργεί δηλαδή τελικά ως αντίρροπη δύναμη στην πτωτική τάση του ποσοστού του κέρδους· (β) η άνοδος της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου από 5.23 το 1977 σε 5.41 το 1980 είναι πάρα πολύ μικρή για να δικαιολογήσει το χαρακτηρισμό της κρίσης ως κρίσης υπερεπένδυσης ή υπερμηχανοποίησης της παραγωγής.

Σε ό,τι ακολουθεί θα εξετάσουμε την κρίση ως κρίση πραγματοποίησης, ως πρόβλημα δηλαδή ανεπάρκειας ζήτησης που

οφείλεται όμως συγκεκριμένα στην καθυστέρηση της ζήτησης για εξαγωγές.

IV. ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΗ ΕΚΒΙΟΜΗΧΑΝΙΣΗΣ ΚΑΙ ΚΡΙΣΗ

1. Οι στρατηγικές εκβιομηχάνισης στον Τρίτο Κόσμο

Οι στρατηγικές εκβιομηχάνισης, που υιοθετήθηκαν από τις χώρες του Τρίτου Κόσμου στηρίχτηκαν σε δύο πρότυπα: την υποκατάσταση των εισαγωγών και την προώθηση των εξαγωγών. Στην πρώτη περίπτωση η παραγωγή βιομηχανικών προϊόντων απευθύνεται πρωταρχικά στην εσωτερική αγορά, ενώ στη δεύτερη ένα σημαντικό μέρος του παραγόμενου προϊόντος τοποθετείται στη διεθνή αγορά. Παρά το γεγονός ότι οι δύο τύποι εκβιομηχάνισης δεν είναι αμοιβαία αποκλειόμενοι, μία διάκριση έστω και σχηματική, όσον αφορά το αρχικό στάδιο, προσφέρει ένα πλαίσιο παρακολούθησης της μετέπειτα πορείας της οικονομίας.

Οι περισσότερες λοιπόν οικονομίες της περιφέρειας φαίνεται ότι στο αρχικό στάδιο τουλάχιστον ακολούθησαν τη στρατηγική της υποκατάστασης των εισαγωγών. Εξαίρεση σ' αυτόν τον κανόνα αποτελεί το μεταπολεμικό πρότυπο εκβιομηχάνισης των χωρών της Ν.Α. Ασίας, οι οποίες εξαγουν από την αρχή ένα ποσοστό πάνω από 20% της προστιθέμενης αξίας στο εξωτερικό. Αντίθετα, η διεθνής αγορά έπαιξε πολύ μικρότερο ρόλο στη βιομηχανική ανάπτυξη χωρών όπως η Βραζιλία, η Χιλή, η Αργεντινή, το Μεξικό, η Ινδία κλπ.¹³

Η βιομηχανική ανάπτυξη μέσω της υποκατάστασης των εισαγωγών περιλαμβάνει διάφορα στάδια όσον αφορά την ικανότητα παραγωγής περίπλοκων τεχνολογικά προϊόντων. Ωστόσο, αφετηρία αποτελεί πάντα η παραγωγή αγαθών μαζικής κατανάλωσης (τρόφιμα, ποτά, ενδύματα, υποδήματα κλπ.) με τη χρήση εισαγόμενου εξοπλισμού. Το επόμενο στάδιο μπορεί να περιλαμβάνει ενδιάμεσα προϊόντα (τσιμέντο, χημικά, λιπάσματα, μεταλλουργικά προϊόντα), καθώς και διαρκή καταναλωτικά (ψυγεία, πλυντήρια, κουζίνες κλπ.). Οι κατηγορίες αυτές εμπορευμάτων απαιτούν για την παραγωγή τους τη χρήση μιας ενδιάμεσης τεχνολογίας, η οποία ωστόσο δεν παράγεται στο εσωτερικό των περιφερειακών οικονομιών¹⁴. Τέλος, ένα επιθυμητό ακόμα στάδιο αποτελεί η παραγωγή τεχνολογικού εξοπλισμού, για την παραγωγή

μέσων παραγωγής για καταναλωτικά ή άλλα επενδυτικά αγαθά.

Αξίζει ίσως να σημειωθεί ότι καμία από τις χώρες του Τρίτου Κόσμου δεν έχει ολοκληρώσει το τρίτο στάδιο της ανάπτυξης με την έννοια της αποκατάστασης μιας οργανικής ενότητας του τομέα I και τομέα II, όπως ορίζονται από τη μαρξιστική θεωρία. Η παραγωγή μέσων παραγωγής στον Τρίτο Κόσμο παραμένει αποσπασματική σε βαθμό που η μετατροπή του κέρδους σε βιομηχανικό κεφάλαιο να εξαρτάται καθοριστικά από τις διεθνείς συναλλαγές.

2. Η περίπτωση της Ελλάδας

Η ελληνική περίπτωση αποτελεί τυπικό παράδειγμα οικονομίας, που ακολούθησε αρχικά τη στρατηγική της υποκατάστασης των εισαγωγών. Πριν ακόμα από την εισβολή του ξένου κεφαλαίου στη δεκαετία του 1960, σημειώνεται ένας ικανοποιητικός ρυθμός ανάπτυξης παραδοσιακών κλάδων της μεταποίησης, με κατεύθυνση αποκλειστικά την εσωτερική αγορά. Όπως αναφέρθηκε παραπάνω κατά την περίοδο 1950-1960 και 1960-1965 οι ετήσιοι ρυθμοί ανάπτυξης της μεταποίησης ήταν 7.6% και 8.8% αντίστοιχα, ενώ το ακαθάριστο εθνικό προϊόν μεταβάλλεται για τις ίδιες περιόδους με ετήσιους ρυθμούς 5.7% και 7.6% αντίστοιχα.

Η δυνατότητα της μεταποίησης να αυξάνει το προϊόν της γρηγορότερα από το ΑΕΠ χωρίς να αναγκάζεται να καταφεύγει σε εξαγωγές, μπορεί να αποδοθεί σε δύο λόγους: πρώτο στις υψηλές σχετικά τιμές της εισοδηματικής ελαστικότητας καταναλωτικών αγαθών μαζικής χρήσης, που αντιστοιχούν σε χαμηλά επίπεδα εισοδήματος, και δεύτερο στη διεύρυνση της εσωτερικής αγοράς, που προκαλούνταν από την προοδευτική εμπορευματοποίηση της παραγωγής του αγροτικού τομέα. Ο συνδυασμός αυτών των δύο παραγόντων επέτρεψε –από την άποψη της δυνατότητας διάθεσης του προϊόντος– στους παραδοσιακούς κλάδους της βιομηχανίας να αναπτύσσονται με γρήγορους ρυθμούς μέχρι τα μέσα του 1960 χωρίς να στηρίζονται στις ξένες αγορές. Το 1965 ακόμα η μεταποίηση συμμετέχει στις συνολικές εξαγωγές της οικονομίας με ένα ποσοστό 15%, ενώ εξάγεται μόλις το 7% του συνολικού προϊόντος της μεταποίησης. (Πίνακας 5).

Μια διαφορετική εικόνα ωστόσο αρχίζει να διαμορφώνεται στις αρχές της δεκαετίας του '60 με την εισβολή του ξένου κεφαλαίου στην Ελλάδα. Το πιο σημαντικό χαρακτηριστικό της πε-

ριόδου είναι η διεύρυνση της παραγωγικής βάσης της βιομηχανίας με έμφαση τα ενδιάμεσα προϊόντα (βασικά μεταλλουργικά, τσιμέντα, χημικά προϊόντα), καθώς και τα διαρκή καταναλωτικά αγαθά. Την ίδια περίοδο αναπτύσσεται και μια υποτυπώδης βιομηχανία μέσων παραγωγής, που αφορούν κυρίως τον αγροτικό τομέα (μηχανές εσωτερικής καύσης, ποτιστικά συγκροτήματα, αργότερα άλλων εργαλείων κλπ.). Παράλληλα, αναπτύσσεται και ο κλάδος παραγωγής και συντήρησης μέσων μεταφοράς, παρόλο που σχετίζεται περισσότερο με τις θαλάσσιες μεταφορές.

Η αναβάθμιση της παραγωγικής βάσης της μεταποίησης δεν σήμανε και την εγκατάλειψη της στρατηγικής της υποκατάστασης των εισαγωγών. Παρά τον επαμφοτερίζοντα προσανατολισμό του ξένου κεφαλαίου, οι περισσότεροι αναλυτές συμφωνούν, στο σημείο αυτό, ότι ο πρωταρχικός στόχος του ξένου επενδυτικού κεφαλαίου ήταν η άλωση της εσωτερικής αγοράς. Η δραματική στροφή προσανατολισμού για την ελληνική βιομηχανία σημειώνεται στο τέλος της δεκαετίας του '60, όταν το πρότυπο της υποκατάστασης των εισαγωγών εγκαταλείπεται υπέρ μιας εκβιομηχάνισης στηριγμένης στην προώθηση των εξαγωγών. Για τους παραδοσιακούς κλάδους, αυτό σημαίνει ότι η επέκταση των εξαγωγών μετατρεπόταν σε αναγκαίο όρο συσώρευσης βιομηχανικού κεφαλαίου. Για τους ενδιάμεσους κλάδους, που εκείνη την περίοδο αναπτύσσονταν κάτω κυρίως από την αιγίδα του ξένου κεφαλαίου, τα πράγματα ήταν ελαφρώς διαφορετικά. Η δυναμικότητα των μονάδων που ιδρύονταν, προϋπέθετε την εξωτερική αγορά σαν χώρο διοχέτευσης προϊόντων, άλλοτε σε μεγαλύτερη αναλογία και άλλοτε σε μικρότερη. Με άλλα λόγια, ένα μέρος από το ξένο κεφάλαιο στην Ελλάδα διαβίωσε μια σύντομη περίοδο υποκατάστασης εισαγωγών, ενώ ένα άλλο, που είναι και το πιο σημαντικό, συνδύαζε από την αρχή υποκατάσταση των εισαγωγών με προώθηση των εξαγωγών.

Όσον αφορά τους παραδοσιακούς κλάδους, είναι απαραίτητο να τονισθεί ότι πρόκειται για αλλαγή στρατηγικής εκβιομηχάνισης και όχι για αναγκαστική –φυσιολογική– υπέρβαση του συστήματος υποκατάστασης των εισαγωγών. Φυσιολογική υπέρβαση του παλιού συστήματος σημαίνει ότι γρηγορότερα ή αργότερα όλες οι βιομηχανίες αναζητούν διέξοδο στο εξωτερικό μετά τον κορεσμό της εσωτερικής αγοράς. Αντί για κάτι τέτοιο όμως, παρατηρούμε την ανάληψη τεράστιων καινούργιων επενδύσεων, που δεν αποσκοπούν στη βελτίωση της παραγωγικής δυναμικότητας των υπάρχουσών ήδη μονάδων, αλλά στην ίδρυση καινούργιων εγκαταστάσεων με μοναδικό στόχο τη διείσδυση στις

ξένες αγορές¹⁵. Παρατηρείται έτσι το παράδοξο να αυξάνεται η συμμετοχή των παραδοσιακών κλάδων στην κατανομή των επενδύσεων σε μια περίοδο που η αύξηση της εγχώριας ιδιωτικής κατανάλωσης παρουσιάζει σημάδια επιβράδυνσης.

Αλλαγή όμως προσανατολισμού σημειώνεται και στους ενδιάμεσους κλάδους, πολλοί από τους οποίους εξακολουθούν να αναπτύσσονται στηριζόμενοι πλέον στις ξένες αγορές. Διαπιστώνουμε έτσι για παράδειγμα, ότι η ζήτηση, που δημιουργεί ο κλάδος των κατασκευών στους κλάδους παραγωγής ενδιάμεσων εισροών (τσιμέντο, σίδηρο, χρώματα, είδη υγιεινής κλπ.), ακολουθεί φθίνουσα πορεία, ενώ η οικοδομική δραστηριότητα εξακολουθεί να ανέρχεται (με εξαίρεση την διετία '74-'75) με υψηλούς ρυθμούς. Το 1965 οι κατασκευές απορροφούσαν το 14% του ακαθάριστου προϊόντος της μεταποίησης, το 1970 το 13.6%, το 1975 το 10.3% και το 1980 το 8.3%¹⁶. Σε απόλυτα επίπεδα ο όγκος της οικοδομικής δραστηριότητας στην πενταετία 1976-1980 ήταν κατά μέσο όρο 2.6 φορές υψηλότερος του αντίστοιχου του 1965.

Στον αντίποδα αυτών των εξελίξεων βρίσκεται η ιλιγγιώδης άνοδος των εξαγωγών βιομηχανικών προϊόντων, τόσο ως προς το σύνολο των εξαγωγών όσο και ως προς το ίδιο το προϊόν της μεταποίησης. Ο επόμενος πίνακας απεικονίζει τις δραματικές μεταβολές.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5
Εξαγωγές βιομηχανικών προϊόντων

	1965	1970	1975	1980
% ως προς το σύνολο των εξαγωγών	14.9	40.7	60.2	63.1
% ως προς την αξία του προϊόντος της μεταποίησης	6.9	19.6	38.8	50.3

Πηγή: Φυλακτός Π. (1986): Ο τομέας των εξωτερικών συναλλαγών της Ελλάδας, ΚΕΠΕ.

Η στρατηγική της προώθησης των εξαγωγών υλοποιήθηκε με γενναίες κρατικές παραχωρήσεις προς το βιομηχανικό κεφάλαιο. Η χειραγώγηση του πιστωτικού συστήματος, που πήρε τελικά τη μορφή του άμεσου κρατικού ελέγχου, αποτέλεσε το μοχλό για

την άσκηση της νέας αναπτυξιακής πολιτικής. Εκτός από τα καθιερωμένα μέτρα των αδασμολόγητων εισαγωγών μηχανολογικού εξοπλισμού και υλικών, που προορίζονταν για επανεξαγωγή, το πιο σημαντικό μέτρο προς αυτήν την κατεύθυνση αφορούσε την παραχώρηση δανείων με μειωμένο επιτόκιο σε επιχειρήσεις με εξαγωγικό προσανατολισμό¹⁷. Η ροή πιστωτικού κεφαλαίου προς τη βιομηχανία αυξήθηκε αλματωδώς. Από 20.7 δισ. το 1965 ανήλθε σε 48.8 δισ. το 1970 και από κει σε 136.8 δισ. το 1975, παρά τη σχετική ύφεση μεταξύ 1972-1974¹⁸. Για να αποκτήσουν κάποιο νόημα αυτοί οι αριθμοί, μια σύντομη αναφορά στην πολυσυζητημένη σχέση μεταξύ ξένων και ιδίων κεφαλαίων στην ελληνική βιομηχανία (από τις χειρότερες διεθνώς) θα ήταν αποκαλυπτική. Έχει υπολογιστεί ότι κατά μέσο όρο για την περίοδο 1958-1973 ο λόγος δανειακών προς ίδια κεφάλαια ήταν στην ελληνική μεταποίηση 2.2¹⁹. Για το διάστημα 1968-1973 ο λόγος δανειακά προς πάγια κεφάλαια ξεπερνάει τη μονάδα σε αρκετούς κλάδους²⁰. Η σχέση αυτή χειροτέρεψε στη δεκαετία του 1970 ιδιαίτερα μετά το νέο κύκλο επεκτατικής πιστωτικής πολιτικής στην τετραετία 1975-1978. Σαν ακραίο παράδειγμα αυτής της πορείας, μπορούμε να αναφέρουμε ότι από ένα δείγμα 90 επιχειρήσεων που υπέβαλαν αίτηση για υπαγωγή στο Νόμο 1386/83 υπολογίστηκε ότι ο μέσος λόγος ίδια προς ξένα κεφάλαια ήταν 1 προς 26²¹.

Τα στοιχεία αυτά αποκαλύπτουν εύγλωττα δύο πράγματα. Πρώτο, τη ροή άφθονου και φθηνού χρήματος προς τη βιομηχανία και δεύτερο τη στενή εξάρτηση των επιχειρήσεων από το πιστωτικό κεφάλαιο. Το κράτος ακολούθησε μια επιθετική (φαινομενικά) βιομηχανική πολιτική, η οποία εμπέδωσε μια εύθραυστη βιομηχανική δομή και της οποίας το κέντρο βάρους πέφτει έξω από τα εθνικά σύνορα. Με τον τρόπο αυτό συνάρτησε την όλη λειτουργία της οικονομίας – κυρίως διά μέσου του αλυσοδέματος του πιστωτικού συστήματος με τις επιδόσεις μιας βιομηχανίας που πάσχει από στραβισμό, θέτοντας έτσι τεράστιους περιορισμούς για μετέπειτα χειρισμούς, ιδιαίτερα ορατούς στις μέρες μας.

3. Η δεκαετία του '70: μέτρια ανάπτυξη με πληθωρισμό

Όπως υποστηρίχθηκε παραπάνω η στρατηγική της προώθησης των εξαγωγών σηματοδεύτηκε από την έντονη κρατική παρέμ-

βαση, της οποίας στόχος ήταν η μετουσίωση του πιστωτικού κεφαλαίου σε βιομηχανικό. Η αχαλίνωτη επέκταση της πίστης δημιούργησε αρχικά φαινόμενα κερδοσκοπίας και στη συνέχεια πληθωρισμό. Και τα δυο αυτά φαινόμενα εντάθηκαν με την έκρηξη της πετρελαϊκής κρίσης του 1973. Παραμένει ωστόσο αναμφισβήτητο ότι οι πληθωριστικές πιέσεις στην ελληνική οικονομία προηγήθηκαν ολοκάθαρα της πετρελαϊκής κρίσης. Ο πληθωρισμός αποτέλεσε το προοίμιο των μετέπειτα αδιεξόδων της συσσώρευσης με εξωτερικό προσανατολισμό. Οι επιπτώσεις του ήταν πολλαπλές:

- Οδήγησε σε μια πορεία διαρκών υποτιμήσεων-διολισθήσεων της δραχμής έναντι του δολαρίου για τη διατήρηση της ανταγωνιστικότητας της οικονομίας στο εξωτερικό. Ο υψηλός όμως συντελεστής εισαγωγών επιδείνωνε τις πληθωριστικές πιέσεις, ιδιαίτερα σε μια περίοδο που η αγοραστική ικανότητα του δολαρίου ήταν εξασθενημένη. Έτσι η ανταγωνιστικότητα μπορούσε να διατηρηθεί με κόστος τον υψηλότερο πληθωρισμό.

- Ο υψηλός πληθωρισμός δημιουργούσε συχνά απρόβλεπτες ανάγκες στις επιχειρήσεις για κυκλοφοριακό κεφάλαιο, οι οποίες κατέφευγαν σ' ένα δαπανηρό βραχυχρόνιο δανεισμό²². Η διαδικασία αυτή επιδείνωσε ακόμα περισσότερο τα ήδη βεβαρυμμένα χρηματοοικονομικά της βιομηχανίας, τα οποία επιβάρυναν το κόστος υπέρμετρα με ανασχετικές επιδράσεις στην ανταγωνιστικότητα.

- Η διαρκώς απειλούμενη ανταγωνιστικότητα σε συνδυασμό με τη στενότητα ρευστών διαθεσίμων, ανάγκαζε συχνά τις επιχειρήσεις να πουλούν πολύ κοντά στο κόστος, πράγμα που οδήγησε σε μια πορεία συρρίκνωσης των κερδών. Το γεγονός αυτό με τη σειρά του, περιόριζε τις ικανότητες αυτοχρηματοδότησης των επιχειρήσεων και οδηγούσε σε περαιτέρω δανεισμό²³. Αν εδώ προσθέσουμε μια σπασμωδική πολιτική τιμών που ακολουθήθηκε στο εσωτερικό για τη συγκράτηση του πληθωρισμού, η πτωτική πορεία των κερδών σ' αυτό το διάστημα γίνεται περισσότερο καταιγιστική.

- Τέλος θα πρέπει να σημειωθεί ότι η απώλεια της διεθνούς ανταγωνιστικότητας σε άλλα επίπεδα, δεν έγινε δυνατό να αντισταθμιστεί από μια σχετική μείωση του εργατικού κόστους. Η πτώση της δικτατορίας το 1974 ενίσχυσε τη θέση της εργασίας στην Ελλάδα, η οποία σταθεροποίησε, αν δεν περιόρισε, το ποσοστό της εκμετάλλευσης. Το γεγονός αυτό, πέρα από το ότι αφαιρούσε από το ελληνικό κεφάλαιο το παραδοσιακό του όπλο σε μια περίοδο έντασης του διεθνούς ανταγωνισμού, συνέτεινε

στη διαιώνιση των πληθωριστικών πιέσεων αφού, τυχόν οφέλη που προέκυπταν από τις υποτιμήσεις, εξανεμίζονταν από τις μισθολογικές αυξήσεις, καθιστώντας έτσι μια νέα υποτίμηση αναγκαία.

Από τα παραπάνω γίνεται φανερό ότι ο πληθωρισμός περιέπλεκε αφάνταστα τις σχέσεις μεταξύ βιομηχανικού και πιστωτικού κεφαλαίου και υπέσκαπτε μακροχρόνια το εξωστρεφές σύστημα βιομηχανικής συσσώρευσης. Η πρώτη αντίδραση σ' αυτή την κατάσταση ήταν η συγκράτηση της πιστωτικής πολιτικής στη διετία '73-'74, η οποία όμως συνδυάστηκε με την πτώση των επενδύσεων κι έτσι εγκαταλείφθηκε. Η επεκτατική πολιτική της τετραετίας '75-'78 κατάφερε να συγκρατήσει την πτωτική πορεία των επενδύσεων, απέτυχε όμως να τις θέσει σε μια ανοδική τροχιά σύμφωνα με το προηγούμενο πρότυπο. Το πλέγμα παραγόντων, που διαγράψαμε παραπάνω, είχε αρνητικές επιδράσεις τόσο στα επίπεδα κέρδους όσο και στις δυνατότητες διάθεσης του προϊόντος μελλοντικά. Σε αντίθεση με τη δεκαετία του '60, η δεκαετία του '70 αντιμετωπίστηκε με σκεπτικισμό.

4. Από την προώθηση των εξαγωγών στην κρίση

Δεν υπάρχει καμιά αμφιβολία ότι η εξέλιξη των εξαγωγών καθορίζει αποφασιστικά την πορεία μιας βιομηχανίας η οποία αντλεί το 50% των εσόδων της από το εξωτερικό. Η αποτελεσματικότητα των ελληνικών εξαγωγών στην αρχή της δεκαετίας του '80, συνηγορεί ανεπιφύλακτα υπέρ της άποψης ότι η κρίση της ελληνικής οικονομίας εκδηλώνεται σαν κρίση πραγματοποίησης. Η επιβράδυνση αρχικά και στη συνέχεια πτώση του όγκου του διεθνούς εμπορίου καθώς και η χειροτέρευση της ανταγωνιστικότητας της ελληνικής οικονομίας δημιουργούν αυξανόμενα προβλήματα στην τοποθέτηση των ελληνικών προϊόντων στις ξένες αγορές. Η αξία των εξαγωγών βιομηχανικών και βιοτεχνικών προϊόντων, σύμφωνα με τους πίνακες που καταρτίζει η Τράπεζα της Ελλάδος, ακολουθεί την παρακάτω πορεία του πίνακα 6.

Τα στοιχεία αυτά σηματοδοτούν ξεκάθαρα τρεις περιόδους στις ελληνικές εξαγωγές. Μια αλματώδη άνοδο στη δεκαετία μέχρι το 1976, η οποία ακολουθείται από μία μέτρια αύξηση μέχρι το 1981. Στη συνέχεια στασιμότητα και υποχώρηση εναλλάσσονται. Παρ' όλα αυτά κάποιες διευκρινήσεις είναι απαραίτητες. Η αύξηση 15.3%, που πρατηρείται στην περίοδο 1976-1981 υπερτι-

ΠΙΝΑΚΑΣ 6
Εξαγωγές βιομηχανικών προϊόντων

	Ετήσια μεταβολή (%) σε εκ. δολ.
1965-1976	+37.8
1976-1981	+15.3
1982	-15.3
1983	-5.2
1984	+5.2
1985	-4.2

Πηγή: Τράπεζα της Ελλάδος, τόμος III, Αθήνα 1984.

μάει μάλλον τις ελληνικές εξαγωγές και οφείλεται σε μεγάλο βαθμό σε ονομαστικές μεταβολές. Είναι γνωστό ότι στο τέλος της δεκαετίας του '70 το δολάριο είναι αρκετά υποτιμημένο. Ο δείκτης του όγκου των εξαγωγών βιομηχανικών προϊόντων, που δίνεται από την ΕΣΥΕ για την ίδια περίοδο δείχνει ετήσια αύξηση μικρότερη του 10%²⁴. Κατά την ίδια στιγμή όμως θα πρέπει να σημειωθεί ότι η απόκλιση (προβάδισμα) των αξιακών μεταβολών από τον όγκο των εξαγωγών είναι μικρότερη για την ελληνική βιομηχανία από άλλες ανταγωνίστριες χώρες²⁵. Ουσιαστικά αυτό σημαίνει ότι τα ελληνικά προϊόντα προσφέρονται σε τιμές χαμηλότερες των κρατουσών διεθνώς²⁶. Σύμφωνα με όσα ειπώθηκαν παραπάνω για τα προβλήματα της ελληνικής οικονομίας, μια τέτοια πολιτική τιμών ήταν αρκετά ρεαλιστική για την περίοδο.

Η πολιτική όμως αυτή δεν κατάφερε να αποτρέψει μια απόλυτη πτώση και του όγκου των εξαγωγών για τα έτη 1982 και 1985. Για τα χρόνια 1983 και 1984, που είχαμε στασιμότητα ή μικρή αύξηση του όγκου, οι εισπράξεις σε δολάρια ήταν αναιμικές επειδή συνέπεσαν με ένα ισχυρό δολάριο. Γενικά για όλη την περίοδο μετά το 1981 μέχρι τις μέρες μας, οι βιομηχανικές εξαγωγές συναντούν αξεπέραστα εμπόδια παρά τις συστηματικές προσπάθειες του κράτους για την προώθησή τους²⁷.

Το ότι η κρίση της ελληνικής οικονομίας εκδηλώνεται με τη

μορφή της κρίσης πραγματοποίησης είναι μάλλον αναμφισβήτητο. Το καθοριστικό όμως ερώτημα συνδέεται με την αναζήτηση της αιτίας της κρίσης παρά με τη μορφή της. Στο βαθμό που η κάμψη των ελληνικών εξαγωγών οφείλεται σε μεταβολές και ανακατατάξεις, που διαδραματίζονται σε διεθνές επίπεδο μπορούμε να πούμε ότι η αιτία της κρίσης είναι εξωγενής. Σ' αυτή την περίπτωση και μόνο η μορφή της κρίσης συμπίπτει με την αιτία της. Στην αντίθετη περίπτωση, που η τελμάτωση των εξαγωγών αποτελεί καθοριστικά ελληνικό φαινόμενο και οφείλεται σε παράγοντες ανταγωνιστικότητας, η αιτία της κρίσης είναι εσωγενής και αντικατοπτρίζει διαρθρωτικά προβλήματα της οικονομίας. Σε μια τέτοια περίπτωση η μορφή της κρίσης διαφέρει από την αιτία της. Τι πραγματικά συμβαίνει;

Η μείωση της ανταγωνιστικότητας των προϊόντων της ελληνικής βιομηχανίας μπορεί να οφείλεται σε δύο λόγους:

- α) Σχετική καθυστέρηση της παραγωγικότητας της εργασίας: Σύμφωνα με τα στοιχεία του Πίνακα 3, που παραθέσαμε παραπάνω, η παραγωγικότητα της εργασίας παρουσιάζεται σχεδόν στάσιμη στο διάστημα 1973-1977. Ωστόσο η μετέπειτα εξέλιξη της υποδεικνύει ότι πρόκειται για καθαρά συγκυριακό φαινόμενο. Από το 1977 μέχρι το 1980 η παραγωγικότητα της εργασίας στη μεταποίηση αυξάνεται με ετήσιο ρυθμό 4.2%, ενώ η αντίστοιχη επίδοση για τις αναπτυγμένες χώρες στο διάστημα 1973-1981 ανερχόταν κατά μέσο όρο σε 3.3%²⁸. Η σημαντική υστέρηση, που σημειώνεται έναντι της δεκαετίας του '60, πρέπει να αποδοθεί κυρίως στη μερική αναδιάρθρωση, η οποία πραγματοποιείται στη δεκαετία του '70 με την ανάκαμψη των παραδοσιακών κλάδων, παρά σε μακροχρόνιες τάσεις, που σηματοδεύουν κατά κανόνα την εξάντληση ενός συστήματος συσσώρευσης.
- β) Άνοδος του εργατικού κόστους: Όπως σημειώσαμε και παραπάνω μετά το 1974 σημειώνεται μια σημαντική σχετικά ενίσχυση του μεριδίου των μισθών στην προστιθέμενη αξία της μεταποίησης. Από 34.2% το 1974 ανέρχεται σε 42.4% το 1980. Η άνοδος αυτή εκφράζει ταυτόχρονα την ανασύνθεση της ελληνικής μεταποίησης αλλά και την ενίσχυση της θέσης της εργασίας σε βάρος του κεφαλαίου, ιδιαίτερα στα πρώτα χρόνια της μεταπολίτευσης. Το καθοριστικό ερώτημα που ανακύπτει σ' αυτό το σημείο και μας επαναφέρει 'αντιμέτωπους' με τη θεωρία της συμπίεσης των κερδών αφορά την επίδραση, που είχε η άνοδος του εργατικού κόστους στη δυσμενή πορεία των εξαγωγών και κατ' επέκταση στην εκδήλωση της

κρίσης. Προφανώς, στο ερώτημα αυτό δε μπορεί να δοθεί σαφής ποσοτική απάντηση. Εκείνο όμως που μπορεί να υποστηριχτεί με βεβαιότητα είναι ότι στο βαθμό, που το εργατικό κόστος τίθεται σε όρους διεθνούς ανταγωνιστικότητας, η ανάλυση των εισοδηματικών μεριδίων χάνει τη σημασία της. Στο διεθνή ανταγωνισμό το κρίσιμο μέγεθος αφορά το εργατικό κόστος ανά μονάδα προϊόντος μεταξύ ανταγωνιστριών χωρών παρά την απόσταση μεταξύ μισθών και παραγωγικότητας στο εσωτερικό της κάθε χώρας. Σε σύγκριση με τους ανταγωνιστές από τον Τρίτο Κόσμο που εμφανίζονται στο προσκήνιο στη δεκαετία του '70 η θέση της Ελλάδας παρουσιάζεται εξαιρετικά δυσμενής. Το εργατικό κόστος για παράδειγμα στην ελληνική κλωστοϋφαντουργία είναι τριπλάσιο του μέσου όρου ενός ομίλου αναπτυσσόμενων χωρών²⁹. Γίνεται έτσι φανερό ότι οι διαφορές στο κόστος εργασίας μεταξύ χωρών είναι τόσο έντονες, που μπορούν να οδηγήσουν μια οικονομία σε απώλεια της ανταγωνιστικότητάς της ακόμα και κάτω από συνθήκες μειωνόμενου πραγματικού μισθού. Κάτω από αυτό το πρίσμα ο ισχυρισμός του Παυλόπουλου ότι "η διεθνής συγκυρία απλώς επεδείνωσε τις από εσωτερικά αίτια τροφοδοτούμενες δυσμενείς εξελίξεις και επετάχυνε τις εκδηλώσεις τους"³⁰ διατηρεί στο ακέραιο την ορθότητά του μόνον όταν αντιστραφεί.

Συνοψίζοντας, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι δεν υπάρχει κανένας λόγος να πιστεύουμε ότι η καπιταλιστική συσσωρευση στην Ελλάδα οδηγήθηκε από μόνη της στην εξάντληση των ορίων της και πέρασε έτσι μοιραία στην κρίση. Η καθοριστική επίδραση προήλθε από μεταβολές διεθνούς επιπέδου οι οποίες εκφράστηκαν παράλληλα με στασιμότητα στο κέντρο και ανακατατάξεις στο διεθνή καταμερισμό της εργασίας. Αυτό που έχει ιδιαίτερη σημασία να τονίσουμε εδώ είναι ότι τα δύο αυτά φαινόμενα συνδέονται στενά μεταξύ τους. Δεν είναι καθόλου τυχαίο ότι η εμφάνιση ανταγωνιστριών οικονομιών αλλά και η ίδια η μετατόπιση του κέντρου βάρους της ελληνικής μεταποίησης προς τους παραδοσιακούς κλάδους διαδέχονται χρονικά τη γενίκευση της κρίσης στο κέντρο στο τέλος της δεκαετίας του 1960. Η κρίση του κέντρου και οι αντιδράσεις πάνω σ' αυτή δημιούργησαν ένα πλέγμα παραγόντων, το οποίο οδήγησε σε στραγγαλισμό της συντριπτικής πλειοψηφίας των χωρών της περιφέρειας³¹. Μ' αυτή την έννοια, η κρίση της ελληνικής οικονομίας εκδηλώνεται σαν κρίση πραγματοποίησης, αλλά τα πρωτογενή της αίτια πρέπει να αναζητηθούν στην ίδια τη στρατηγική της ανάπτυξης.

Σημειώσεις και αναφορές

1. Fine, B. (1982): *Theories of the capitalist economy*. Arnold, σελ. 116.
2. Την υπόθεση της συμπίεσης των κερδών συμμερίζονται τόσο οι μαρξιστές όσο και οι ορθόδοξοι οικονομολόγοι. Αντιπροσωπευτικά θα μπορούσαμε να μνημονεύσουμε τους Καραμπελιά, Γ. (1989): *Κράτος και κοινωνία στη μεταπολίτευση (1974-1988)*, Εξάντας και Παυλόπουλος, Π. (1986): *Εισοδηματικά μερίδια: τάσεις, αίτια, επιδράσεις*. IOBE.
3. Σχετικά μ' αυτό το σημείο δεξ και Λιανός, Θ. (1981). *Το ποσοστό της υπεραξίας στην ελληνική βιομηχανία*. *Οικονομία και Κοινωνία*, Απρίλιος 1981.
4. Δες Ιωάννου, Χ. (1989): *Μισθωτή απασχόληση και συνδικαλισμός στην Ελλάδα*. Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, σελ. 131.
5. Γιαννίτσης, Τ. (1985): *Η ελληνική βιομηχανία: ανάπτυξη και κρίση*. Gutenberg. σελ. 69-73.
6. Παυλόπουλος, οπ.π. σελ. 116. Σε ανάλογη μελέτη για την ελληνική βιομηχανία ο Παπαδάκης επικαλείται μόνο τον έλεγχο των τιμών. Δες Παπαδάκης, Ι. (1986): *Ζημιογόνες βιομηχανίες*. IOBE.
7. Μπήτρος, Γ. (1985): *Οι έλεγχοι τιμών και οι συνέπειές τους*. IOBE.
8. Η θέση αυτή υποστηρίζεται από τον Κάτσο, Γ. (1988): *Προβληματικές επιχειρήσεις στην Ελλάδα: Αίτια, πρόβλεψη, πρόληψη και εξυγίανση*. ΚΕΠΕ, σελ. 55.
9. Παυλόπουλος, οπ.π. σελ. 142.
10. Για το βαθμό χρησιμοποίησης του παγίου κεφαλαίου στην ελληνική μεταποίηση δεξ: Λιοδάκης, Γ. (1985): *Ο βαθμός χρησιμοποίησης του παγίου κεφαλαίου στην ελληνική μεταποίηση*. Επιστημονική Σκέψη, τεύχος 23, όπου παρατίθενται και εκτιμήσεις του ΟΟΣΑ.
11. Για την υποστήριξη της υπόθεσης αυτής όσον αφορά την ελληνική οικονομία δεξ πχ. Tsaliki, P. και Tsoullfidis, L.: *Declining profitability in the Greek economy, 1958-1977* (αδημοσίευτη μελέτη) και Γεωργιάδης, Α. - Δραγασάκης, Γ. - Μιχαήλ, Μ. - Νικολαΐδης, Μ. (1984): *"Η καπιταλιστική εκμετάλευση στην Ελλάδα: βαθμός και μορφές"*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα.
12. Για τον συγκεκριμένο ορισμό της σύνθεσης του κεφαλαίου δεξ και Weisskopf, Th. (1979): *Marxian crisis theory and the rate of profit in the postwar U.S. economy*. Cambridge Journal of Economics, no 3.
13. Coolman, D. and Nixon, F. (1978): *Economics of change in Less Developed Countries*. Phillip Alian.
14. Οπ.π. σελ. 188.
15. Φυλακτός, Π. (1986): *Ο τομέας των εξωτερικών συναλλαγών της Ελλάδας*. ΚΕΠΕ, σελ. 58.
16. Οι υπολογισμοί στηρίζονται στα στοιχεία που προσφέρει ο Σκούντζος, Θ. (1986): *Πίνακες εισροών-εκροών της ελληνικής οικονομίας, 1960-1980*. ΚΕΠΕ.
17. Προδρομίδης, Κ. (1976): *Εξωτερικόν εμπόριον της Ελλάδος: Κλαδική ανάλυσις*, ΚΕΠΕ.
18. Δες τους πίνακες που προσφέρουν οι Κουτσουμάρης, Γ. (1976): *Χρηματοδότησις και ανάπτυξις της βιομηχανίας*, IOBE και οι Δρούγκας, Β.

- Μηλιάκος, Δ. (1986): *Η ΑΤΕ και το τραπεζικό σύστημα*, ΑΤΕ.
19. Κουτσουμάρης, Γ. ο.π. σελ. 101.
20. Μανασσάκης Ν. (1982): *Επενδύσεις και χρηματοδότηση της ελληνικής βιομηχανίας*. Τράπεζα της Ελλάδος, ερευνητικά δοκίμια και στατιστικές σειρές, τόμος ΙΙ.
21. Αρσένης, Γ. (1984): *Η πολιτική θεώρηση του ζητήματος των ελληνικών προβληματικών επιχειρήσεων*. Ομιλία στο ξενοδοχείο Intercontinental στις 22-11-1984.
22. Φλέγγας, Σπ. (1985): *Ο ΣΕΒ για τις προβληματικές*. Δελτίο Διοίκησης Επιχειρήσεων, Τεύχος 219, τόμος 24.
23. Εφραίμογλου, Λ. (1985): *Το ΕΒΕΑ για τις προβληματικές*. Δελτίο Διοίκησης Επιχειρήσεων, Τεύχος 219, τόμος 24.
24. ΕΣΥΕ: *Συνοπτικά στοιχεία στατιστικής του εξωτερικού εμπορίου της Ελλάδος 1976-80 και 1981-85*.
25. Φυλακτός, Π., ο.π. πίνακες 19 και 20.
26. Στο ίδιο σελ. 71.
27. Η Ίδρυση του Οργανισμού Προώθησης των Εξαγωγών πρέπει να κατανοηθεί μέσα στα πλαίσια αυτής της προσπάθειας.
28. Armstrong, Ph. - Glynn, A. - Harrison, J. (1984): *Capitalism since World-war II*, Fontana, σελ. 347.
29. Κάτσος, ο.π. σελ. 130.
30. Παυλόπουλος, ο.π. σελ. 136.
31. Lipietz, A. (1987): *Mirrages and miracles*.

Παράρτημα: Πηγές και στοιχεία

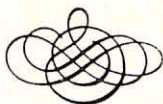
Βάση για τους υπολογισμούς του ποσοστού του κέρδους, του μεριδίου των μισθών και της κεφαλαιακής σύνθεσης αποτελούν τα στοιχεία της ΕΣΥΕ, που αναφέρονται στις ετήσιες βιομηχανικές έρευνες. Για τα έτη 1962, 1978 και 1979 οι έρευνες αυτές έγιναν σε περιορισμένη κλίμακα, γι' αυτό και παρουσιάζονται κενά όσον αφορά τα δεδομένα. Η αξία του καθαρού παγίου κεφαλαίου και ο αποπληθωριστής P_k υπολογίστηκαν με βάση τις εκτιμήσεις του καθηγητή Σκούντζου, οι οποίες όμως αναφέρονται στο σύνολο της μεταποίησης. Έτσι το πάγιο κεφάλαιο της μείζονος βιομηχανίας υπολογίστηκε σύμφωνα με την αναλογία των επενδύσεων μείζονος και μικράς βιομηχανίας του 1975 και 1980, έτη για τα οποία υπάρχουν σχετικά στοιχεία από τις ετήσιες στατιστικές έρευνες της βιομηχανίας.

Τα στοιχεία, στα οποία έγινε αναφορά παραπάνω, είναι εκφρασμένα σε όρους τιμών, που δημιουργούν πιθανόν ένα πρώτο πρόβλημα. Το πρόβλημα αυτό εντάσσεται μέσα στα γενικότερα

ερωτήματα, που προκύπτουν από την ποσοτικοποίηση των μαρξιστικών εννοιών. Είναι επίσης γνωστό, ότι η αξιοπιστία ορισμένων από τα διαθέσιμα στοιχεία είναι περιορισμένη, πχ. της απασχόλησης και του παγίου κεφαλαίου.

Τέλος έννοιες όπως του ποσοστού του κέρδους, των εισοδηματικών μεριδίων, του λόγου κεφαλαίου-εργασίας, της κεφαλαιακής σύνθεσης κλπ., εμπεριέχουν προβλήματα ορισμού, μέτρησης, βαθμού χρησιμοποίησης του παγίου κεφαλαίου κλπ. Παρά τα παραπάνω προβλήματα όμως, θεωρείται ότι η παρούσα ανάλυση ή παρόμοιες αναλύσεις μπορούν να φωτίσουν ορισμένα ζητήματα σχετικά με την πορεία της ελληνικής οικονομίας.

Η Κατάσταση της Κοινωνιολογίας και οι Μεταπτυχιακές Σπουδές στην Ελλάδα: μια Πρόταση

Πανταζής Τερλεξής*

Ιδιαιτερότητες της κοινωνιολογικής έρευνας

Όλοι σχεδόν οι κοινωνιολόγοι που διδάσκουν ή ερευνούν σήμερα στα ελληνικά πανεπιστήμια, είναι κάτοχοι ξένων μεταπτυχιακών διπλωμάτων. Αυτή η εντυπωσιακή γενίκευση έχει τα θετικά και τα αρνητικά της σημεία. Η ιδεολογική και πολιτιστική πολυμορφία που διασφαλίζεται μ' αυτόν τον τρόπο, συμβάλλει στη διαπλοκή και αντιπαράθεση ιδεών, μεθόδων και απόψεων, σ' ένα χώρο που εύκολα μονοπωλείται από κυρίαρχες/ηγεμονικές αντιλήψεις και συμφέροντα. Ασκείται μ' αυτόν τον τρόπο η δεκτικότητα της επιστήμης και δοκιμάζεται ταυτόχρονα ο δογματισμός του επιστήμονα, καταστάσεις που ευνοούν την ανάπτυξη του κριτικού λόγου και εδραιώνουν την εγκυρότητα της επιστημονικής πρότασης.

Παράλληλα όμως, ένα τόσο γενικευμένο φαινόμενο στον ευαίσθητο αυτό χώρο παραγωγής και διάδοσης γνώσης, δεν μπορεί παρά να έχει σοβαρές επιπτώσεις, όχι μόνο σε επίπεδο εκπαιδευτικής πολιτικής, αλλά και σε επίπεδο πολιτισμού και εθνικής κυριαρχίας. Γιατί, αν μια τέτοια γενίκευση υπολογίζεται για τον προσδιορισμό του βαθμού της πολιτισμικής αντοχής και του επιπέδου της εθνικής ανεξαρτησίας μιας χώρας, τότε θα μπορούσε κανείς να πει ότι, όχι μόνον το παρόν αλλά και το μέλλον της κοινωνιολογικής σκέψης στη χώρα μας είναι σοβαρά υποθηκευμένο σε ξένα πολιτισμικά και επιστημονικά κέντρα εξουσίας.

Αν και δύσκολα μπορεί κανείς να υποστηρίξει κάτι τέτοιο, ωστόσο δε θα πρέπει να μένει τελείως αδιάφορος σε παρόμοιες

* Καθηγητής Κοινωνιολογίας στο Πανεπιστήμιο Κρήτης.

αιτιάσεις κι' αυτό παρά τη διεθνικότητα και αντικειμενικότητα που γενικά η επιστήμη διεκδικεί για λογαριασμό της. Ο χώρος της Κοινωνιολογίας, ακαδημαϊκός ή μη, είναι από τη φύση του χώρος διερχόμενων ιδεών, κοινωνικών θεωριών και μεθοδολογικών συστημάτων, που επηρεάζουν το ύφος και το ήθος της πολιτικής και κοινωνικής οργάνωσης, σε εθνικό επίπεδο. Είναι συνεπώς ένας χώρος που έχει πάντα εξέχουσα σημασία για όσους μιλούν και ενδιαφέρονται για εθνική κυριαρχία και κοινωνική ανεξαρτησία.

Έτσι, με την παρθενογένεση της Κοινωνιολογίας στη χώρα μας και τον κίνδυνο εξάρτησης του επιστημονικού αυτού χώρου από ξένα πνευματικά και επιστημονικά κέντρα, μπαίνει επί τάπητος το θέμα της οργάνωσης και λειτουργίας μεταπτυχιακών σπουδών, ένα πρόβλημα που συνδέεται άμεσα, όχι μόνο με τη χρήση αλλά και την παραγωγή της γνώσης. Μόνον αν οργανώσουμε με φαντασία και σοβαρότητα την έρευνα και την εκπαίδευση σ' αυτό το επίπεδο σπουδών, είναι ίσως δυνατόν, από τη μια μεριά να μειώσουμε την αρνητική επίδραση των ξένων κέντρων χειραφέτησης και από την άλλη να αναπτύξουμε τις δικές μας πηγές έμπνευσης και φαντασίας για την προαγωγή της επιστήμης.

Μερικές γενικές διαπιστώσεις

Θα ξεκινήσουμε την πρότασή μας πάνω στο θέμα αυτό, κάνοντας μια γενική διαπίστωση: το πρόβλημα των μεταπτυχιακών σπουδών στην Κοινωνιολογία παρουσιάζεται σήμερα πολύ πιο πολύπλοκο από ό,τι σε άλλες κοινωνικές επιστήμες, για λόγους που θα εξηγήσουμε στη συνέχεια. Υπάρχει όμως ένα πλεονέκτημα σε σύγκριση με τις άλλες θεωρητικές ή ανθρωπιστικές επιστήμες, παραδοσιακές ή μη: το ζωηρό ενδιαφέρον μιας μεγάλης μερίδας νέων ανθρώπων για την Κοινωνιολογία, που εκδηλώνεται εντονότερα, κυρίως από τη μεταπολίτευση κι' εδώ.

Όπως και σε άλλες χώρες, έτσι και στη δική μας, οι κοινωνικές επιστήμες, με πρωταγωνιστή την Κοινωνιολογία, ύστερα από μια παρεκτροπή επικίνδυνη και μια αισθητή σε όλους στασιμότητα, φαίνεται στις μέρες μας να παίρνουν (ή να απαιτούν και πάλι) τη θέση της κοινωνικής φιλοσοφίας, ανάμεσα σε μια σειρά από άλλες λειτουργίες, όπως είναι για παράδειγμα η πολιτική ιδεολογία ή η κοινωνική ηθική. Αυτό τους δίνει μια ξεχωριστή αίγλη και μια ιδιαίτερη σημασία, όπως δείχνουν οι αριθμοί των εγγεγραμμένων φοιτητών στα νεοϊδρυθέντα τμήματα Κοινωνιολογίας, κα-

θώς και η πνευματική και κοινωνική δραστηριότητα αυτών που κινούνται στο χώρο αυτόν.

Αλλά ενώ τόση σήμερα είναι η ζήτηση και το ενδιαφέρον του κοινού και της επιστημονικής κοινότητας για την Κοινωνιολογία, άλλη τόση είναι η έλλειψη οργάνωσης και κατάλληλης υλικοτεχνικής υποδομής για την έρευνα και διδασκαλία του γνωστικού αυτού αντικειμένου. Η ανάγκη συνεπώς για ολοκληρωμένα και συστηματικά προγράμματα μεταπτυχιακών σπουδών, που θα καλύπτουν αυτό το κενό, είναι άμεση και επιτακτική.

Εσωτερικοί περιορισμοί / προϋποθέσεις

Θα μπορούσε κανείς να διακρίνει τους παράγοντες, που εμπλέκονται στο σχεδιασμό των μεταπτυχιακών προγραμμάτων στην Κοινωνιολογία, σε εσωτερικούς (κατάσταση της επιστήμης) και σε εξωτερικούς (κατάσταση του κοινωνικού περιβάλλοντος).

Ανάμεσα στους εσωτερικούς παράγοντες είναι και οι εξής:

α) Η 'νόθευση' της Κοινωνιολογίας. Οι θεωρητικές συνθέσεις, τα φιλοσοφικά δόγματα και οι κοινωνιολογικές προτάσεις δεν υπήρξαν και δεν είναι ακόμη και σήμερα, αντανάκλαση των κοινωνικών συνθηκών και των εθνικών μας αναγκών. Πρόκειται κυρίως για αποσπασματικές προτάσεις ξενόφερτων θεωρητικών συνταγών και αλλοδαπών μοντέλων κοινωνικής πολιτικής. Σε κανέναν ίσως επιστημονικό χώρο δε γίνεται αυτό τόσο εμφανές, όσο στο χώρο του κοινωνιολογικού στοχασμού. Δομικός λειτουργισμός, φαινομενολογία, εθνομεθοδολογία, νεομαρξισμός και μια σειρά από σύγχρονες θεωρητικές προτάσεις και θεωρήματα που έχουν σχέση με τη νεοτερικότητα και τον μεταμοντερνισμό, κατακλύζουν κατά καιρούς την πνευματική μας επικράτεια. Οι υφιστάμενες επιστημολογικές και εννοιολογικές δομές υποδοχής όλων αυτών των μοντέλων κοινωνικής στρατηγικής και αναλυτικών μεθόδων, δεν είναι δυστυχώς πάντα έτοιμες να τα απορροφήσουν, χωρίς υπερβολές ή καθυστερήσεις. Ξένα πρότυπα κοινωνικής συγκρότησης, πολιτικού ελέγχου και δομικών αλλαγών μ' αυτόν τον τρόπο, εμφανίζονται και εξαφανίζονται, όπως τα υλικά αντικείμενα της μόδας, δημιουργώντας όμως μεγαλύτερη σύγχυση στους αποδέκτες τους.

Η προσπάθεια της κοινωνικής επιστήμης εξαντλείται μ' αυτόν τον τρόπο στην πολεμική ή την υπεράσπιση τέτοιων προτύπων. Στο μεταξύ αφήνονται ακάλυπτες άλλες περιοχές έρευνας, περισσότερο ενδιαφέρουσες για την ανάπτυξη της ελληνικής κοινωνίας. Οι βλαβερές επιπτώσεις αυτής της άγονης αντιπαράθε-

σης, έχουν επηρεάσει αναπόφευκτα και τον ακαδημαϊκό χώρο. Τα Τμήματα Κοινωνιολογίας και κατ' επέκταση οι μεταπτυχιακές σπουδές, υπάρχει κίνδυνος να οργανωθούν και να λειτουργήσουν στα πλαίσια αυτής της ξενόφερτης πνευματικής εισβολής και στο πνεύμα αυτής της άγονης επιστημολογικής αντιδικίας. Λαβαίνοντας μάλιστα κανείς υπόψη τον τρόπο με τον οποίο στελεχώνονται σήμερα τα πανεπιστήμιά μας και τους μηχανισμούς της ιδεολογικής καταδυνάστευσης, που εύκολα επικρατούν στο ελληνικό πανεπιστήμιο, αντιλαμβάνεται τον κίνδυνο αποπροσανατολισμού που διατρέχουν τα μεταπτυχιακά προγράμματα σπουδών, σ' αυτόν τον ευαίσθητο χώρο της επιστήμης.

β) *Ο κατακερματισμός της Κοινωνιολογίας.* Με θετικές αλλά και αρνητικές επιπτώσεις στη γενικότερη προσέγγιση των κοινωνικών φαινομένων, ο κατακερματισμός παρουσιάζει ιδιαίτερα εμπόδια στη διαμόρφωση ολοκληρωμένων μεταπτυχιακών προγραμμάτων. Η ακαδημαϊκή Κοινωνιολογία αποτελείται από ένα σύνολο (για πολλούς συνονθύλευμα) από ιδέες και θεωρίες, παραδείγματα και υποθέσεις, ειδικότητες και κατευθύνσεις. Έχουν καταμετρηθεί και επίσημα αναγνωρίζονται 51 κοινωνιολογικές υποκατηγορίες, που σήμερα διδάσκονται σε αναγνωρισμένα ανώτερα εκπαιδευτικά ιδρύματα και ερευνώνται, σε όλα τα ερευνητικά κέντρα του κόσμου.

Επόμενο είναι λοιπόν μέσα σε αυτή την απέραντη πολυφωνία, οι κοινωνιολόγοι να διαφωνούν μεταξύ τους επίσης και ως προς τον προσανατολισμό, τους σκοπούς και την οργάνωση των μεταπτυχιακών σπουδών. Μερικοί για παράδειγμα, υποστηρίζουν ότι πρέπει να δοθεί έμφαση στην κλασική θεωρητική παράδοση της κοινωνιολογικής σκέψης. Άλλοι είναι υπέρμαχοι των αναλυτικών μεθόδων και της στατιστικής, σε μια προσπάθεια να προσγειώσουν μια επιστήμη που, κατά τη γνώμη τους, αναλίσκεται σε άσκοπη πολυλογία και άσχετη κριτική, χωρίς συγκεκριμένες πρακτικές προτάσεις. Άλλοι τέλος, βλέπουν την αρμονική σύζευξη των κοινωνιολογικών θεωριών (φιλοσοφικών προσανατολισμών) και των εμπειρικών μεθόδων έρευνας (κοινωνικών γεγονότων), σαν την ορθή βάση για τέτοιου είδους δραστηριότητες.

Αυτές οι τόσο διαμετρικά αντίθετες απόψεις και οι ενδιάμεσοι συνδυασμοί τους, πάνω σ' ένα τόσης μεγάλης σπουδαιότητας θέμα, όπως είναι οι μεταπτυχιακές σπουδές, παρουσιάζονται γιατί ο γνωσιολογικός και επιστημολογικός κατακερματισμός του γνωστικού αντικείμενου της Κοινωνιολογίας εκτιμάται και αντιμετωπίζεται διαφορετικά από τις διάφορες κοινωνιολογικές 'σχολές' και ειδικότητες. Διαφορετικά συνεπώς αξιολογούνται και οι

επιπτώσεις των συγκεκριμένων μεταπτυχιακών σπουδών, πάνω στον προσανατολισμό και τη σημασία της Κοινωνιολογίας, ως κοινωνικής ηθικής και κοινωνικής μηχανικής.

Μερικοί για παράδειγμα, προτείνουν μεταπτυχιακά προγράμματα που διευκολύνουν τη δημιουργία υψιπετών θεωριών και ολιστικών συστημάτων ανάλυσης, με σκοπό να εμφανίσουν μια συγκροτημένη και συνοπτική και προπαντός ενοποιημένη κοινωνιολογική πρόταση. Μ' αυτό επιδιώκουν την ομοιογενοποίηση και τη συμβατική κατοχύρωση ενός επιστημονικού κλάδου, που από τη γένεσή του υπήρξε προβληματικός και αμφισβητούμενος, όσον αφορά τα όρια, τις μεθόδους και τον προσανατολισμό του αντικειμένου της έρευνας.

Άλλοι αντίθετα, στον κατακερματισμό της Κοινωνιολογίας βλέπουν την πρόκληση για την ανάπτυξη πολυδιάστατων θεωρητικών προτάσεων και πολυσύνθετων μεθοδολογικών συστημάτων, για μια πολυεδρική προσέγγιση των κοινωνικών φαινομένων. Η πολυμορφία της ανθρώπινης δράσης και η πολυπλοκότητα των κοινωνικών σχέσεων, μόνο μερικά και αποσπασματικά μπορεί να γίνει αντιληπτή από τον παρατηρητή. Κάθε απόπειρα έτσι, να συμπύξουμε την ανθρώπινη δράση μέσα σε ολοκληρωμένα θεωρητικά πλαίσια, δεν έχει καμία σχέση με την κοινωνική δυναμική.

Φυσικό είναι ωστόσο, παρά τη διάσταση αυτή των απόψεων, να επιζητούμε κάποια συναίνεση πάνω σ' έναν ελάχιστο αριθμό προαπαιτούμενων, σχετικά με τα βασικά μαθήματα του προγράμματος, τη βαθμολογία, τη διάρκεια των σπουδών, τον τρόπο αξιολόγησης και άλλες τυπικές διαδικασίες, μέσα πάντα στα πλαίσια των γενικότερων κανονισμών του Υπουργείου Παιδείας, που αφορούν τις μεταπτυχιακές σπουδές στη χώρα μας.

Εξωτερικοί περιορισμοί / προϋποθέσεις

Ανάμεσα στους εξωτερικούς παράγοντες, είναι και οι εξής:

α) *Η προέλευση των υποψηφίων μεταπτυχιακών φοιτητών* είναι πολυκλαδική και ποικιλόνιμη, σε σύγκριση με οποιονδήποτε άλλο κλάδο των κοινωνικών επιστημών. Αυτό συνοδεύεται από διαφορετικούς επαγγελματικούς προσανατολισμούς και διαφορετικές επιστημονικές προτιμήσεις των υποψηφίων, με σοβαρές επιπτώσεις στο σχεδιασμό και τη λειτουργία των μεταπτυχιακών προγραμμάτων. Η πολυμορφία και ο συνακόλουθος κατακερματισμός του κλάδου στον οποίο αναφερθήκαμε παραπάνω, δε συνηγορεί στον περιορισμό, από άποψη πτυχιακής προέλευσης, των υποψηφίων. Γι' αυτό θα ήταν κακή πολιτική οποιαδήποτε προσ-

πάθεια προς αυτή την κατεύθυνση. Το πρόβλημα αυτό, όπως αντιλαμβάνεται κανείς, δημιουργείται από το γεγονός ότι μέχρι πρόσφατα δεν υπήρχαν αυτοτελή ή αμιγή Τμήματα, για να μη μιλήσουμε για Σχολές, Κοινωνιολογίας. Μια αυστηρή έτσι επιλογή των υποψηφίων, με κυρίαρχο κριτήριο την πτυχιακή τους εκπαίδευση –που πολλοί ασφαλώς θα την ήθελαν να είναι αμιγώς κοινωνιολογική– θα αγνοούσε δυο βασικά θέματα: αφενός την πολυκλαδική προέλευση των υποψηφίων μεταπτυχιακών και αφετέρου την πολυεδρικότητα και πολυμορφία του κλάδου –για να μην αναφέρουμε την καθομολογούμενη σύγχυση ανάμεσα στην Κοινωνιολογία και τις άλλες κοινωνικές επιστήμες.

Το φαινόμενο λοιπόν αυτό δημιουργεί τον επιπλέον προβληματισμό στην κατάσταση των μεταπτυχιακών προγραμμάτων, στον οποίο αναφερθήκαμε λίγο παραπάνω. Μια τέτοια διαπίστωση για παράδειγμα, θα απαιτούσε περισσότερο ατομικοποιημένα προγράμματα σπουδών, στα οποία καθηγητές και διοίκηση θα ενθαρρύνονταν να προσαρμοστούν σε σπουδές και οργάνωση που θα είχαν ως κύριο άξονα τα συγκεκριμένα προβλήματα και τις ιδιόμορφες ανάγκες του κάθε υποψήφιου.

β) *Προσανατολισμός των μεταπτυχιακών προγραμμάτων:* επαγγελματική ή ακαδημαϊκή κατεύθυνση σπουδών. Θα οργανώσουμε τα προγράμματα με στόχο την ακαδημαϊκή σταδιοδρομία των υποψηφίων ή την επαγγελματική τους αποκατάσταση, στο χώρο των επιχειρήσεων ή της διοίκησης; Αυτό για τη χώρα μας, αλλά και για το ίδιο το μέλλον της Κοινωνιολογίας, είναι ένα ερώτημα που πρέπει οπωσδήποτε να απαντηθεί, πριν επιχειρήσουμε τη διατύπωση οποιασδήποτε πρότασης μεταπτυχιακού προγράμματος. Και στο σημείο αυτό, όπως και σε πολλά άλλα, η διεθνής εμπειρία δε φαίνεται να δίνει σαφή απάντηση στο πρόβλημά μας. Η κάθε χώρα έχει προσαρμόσει παρόμοια προγράμματα, υπακούοντας στις δικές της ιδιόμορφες ανάγκες. Κάθε παραγνώριση αυτής της πραγματικότητας, δεν είναι χωρίς συνέπειες οικονομικές και κοινωνικές γι' αυτούς που άμεσα εμπλέκονται στην εκπαιδευτική διαδικασία, αλλά κυρίως για το σύνολο της χώρας. Στις ΗΠΑ για παράδειγμα, στη χώρα που, θεωρητικά τουλάχιστον, το εκπαιδευτικό σύστημα υπακούει αμεσότερο στους νόμους της αγοράς, ύστερα από την αλματώδη αύξηση των θέσεων Κοινωνιολογίας σε όλη την έκταση της αγοράς, τα μισά σχεδόν προγράμματα των μεταπτυχιακών σπουδών στην Κοινωνιολογία προετοιμάζουν πανεπιστημιακούς δασκάλους.

Στη χώρα μας είναι εμφανές ότι αυτή τη στιγμή δεν είμαστε σε θέση να υπολογίσουμε, ούτε κατά προσέγγιση, τον αριθμό

των κοινωνιολόγων που θα χρειαστούμε στο δημόσιο ή τον ιδιωτικό τομέα, για τα προσεχή πέντε ή δέκα χρόνια. Οι ελλείψεις στον ακαδημαϊκό χώρο παρουσιάζονται βέβαια σήμερα μεγάλες. Τα κενά που υπάρχουν ή θα δημιουργηθούν στο άμεσο μέλλον, για τους λόγους που εκθέσαμε πιο πάνω, θα πρέπει να καλυφθούν, τουλάχιστον σε μεγάλο ποσοστό, από μεταπτυχιακούς ελληνικών πανεπιστημίων. Λόγω όμως του ανελαστικού αριθμού των θέσεων στα κρατικά πανεπιστήμια και του ιδιαίτερου συστήματος ακαδημαϊκής εξέλιξης των ήδη υπηρετούντων σ' αυτά, τα περιθώρια δε φαίνεται να είναι και πολύ μεγάλα. Παράλληλα, οι ανάγκες για κοινωνιολόγους με μεταδιδακτορικό δίπλωμα στον ιδιωτικό τομέα και τη δημόσια διοίκηση, υπολογίζεται ότι στο μέλλον θα αυξηθούν.

Τα μεταπτυχιακά προγράμματα λοιπόν πρέπει αναγκαστικά να καλύπτουν τις ανάγκες και στους δυο αυτούς χώρους. Παρά τις περιορισμένες υλικές και επιστημονικές δυνάμεις που μπορούμε αυτή τη στιγμή να διαθέσουμε για το σκοπό αυτό, δε θα ήταν σκόπιμο να αποκλείσουμε ή να περιορίσουμε τη μια κατηγορία μεταπτυχιακών σε βάρος της άλλης. Γι' αυτό είμαστε υποχρεωμένοι, σ' αυτό το αρχικό στάδιο οργάνωσης, να λάβουμε υπόψη τόσο τις ακαδημαϊκές ανάγκες, όσο και τις ανάγκες της αγοράς. Παρόμοιοι υπολογισμοί εξάλλου, πέρα από τυχόν ιδεολογικά ή επιστημολογικά επιχειρήματα, αποτελούν προσδιοριστικούς παράγοντες και για τον υπολογισμό των θέσεων μεταπτυχιακού (M.A.) και διδακτορικού (Ph.D.) επιπέδου σπουδών.

Άμεσα προβλήματα και πιθανές λύσεις

Μέσα σ' αυτόν λοιπόν το γενικότερο προβληματισμό, ας έρθουμε στα συγκεκριμένα προβλήματα που αντιμετωπίζουμε, προκειμένου να θέσουμε σε λειτουργία μεταπτυχιακά προγράμματα, μέσα στις συγκεκριμένες συνθήκες του ελληνικού πανεπιστημίου. Μερικά από τα προβλήματα αυτά αντιμετωπίζονται στις προτάσεις που έχουν ήδη υποβληθεί από τις Σχολές και τα πανεπιστήμια στο Υπουργείο Παιδείας. Άλλα αφήνονται να βρουν λύσεις, ενώ τα πράγματα θα εξελίσσονται. Ανάμεσα σ' αυτά τα δεύτερα συγκαταλέγονται και τα εξής:

α) *Θέματα αρμοδιοτήτων.* Πόια και πόσα από τα προαπαιτούμενα για την απόκτηση του μεταπτυχιακού διπλώματος θα καθορίζονται και θα εποπτεύονται σε επίπεδο Σχολής ή Πανεπιστημίου και ποια και πόσα από το αντίστοιχο Τμήμα ή Τομέα; Θέματα οργανωτικά-λειτουργικά που αφορούν τις ξένες γλώσσες, τις

εξετάσεις (γραπτές ή και προφορικές), τη διάρκεια των σπουδών, τη σύσταση σχετικών επιτροπών θα μπορούσαν να αποφασίζονται σε επίπεδο Σχολής, ώστε να διασφαλίζεται η ομοιομορφία και η λογιστική οικονομία των διαφόρων προγραμμάτων. Το ίδιο θα μπορούσε να συμβεί και με θέματα κατανομής υποτροφιών, ερευνητικών κονδυλίων και υλικο-τεχνικής υποστήριξης, ώστε να υπάρξει δίκαιη και παράλληλη ανάπτυξη, χωρίς πνεύμα ανταγωνιστικότητας ανάμεσα στα προγράμματα των διαφόρων Τμημάτων. Θέματα καθαρά επιστημολογικά-εκπαιδευτικά, όπως τι θα διδάσκεται ή πόσοι και ποιοι θα διδάσκουν και θα ερευνούν στα διάφορα μεταπτυχιακά προγράμματα, θα πρέπει να αφεθούν στα Τμήματα, για να διασφαλιστεί η ιδιαιτερότητα και αμεσότητα των σπουδών και των προγραμμάτων αυτού του επιπέδου. Παράλληλα, θα πρέπει να αφεθούν τα Τμήματα ελεύθερα να εφαρμόσουν τα δικά τους κριτήρια αξιολόγησης και προόδου των υποψήφιων στα μεταπτυχιακά τους προγράμματα.

β) *Θέματα μαθημάτων και διδασκόντων.* Θα αναπτύξουμε τα μεταπτυχιακά προγράμματα σε οριζόντιο άξονα (με περισσότερα προσφερόμενα μαθήματα) ή σε κάθετο άξονα (με περισσότερους τομείς); Αυτό είναι πρόβλημα που σχετίζεται με δύο κυρίως παράγοντες: πρώτο, με τον συνεχιζόμενο και εκτεταμένο κατακερματισμό της Κοινωνιολογίας, και δεύτερο με την έλλειψη κατάλληλου διδακτικού και ερευνητικού προσωπικού. Αυτό το τελευταίο θα πρέπει να επηρεάσει την απάντησή μας και στο ερώτημα που άρχισε ήδη να συζητιέται από πολλούς: σε καθηγητές ποιων βαθμίδων θα πρέπει να ανατεθεί η διδασκαλία και η ευθύνη των μεταπτυχιακών προγραμμάτων: Μια ρεαλιστική απάντηση στο πρόβλημα, έχω τη γνώμη, είναι ότι η ευθύνη αυτή δε θα πρέπει να περιοριστεί στους μόνιμους καθηγητές, όπως προτείνεται από μερικούς απ' αυτούς. Οι λόγοι γι' αυτό είναι πολλοί. Μερικοί έχουν σχέση με το γεγονός ότι το επίπεδο της γνώσης και της επιστημονικής κατάρτισης συνήθως δε συμβαδίζει ή δε συμβαδίζει απαραίτητα με τη βαθμίδα, καθώς επίσης και με το ότι δεν έχουμε την πολυτέλεια να αποκλείσουμε τα δύο τρίτα των διδασκόντων που σήμερα υπηρετούν στα ελληνικά πανεπιστήμια. (Όταν μάλιστα, παρά τις καλές προθέσεις και τα ευχολόγια, όλοι υποψιαζόμαστε αν δεν το γνωρίζουμε, ότι δύσκολα θα υπάρξουν επιπρόθετα κονδύλια γι' αυτόν αποκλειστικά το σκοπό).

γ) *Θέματα σχέσεων.* Μέσα στα στενά αυτά πλαίσια και με αυτούς τους περιορισμούς, είναι ωστόσο απαραίτητο με την έναρξη του κάθε μεταπτυχιακού προγράμματος να έχει ήδη οριστεί από το Τμήμα ένας μικρός αριθμός διδασκόντων που θα αποτελέ-

σουν τον πυρήνα του προγράμματος αυτού. Αυτό θεωρείται απαραίτητο γιατί θα βοηθήσει από την αρχή να αναπτυχθεί σταθερός δεσμός ανάμεσα στο διδάσκοντα και τον υποψήφιο, κατάσταση επιθυμητή στο επίπεδο αυτό της εκπαίδευσης. Συχνές αλλαγές διδασκόντων έχουν συνήθως αρνητικές επιπτώσεις στη γενικότερη απόδοση του προγράμματος. Ο παράγοντας αυτός βαραίνει ιδιαίτερα, όπου δεν υπάρχουν θεσμοθετημένες διαδικασίες που να οδηγούν σε μεταπτυχιακό τίτλο και όπου λίγο-πολύ όλα εξαρτώνται ακόμη από την προσωπική σχέση που αναπτύσσεται ανάμεσα στον επιβλέποντα καθηγητή και τον υποψήφιο μεταπτυχιακό σπουδαστή.

δ) *Θέματα επιπέδου σπουδών.* Η έλλειψη της απαραίτητης υποδομής και της σχετικής παράδοσης σε θέματα μεταπτυχιακών σπουδών, δεν ευνοεί τα μεγαλεπήβολα σχέδια χωρίς αντίκρουσμα, στον πολύ ευαίσθητο αυτό χώρο της εκπαίδευσης. Για το λόγο αυτό, μερικά Τμήματα θα ήταν σκόπιμο να αρχίσουν από προγράμματα που, για ένα χρονικό διάστημα τουλάχιστον, θα οδηγούν στην απόκτηση πτυχίου ισοδύναμου με το αμερικανικό M.A. ή το γαλλικό DEA. Στις ΗΠΑ για παράδειγμα, με την τεράστια υλικοτεχνική υποδομή και οργάνωση στο χώρο αυτό, το 44% των πανεπιστημίων της χώρας με μεταπτυχιακά προγράμματα, προσφέρουν διπλώματα μόνο στο επίπεδο του M.A. Με δεδομένα, την έλλειψη μεσαίων στελεχών στην ελληνική οικονομία, το μικρομεσαίο μέγεθος των ελληνικών επιχειρήσεων και την παραδοσιακή νοοτροπία της ελληνικής διοίκησης, σε συνδυασμό με τις ατέλειες του εκπαιδευτικού μας συστήματος (περιορισμένος αριθμός υποτροφιών, ελάχιστα μέχρι ανύπαρκτα ερευνητικά προγράμματα στα πανεπιστήμια, ελλειμματικές βιβλιοθήκες, στενότητα εξειδικευμένου διδακτικού προσωπικού κτλ.), η έμφαση, σε πολλές περιπτώσεις, θα ήταν σκόπιμο να δοθεί αρχικά στο μεταπτυχιακό (M.A.) και όχι στο διδακτορικό (Ph.D.) δίπλωμα.

ε) *Θέματα συντονισμού.* Για πρακτικούς και ουσιαστικούς λόγους πολλά από τα σεμινάρια των μεταπτυχιακών προγραμμάτων θα μπορούσαν να οργανωθούν σε δια-τμηματική βάση. Στην περίπτωση του Πανεπιστημίου Κρήτης για παράδειγμα, αυτό είναι και δυνατό και επιβεβλημένο. Η ποικιλία των επιστημονικών αντικειμένων που διδάσκονται και η στενή μεταξύ τους σχέση σε πολλές περιπτώσεις, κάνουν το εγχείρημα αυτό μια σχετικά εύκολη υπόθεση. Ιδιαίτερα ευνοϊκή είναι και η ύπαρξη οργανωμένων Τμημάτων ή Τομέων ή θετικών επιστημών και ιδιαίτερα της πληροφορικής, της κοινωνικής ιατρικής στο Ηράκλειο. Με την έννοια της συμπληρωματικότητας των επιστημών, η περίπτωση

αυτή είναι άκρως ευνοϊκή για τα Τμήματα και τις κατευθύνσεις της Κοινωνιολογίας στο Ρέθυμνο, σε σύγκριση με άλλα παρόμοια Τμήματα και κατευθύνσεις άλλων Σχολών, εφόσον βέβαια υπάρξει συντονισμός και οργάνωση με σχετικά Τμήματα ή Τομείς στο Ηράκλειο.

Η οργάνωση και ο συντονισμός παρόμοιων δραστηριοτήτων καλό θα είναι να ανατεθεί σ' ένα δια-τμηματικό συντονιστικό όργανο, σε επίπεδο Σχολών και με συμμετοχή των Τμημάτων που θα πάρουν μέρος σ' ένα ευρύτερο διεπιστημονικό μεταπτυχιακό πρόγραμμα, σύμφωνα με τις ιδιαίτερες ανάγκες τους. Σκοπός αυτού του οργάνου θα είναι ο προσδιορισμός των κοινών μαθημάτων, του ωρολογίου προγράμματος, του αριθμού των σπουδαστών σε κάθε μάθημα, ώστε να αποφευχθούν τυχόν επικαλύψεις ή αντιφάσεις στα προγράμματα των Τμημάτων και ακόμη για να μπορεί ο σπουδαστής να καταστρώνει εκ των προτέρων το πρόγραμμα σπουδών στο σύνολό του.

Παράλληλοι βοηθητικοί θεσμοί και διαδικασίες

Με την έναρξη των μεταπτυχιακών προγραμμάτων θα πρέπει να ξεκινήσουν δύο μεγάλης έκτασης επιχειρησιακές διαδικασίες, που θα στηρίξουν έμμεσα τα παραπάνω προγράμματα. Η μια έχει σχέση με τη συγκρότηση μόνιμης επιτροπής οικονομικής ενίσχυσης του συγκεκριμένου, στην κάθε περίπτωση, προγράμματος. Η άλλη σχετίζεται με την οργάνωση και λειτουργία ερευνητικών ινστιτούτων, κάτω από την άμεση επίβλεψη και ευθύνη του Τμήματος. Και οι δύο αυτοί θεσμοί είναι απαραίτητοι για πολύ ευνόητους λόγους.

α) *Μόνιμη Επιτροπή Οικονομικής Υποστήριξης.* Όπως όλοι γνωρίζουμε, τα μεταπτυχιακά προγράμματα, εφόσον εκτελούνται σύμφωνα με κάποιες υψηλού επιπέδου προδιαγραφές, όπως ταιριάζει στην περίπτωση, είναι αυτά που στοιχίζουν πολύ περισσότερο, συγκριτικά με τις άλλες εκπαιδευτικές δραστηριότητες ενός πανεπιστημίου. Επιπλέον, τα αποτελέσματα των προσπαθειών σε υλικά μέσα και σε διδακτικό και ερευνητικό προσωπικό, είναι μακροχρόνια και συνήθως αβέβαια. Παράλληλα, οι υποχρεώσεις των ΑΕΙ, λόγω της διαρκώς αυξανόμενης ζήτησης σε πτυχιακό επίπεδο, είναι κι' αυτές αυξημένες, ώστε συχνά κάτω από τις τρέχουσες πιεστικές συνθήκες, να μη φαίνεται πάντα απαραίτητη ή κατορθωτή η εισαγωγή παρόμοιων προγραμμάτων.

Είναι λοιπόν απαραίτητο να δημιουργηθεί ειδικός φορέας, με αποκλειστικό στόχο την εξεύρεση πόρων (όχι αναγκαστικά μόνον από τον κρατικό ή πανεπιστημιακό προϋπολογισμό, αλλά και από άλλες ιδιωτικές ή ευρωπαϊκο-κοινοτικές πηγές), για τη χρηματοδότηση των συγκεκριμένων αυτών προγραμμάτων. Δεδομένων μάλιστα των πολύπλοκων γραφειοκρατικών διαδικασιών και των πολλαπλών και δυσκίνητων φορέων μέσα από τους οποίους συνήθως παίρνονται οι αποφάσεις, τόσο σε επίπεδο Υπουργείου όσο και σε επίπεδο πανεπιστημίου, μια μόνιμη επιτροπή μ' αυτό αποκλειστικά το αντικείμενο, έχει πολλά να προσφέρει στην περίπτωση αυτή. Ίσως μάλιστα αποδειχθεί χρήσιμη και η ανάθεση στην ίδια επιτροπή και άλλων καθηκόντων, όπως για παράδειγμα η διασύνδεση των μεταπτυχιακών προγραμμάτων με άλλα παρόμοια προγράμματα ξένων πανεπιστημίων και ερευνητικών κέντρων του εσωτερικού και της αλλοδαπής ή για την ανταλλαγή διδακτικού προσωπικού, την αμοιβαία αναγνώριση μαθημάτων κτλ.

β) *Ερευνητικά Ινστιτούτα*. Για την αναγκαιότητα των ερευνητικών προγραμμάτων μέσα στα πανεπιστήμια έχουν πολλά κατά καιρούς γραφεί. Αναγνωρίζεται σχεδόν από όλους ότι και στο επίπεδο αυτό, τα πανεπιστήμιά μας υπολειπονται. Δεν θα αναφερθούμε στα αίτια, που ασφαλώς είναι πολλά. Θα αρκεστούμε απλώς σ' αυτή τη διαπίστωση, για να τονίσουμε ωστόσο ότι δεν είναι καθόλου τυχαία η ταυτόχρονη απουσία εκτεταμένων ερευνητικών προγραμμάτων και μεταπτυχιακών σπουδών στα ελληνικά πανεπιστήμια. Και οι δύο αυτές δραστηριότητες σχεδόν συμβαδίζουν. Τα ερευνητικά προγράμματα είναι ο χώρος μέσα από τον οποίο θα ξεπηδήσουν αυτοί που πρόκειται αργότερα να ασχοληθούν σοβαρά με την επιστήμη. Είναι ο χώρος που θα δώσει την ευκαιρία στο μέλλοντα επιστήμονα να ανακαλύψει τα ενδιαφέροντά του, να έρθει σε άμεση επαφή με την πρώτη ύλη, που θεωρητικά μόνο τού έχει επισημανθεί, να ελέγξει την αυτοχή του σε καινούργιες μορφές πνευματικής πειθαρχίας και να ασκήσει την ικανότητά του να συνεργάζεται για την παραγωγή συλλογικού πνευματικού έργου, όπου και όταν αυτό είναι απαραίτητο. Παράλληλα, αυτό θα δώσει την ευκαιρία στο διδάσκοντα να πλησιάσει ακόμη περισσότερο τον υποψήφιο, να επισημάνει τα ισχυρά ή ασθενή του σημεία, για να μπορέσει να κατευθύνει αποτελεσματικότερα την παραπέρα πορεία των σπουδών του υποψήφιου.

Για περιφερειακά πανεπιστήμια, όπως της Κρήτης για παράδειγμα, η ένταξη του μεταπτυχιακού σπουδαστή σε ερευνητικά προγράμματα κάποιου επιπέδου και ανάλογης διάρκειας, είναι

απολύτως αναγκαία και από το γεγονός ότι λείπουν από τον άμεσο κοινωνικό περίγυρο οι κατάλληλες ερευνητικές μονάδες, τα κέντρα ερευνών, τα Ινστιτούτα, οι μεγάλες εξειδικευμένες κλινικές, τα ιδρύματα και τα προγράμματα πνευματικής υγείας, τα μεγάλα βιομηχανικά συγκροτήματα με τα οποία θα μπορούσε το πανεπιστήμιο να συνεργαστεί, προκειμένου να εξασφαλίσει την οποιαδήποτε συμμετοχή του μεταπτυχιακού σπουδαστή. Αναγκαστικά λοιπόν θα πρέπει να περιοριστούμε σε πανεπιστημιακά προγράμματα έρευνας. Μέσα από τα ερευνητικά αυτά προγράμματα, το πανεπιστήμιο θα έχει επίσης την ευκαιρία να χρηματοδοτεί τους μεταπτυχιακούς του σπουδαστές, για όσο διάστημα τους απασχολεί σ' αυτά.

Εδώ όμως χρειάζεται μια παρένθεση. Οι ενδοπανεπιστημιακές δραστηριότητες σ' αυτό το σημείο δε θα πρέπει να οδηγήσουν στην απομόνωση των ερευνητών από τα εθνικά και διεθνή κέντρα έρευνας. Η ενδοπανεπιστημιακή έρευνα δε θα πρέπει προπάντων να αποκοπεί τελείως από την τοπική κοινότητα και τις ανάγκες της. Το αντίθετο μάλιστα. Πρέπει να γίνει αφορμή για ενεργό συμμετοχή της πανεπιστημιακής κοινότητας στα προβλήματα της τοπικής κοινωνίας. Μ' αυτή την έννοια, η ανάπτυξη των μεταπτυχιακών προγραμμάτων είναι μια επιπρόσθετη ίσως ευκαιρία διασύνδεσης της πανεπιστημιακής δραστηριότητας με τα τοπικά αναπτυξιακά προγράμματα, σ' ένα πρακτικό επίπεδο.

Θα μπορούσαμε μάλιστα στο σημείο αυτό να πούμε ότι οι μεταπτυχιακές εξειδικεύσεις σε κάθε περιφερειακό πανεπιστήμιο θα έπρεπε να έχουν σχέση, σε κάποιο τουλάχιστον βαθμό, με τις τοπικές ανάγκες και ιδιαιτερότητες του άμεσου κοινωνικού τους περιβάλλοντος. Στον τομέα της Κοινωνιολογίας κάτι τέτοιο δε θα πρέπει απλώς να αφήνεται να συμβαίνει, αλλά να επιδιώκεται σε κάθε περίπτωση συνειδητά και οργανωμένα.

Προϋποθέσεις υποψηφιότητας μεταπτυχιακών σπουδαστών

Υποψήφιοι γίνονται δεκτοί μια φορά το χρόνο, στην αρχή κάθε χειμερινού εξαμήνου. Η Μεταπτυχιακή Επιτροπή Υποψηφιοτήτων, που λειτουργεί σε κάθε Τμήμα εξετάζει τις υπάρχουσες αιτήσεις και αποφασίζει, λαμβάνοντας υπόψη:

- α) Τα μαθήματα και τους βαθμούς του πτυχίου (το 'λίαν καλώς' ίσως χρειαστεί να μπει σαν σημείο εκκίνησης).
- β) Την πρόταση εργασίας του υποψηφίου.

- γ) Δείγματα εργασιών του, εφόσον υπάρχουν.
- δ) Μια τουλάχιστον ξένη γλώσσα που να σχετίζεται με το αντικείμενο ή το χώρο της προτεινόμενης σπουδής του.
- ε) Συστατικές επιστολές (συνήθως τρεις).
- στ) Συνέντευξη του υποψηφίου με την επιτροπή.

Η επιτροπή προκειμένου να αποφασίσει για τον αριθμό των υποψηφίων, καθώς και για τις κατευθύνσεις που πρόκειται να καλυφθούν, λαμβάνει υπόψη τις υλικοτεχνικές δυνατότητες του Τμήματος και τις εκπαιδευτικές υποχρεώσεις των Τομέων, ώστε να διατηρηθεί το υψηλό επίπεδο των σπουδών και της έρευνας.

Αν και λογικό είναι να προτιμούνται υποψήφιοι που έχουν αποφοιτήσει από αμιγή Τμήματα Κοινωνιολογίας ή άλλα Τμήματα στα οποία διδάσκεται η Κοινωνιολογία ως βασική επιστημονική κατεύθυνση, είναι κατανοητό, για τους λόγους που αναφέραμε πιο πάνω, ότι εξίσου προτιμητέοι είναι και πτυχιούχοι Τμημάτων ή κατευθύνσεων Ιστορίας, Φιλοσοφίας, Νομικής, Γλωσσολογίας, Παιδαγωγικών, Δημογραφίας, Επικοινωνίας και ΜΜΕ, Ανθρωπολογίας και Μαθηματικών.

Στην περίπτωση που ο υποψήφιος ενδιαφέρεται να ενταχθεί στο πρόγραμμα σπουδών που οδηγεί απευθείας στην απόκτηση διδακτορικού διπλώματος, χωρίς τη μεσολάβηση του μεταπτυχιακού (M.A.), τότε θα πρέπει να υπάρξουν επιπλέον κριτήρια, όπως εξετάσεις πάνω στην ύλη που απαιτείται για την απόκτηση του μεταπτυχιακού διπλώματος.

Όσον αφορά τα προαπαιτούμενα μαθήματα, μετά την ένταξη του υποψηφίου στο πρόγραμμα, για το μεταπτυχιακό δίπλωμα (M.A.) προτείνουμε τα εξής:

i) *Υποχρεωτικά:* α) Προσεμινάριο στη Γενική Κοινωνιολογία, β) Μέθοδοι Σχεδιασμού και Έρευνας, γ) Σύγχρονη Κοινωνιολογική Θεωρία.

ii) *Επιλεγόμενα:* Έξι επιπλέον μαθήματα, ανάλογα με τις δυνατότητες του Τμήματος και τις γενικές υποκατηγορίες που επελέγησαν να αποτελέσουν τον κορμό των κοινωνιολογικών σπουδών στο κάθε Πανεπιστήμιο.

Η πλειοψηφία των μαθημάτων είναι σεμιναριακού επιπέδου, τόσο για το πρώτο όσο και για το δεύτερο μεταπτυχιακό δίπλωμα.

Απαιτούνται 2-2.5 χρόνια, 27 μονάδες μαθημάτων και διπλωματική εργασία.

Για την απόκτηση του διδακτορικού διπλώματος (Ph.D), εκτός από τα παραπάνω, απαιτούνται επιπλέον και τα εξής:

α) Τρία υποχρεωτικά μαθήματα στην Κοινωνιολογική Θεωρία,

τη Μεθοδολογία και τη Στατιστική (Κοινωνιοτεχνική).

β) Τέσσερα μαθήματα προαιρετικά. Πιθανά θέματα που θα μπορούσαν να καλύψουν τα μαθήματα είναι οι λίγο-πολύ κλασικές περιοχές της Κοινωνιολογίας, όπως:

- Κοινωνική Οργάνωση και Κοινωνικοί Θεσμοί
- Κοινωνιολογία των Πολιτικών Θεσμών
- Κοινωνιολογική Θεωρία
- Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης
- Κοινωνική Ψυχολογία
- Οικοκοινωνιολογία
- Κοινωνιολογία του Δικαίου
- Κοινωνική Στρωμάτωση
- Βιομηχανική Κοινωνιολογία
- Αγροτική Κοινωνιολογία
- Αστική Κοινωνιολογία
- Κοινωνιολογία της Ανάπτυξης

Ανάμεσα στα ειδικά θέματα που θα μπορούσαμε να συμπεριλάβουμε, σαν θέματα που θα ενδιέφεραν ιδιαίτερα τη χώρα μας, είναι και τα εξής:

- Κοινωνική Πρόνοια και Ασφάλιση
- Κοινωνιολογία του Πολιτισμού
- Κοινωνιολογία της Εργασίας
- Κοινωνιολογία του Συνεταιριστικού Κινήματος
- Κοινωνιολογία των Εθνικών Διαφορών και των Μειονοτήτων
- Οικοκοινωνιολογία
- Κοινωνική Ανθρωπολογία
- Κοινωνιολογία της Υπογενετικότητας
- Τουριστική Κοινωνιολογία
- Συλλογική Δράση

Σημείωση: Επειδή στα Τμήματα που διδάσκεται η κοινωνιολογία παρατηρείται η τάση τα μαθήματα να επεκτείνονται σε οριζόντιο επίπεδο, με αποτέλεσμα την επιφανειακή μόνο κάλυψη των αντικειμένων που διερευνούν, στο μεταπτυχιακό επίπεδο θα πρέπει να υπάρξει κάθετη οργάνωση των μαθημάτων, με την έννοια της εμβάθυνσης στους ειδικούς επιστημονικούς χώρους (π.χ. Κοινωνιολογική Θεωρία I, Κοινωνιολογική Θεωρία II κτλ.).

γ) Εξετάσεις προφορικές και γραπτές σε πενταμελή επιτροπή που συστήνεται ειδικά για κάθε περίπτωση πάνω στο σύνολο της ύλης, μετά την περάτωση των μαθημάτων.

δ) Μια τουλάχιστον ξένη γλώσσα, που κατοχυρώνεται με εξετάσεις στο Τμήμα πριν τις προφορικές και γραπτές εξετάσεις. (Και για τα δυο πτυχία).

ε) Αποδεδειγμένη γνώση στους ηλεκτρονικούς υπολογιστές για την απόκτηση του μεταπτυχιακού διπλώματος. (Και για τα δυο πτυχία).

στ) Διδακτορική διατριβή, με ανάλογες προδιαγραφές.

Συμπερασματικά

Σαν συμπέρασμα σ' αυτή την πρόταση, θα ήθελα να επισημάνω μια διάσταση των μεταπτυχιακών σπουδών που εύκολα υποτιμάται ή δεν παίρνεται στα σοβαρά από τους οργανωτές τους. Η διάσταση αυτή έχει να κάνει με τις μακροχρόνιες επιπτώσεις των μεταπτυχιακών σπουδών πάνω στην ίδια την επιστήμη από την οποία οργανώνονται. Συνήθως τα μεταπτυχιακά προγράμματα αποβλέπουν στην εξυπηρέτηση άμεσων και πρακτικών αναγκών του εκπαιδευτικού μας συστήματος. Η στενότητα των κονδυλίων και οι λοιπές εκπαιδευτικές ανάγκες, που είναι ιδιαίτερα πιεστικές στην περίπτωση της χώρας μας, δεν αφήνουν συνήθως περιθώρια για μακρόπνοα σχέδια. Άμεσες ανάγκες απαιτούν άμεσα αποτελέσματα.

Αυτό έχει αποδειχτεί εσφαλμένη εκπαιδευτική πολιτική. Το κοινωνικό ιδιαίτερα κόστος των φτηνών και βραχυπρόθεσμων λύσεων, σε θέματα επιστήμης και παιδείας, είναι αντιστρόφως ανάλογο της αμεσότητας των προσφερόμενων λύσεων. Χωρίς μακρόπνοα σχέδια και συνεχείς προσπάθειες μέσα στον ίδιο το χώρο της Κοινωνιολογίας, σε μια περίοδο μάλιστα που η συμβολή της στην αντιμετώπιση καιρίων κοινωνικών προβλημάτων είναι, κατά κοινή ομολογία, από πενιχρή μέχρι ανύπαρκτη, δεν είναι δυνατό να δημιουργήσουμε προϋποθέσεις για την επαγγελματική και επιστημονική κατάρτιση κοινωνιολόγων, κάποιου επιπέδου.

Σχετικά με τον γενικότερο προσανατολισμό της κοινωνιολογικής έρευνας και της επιστημολογικής κατεύθυνσης των προγραμμάτων σε μακροχρόνια βάση, θα ήταν ασφαλώς παράτολμο να διατυπώσει κανείς εδώ μια οποιαδήποτε πρόταση με αξιώσεις αντοχής στο χρόνο ή στην κρίση των ομότιμων. Παρ' όλα αυτά όμως, δεν μπορώ να αποφύγω τον πειρασμό και να μη παρατηρήσω ότι, όπως τουλάχιστον σήμερα εγώ βλέπω τα πράγματα, η κοινωνιολογική σκέψη στις μέρες μας, δεν μπορεί να αποφύγει την εμπλοκή της στη διαλεκτική της διάσπασης και της ολοκλήρωσης. Η διαλεκτική αυτή σε προσωπικό/ατομικό επίπεδο, μπορεί να περιγραφεί σαν διάσπαση και επανασύνδεση του προσώπου σε λιγότερο αλλοτριωτικές συνθήκες συμβίωσης. Σε επίπεδο

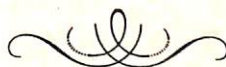

κρατών, εθνών και κοινωνικών ομάδων, η διαλεκτική εμφανίζεται σαν τάση για ιδιοσυγκρασιακή αυτονομία και ταυτόχρονα σαν απαίτηση για ηπειρωτική ή παγκόσμια ολοκλήρωση. Σε καθαρά κοινωνιολογικό/επιστημολογικό επίπεδο, εμφανίζεται η ίδια διαλεκτική σχέση: κατακερματισμός και ακραία επιστημολογική εξειδίκευση από τη μια. Εκλογικεύσιμη απαίτηση για συνεκτική και ολοκληρωμένη κοινωνιολογική πρόταση από την άλλη.

Αν τώρα με τα μεταπτυχιακά προγράμματα δεν αποβλέπουμε, κατά κύριο λόγο, να προάγουμε την ελεύθερη κοινωνιολογική σκέψη, ελευθερώνοντας τη δημιουργική φαντασία των νέων επιστημόνων που ευελπιστούν, μέσα από την επιστήμη της Κοινωνιολογίας, να καταθέσουν τη δική τους ευαισθησία και τις δικές τους προτάσεις, τότε η Κοινωνιολογία δε θα μπορέσει ισότιμα και ισάξια να ακολουθήσει την εξέλιξη των άλλων κοινωνικών επιστημών. Χωρίς τη δυναμική παρουσία της κοινωνιολογικής σκέψης και την έντονη συμμετοχή των κοινωνιολόγων στις προσπάθειες επίλυσης των καταπιεστικών προβλημάτων που αντιμετωπίζει σήμερα η κοινωνία μας, τα μεταπτυχιακά προγράμματα μπορεί και στην καλύτερη ακόμη περίπτωση, να οδηγήσουν απλώς στη δημιουργία μιας επιπλέον επαγγελματικής κάστας, χωρίς κανένα κοινωνικό αντίκρουσμα.

Το αν θα κρατήσουμε το ενδιαφέρον της επιστημονικής κοινότητας και του ευρύτερου κοινού, αλλά κυρίως των νέων ανθρώπων για την Κοινωνιολογία σε υψηλά επίπεδα, θα εξαρτηθεί, σε μεγάλο βαθμό, απ' αυτό ακριβώς το δυναμισμό και τη δημιουργική φαντασία, με τα οποία θα μπορέσουμε να εμπλουτίσουμε τα μεταπτυχιακά μας προγράμματα. Από την ποιότητα και τις ικανότητες όσων αποφοιτήσουν από τα προγράμματα αυτά, θα εξαρτηθεί, σε μεγάλο βαθμό και η ποιότητα της κοινωνιολογικής έρευνας στην Ελλάδα, την ερχόμενη δεκαετία.

Στην περίπτωση που θεωρήσουμε τις μεταπτυχιακές σπουδές απλώς σαν ευκαιρία για να αυξήσουμε το κύρος των Τμημάτων ή μερικών καθηγητών στην ιεραρχία της ακαδημαϊκής κλίμακας, τότε δε θα έχουμε προσφέρει και πολλά πράγματα ούτε στην κοινότητα, ούτε στην επιστήμη.

Για μια Σύγχρονη Φιλοσοφία της Κουλτούρας

Βασίλης Φιορεβάντες*

“... μέσα στη σημερινή κατάρρευση του αστικού πολιτισμού, όχι μόνο η επιστημονική δραστηριότητα, αλλά η ίδια η έννοια της επιστήμης έχει μετατραπεί σε προβληματική”.

Μ. Χορκχάϊμερ - Θ. Αντόρνο

I

Πρωτοπορία σημαίνει εντατικοποίηση της καλλιτεχνικής προσπάθειας, πέρασμα σε μία ποιοτικά ανώτερη κατάσταση, αναζήτηση και επιβεβαίωση της επινόησης. Πρωτοπορία σημαίνει δημιουργία, και συμπεριλαμβάνει δομικά μία κριτική και αποσυνθετική διάσταση, προϋπόθεση της τάσης της για το ξεπέραςμα (με μία πρωτοποριακή πάντα έννοια). Ως τέτοια δε, είναι ένα άλλο όνομα της διευρυμένης *αναπαραγωγής* (με μαρξικούς όρους). Η πρωτοπορία ταυτόχρονα διεκδικεί μια ενεργή αρχή μεταλλαγής (υλικής, τεχνικής, διανοητικής, κοινωνικής), ικανής να φθάσει μέχρι το τέλος των αντιστάσεων που ορθώνονται στην ανανέωση. Από την άποψη αυτή, η ενεργή ή η δυναμική διάσταση την μετατρέπει σε συνώνυμη της κουλτούρας, στο βαθμό που και η

---

* Ειδικός Επιστήμονας, Πολυτεχνείου Χανίων.

δεύτερη χαρακτηρίζεται καθοριστικά από την ίδια διάσταση. Η ενεργητικότητα αποτελεί ακόμη βασικό χαρακτηριστικό του αυτόνομου ή και του αυτονομημένου από κάθε ετερονομία υποκειμένου, κάθε δημιουργικής απόπειρας και, τουλάχιστον, κάθε συνειδητής προσπάθειας ξεπεράσματος της αλλοτριώσης.

Η ίδια αρχή μετατρέπει την τέχνη σ' αντι-τέχνη και το σύστημα σ' αντισύστημα. Στην περίπτωση της τέχνης, και ιδιαίτερα της μοντέρνας, αυτό συμβαίνει στο βαθμό που συνιστά μία πλήρη άρνηση της τέχνης καθαρής και ρεαλιστικής αναπαράστασης – PURE COPIE, διαδικασία η οποία ταυτίζεται συγχρόνως με τη δημιουργία νέων αυτόνομων και αυτοθεσμιζόμενων *μορφών*. Οι μορφές αυτές με τη σειρά τους συνιστούν μία άρνηση και μία θέση ταυτόχρονα και βρίσκουν, όπως είναι γνωστό, την καλύτερη συγκεκριμενοποίησή τους στο έργο Μπέκετ.

Κατά τον ίδιο τρόπο, το σύστημα – αντισύστημα στο νοηματικό επίπεδο βρίσκεται σε στενό διάλογο με την αντίστοιχη θεώρηση του κόσμου που επεξεργάζεται η τέχνη, και από μία άποψη τοποθετείται στη συνέχειά της, ως μία φιλοσοφική θεωρητικοποίηση, απόρροια ακριβώς των μορφικών αλλά και *νοηματικών* κατακτήσεών της (της τέχνης). Μ' αυτήν την έννοια, και παρά την αναγνώριση μιας σχετικής αυτονομίας στην καλλιτεχνική δημιουργία όσο και στο φιλοσοφικό στοχασμό, δεν είναι δυνατό στη συγκεκριμένη περίπτωση να μην αποδοθεί μία ιδιαίτερη σημασία στην τέχνη και στις κατακτήσεις της. Αυτές δε, έχουν ένα κατά κανόνα κοινωνικό *περιεχόμενο* και προφανώς μπορούν να ερμηνευθούν κοινωνιολογικά. Είναι δηλαδή δυνατό να συλληφθεί και ν' αναλυθεί η κοινωνική διάσταση της τέχνης ως τέτοια, καθώς και η κοινωνική λειτουργία της, και, στο βαθμό που η κοινωνική διάσταση της σκέψης και της τέχνης είναι αξεπέραστη, η κοινωνιολογική προσέγγιση αποκτά μία πρωταρχική σημασία. Αλλά το πρόβλημα τίθεται και από μία άλλη άποψη. Οι αισθητικο-καλλιτεχνικές κατακτήσεις και πρωτοποριακές επεξεργασίες αποδεικνύονται ότι βρίσκονται σ' ένα βαθύ, όσο και στενό, διάλογο, σε μία διαλεκτική σχέση και σε μία ουσιαστική επικοινωνία κατά πολύ πέρα από τα επιφαινόμενα. Έτσι η διαλεκτική της φαινομενικότητας και της ουσίας (ESSENCE) ή της αλήθειας αποδεικνύεται το ίδιο σημαντική, και από πολλές απόψεις καθοριστική, τόσο για τη μοντέρνα σκέψη, όσο και για τη μοντέρνα τέχνη, ενώ η κοινωνική διάσταση και των δύο παραμένει κοινή και οπωσδήποτε το ίδιο πρωταρχική.

Αλλά και η ερμητικότητα, η αφοριστικότητα και η αποσπασματικότητα στην οποία κατέληξε η σύγχρονη σκέψη¹, δεν είναι άλ-

λες απ' αυτές της μοντέρνας τέχνης και της αισθητικής². Ούτε, εξάλλου, αυτή η αποσπασματικότητα είναι διαφορετική από την κοινωνική, η οποία είναι κυρίαρχη, η κυρίαρχη πλέον ολότητα των κοινωνιών του ύστερου καπιταλισμού, αποσπασματικότητα την οποία καταγγέλλει η ριζοσπαστική μοντέρνα τέχνη, ταυτόχρονα εκφράζοντάς την, διότι σε τελική ανάλυση αυτή η αποσπασματικότητα αποτελεί τη βασική συνιστώσα ενός (του) σύγχρονου "συγκεκριμένου καθολικού".

Από μεθοδολογική όμως άποψη έχει ιδιαίτερη σημασία εκτός από τα παραπάνω και η μελέτη της επίδρασης στη συνείδηση του ανθρώπου των διαφόρων κοινωνικο-ιδεολογικών φαινομένων και των διαφοροποιήσεών τους. Δηλαδή, η έρευνα και ο προσδιορισμός των επιδράσεων της τέχνης, της κουλτούρας κτλ. στη συγκεκριμένη διαμόρφωση της συνείδησης, θεωρημένων πάντα με ιστορικοκοινωνικό τρόπο. Μ' άλλους όρους, το πρόβλημα τίθεται από την άποψη της διερεύνησης της διαλεκτικής κοινωνικής συνείδησης και τέχνης και με μία διευρυμένη έννοια, της διαλεκτικής κοινωνικής συνείδησης και κουλτούρας. Βασική δε συνιστώσα αυτής της θεωρητικοποίησης συνιστά η θεματοποίηση όχι μιας ανταγωνιστικής σχέσης της τέχνης με την κοινωνία, αλλά η θεματοποίηση της αντίληψης σύμφωνα με την οποία η κοινωνία, θεωρημένη μέσα στο σύνολο των αντιθέσεων της, βρίσκεται μέσα στην τέχνη. Παράλληλα η τέχνη, και κυρίως η μοντέρνα, εκφράζει μ' ένα συμπυκνωμένο τρόπο την κοινωνία (κοινωνικό περιεχόμενο της τέχνης), καθώς και τις ίδιες τις αντιθέσεις, την ύπαρξη ή μη μιας διαδικασίας ξεπεράσματός τους, τα αδιέξοδά τους κτλ. Η έκφραση ότι οι καλλιτεχνικές μορφές είναι κοινωνικές δεν έχει άλλο νόημα από το ό,τι η κοινωνία είναι εμμενής στην τέχνη. Από την άλλη, η τέχνη δεν μπορεί να θεωρηθεί (εντελώς) αυτόνομα από την κοινωνία στο γίνεσθαι της. Και το ίδιο ισχύει και για την κουλτούρα, τη μεγάλη κουλτούρα, η οποία αντιπαλεύει την κατάπτωση... της κουλτούρας, όπως το τονίζει με έμφαση ο Αντόρνο στο *MINIMA MORALIA*³.

Η συνείδηση αναλύεται σε περισσότερες συνιστώσες, όπως επίσης και οι επιδράσεις σ' αυτήν. Και ακριβώς την ανάγκη διερεύνησης-απάντησης στο επίπεδο της πολλαπλότητας των συνιστωσών του προβλήματος προσπαθεί ν' απαντήσει η θεωρία της κριτικής διεπιστημονικότητας, στο βαθμό που η κοινωνική συνείδηση σημαίνει ταυτόχρονα και δια-υποκειμενικότητα. Επιπλέον, η θεωρία της κριτικής διεπιστημονικότητας – διαυποκειμενικότητας προσπαθεί να ξεπεράσει τα αδιέξοδα του στρουκτουραλισμού, του μεταστρουκτουραλισμού, της οντολογίας και

των διαφόρων μηχανικιστικών αντιλήψεων, επανασυνδεόμενη με τη φιλοσοφία του υποκειμένου, τον ιστορικισμό (συνείδηση, ολότητα, κοινότητα, γίγνεσθαι, πράξη κ.λ.π.).

Αλλά και τα όρια μιας σύγχρονης κοινωνιολογίας της τέχνης και της κουλτούρας είναι περιορισμένα, δεδομένης της ενσωμάτωσης των κοινωνικών επιστημών, και δεδομένου ακόμη ότι μόνον η ριζοσπαστική μοντέρνα τέχνη αρνείται και αντιπαλεύει την αλλοτρίωση. Κατά συνέπεια, γίνεται εύκολα αντιληπτό ότι το πεδίο μιας κριτικής δραστηριοποίησης (πράξης), ακόμη δε και της ύπαρξής της, όπως και της καθορισμένης άρνησης μέσα στις σύγχρονες κοινωνίες, είναι αισθητά περιορισμένο, με σαφείς τάσεις παρά πέρα συρρίκνωσης. Κατά κύριο δε λόγο μόνον η αισθητική (εννοείται η φιλοσοφική – discursive), ως θεωρητικοποίηση της πράξης των πρωτοποριών, μιας πράξης κοινωνικής και ανατρεπτικής συγχρόνως, συνιστά μία σύγχρονη φιλοσοφία της πράξης.

Όμως και η κοινωνιολογία της κουλτούρας, όπως και γενικότερα κάθε κριτική προσέγγιση, έχει ανάγκη από τον ίδιο συνεκτικό λόγο (DISCURSIVITE) και ταυτόχρονα στηρίζεται σ' αυτόν. Διαφορετικά, κάθε άλλη θεωρητικοποίηση ξεπέφτει εύκολα στον εμπειρισμό.

II

Ας ασχοληθούμε πιο συγκεκριμένα με μερικά προβλήματα που θέτουν η φιλοσοφία της πράξης, η κοινωνιολογία και η κοινωνιολογία της κουλτούρας. Η φιλοσοφία της πράξης αρχικά αποδίδει, όπως είναι προφανές, μια προτεραιότητα στην έννοια της πράξης, την οποία συλλαμβάνει ως κριτήριο της αλήθειας, μιας πράξης όμως ανατρεπτικής. Πρόκειται δηλαδή για την πράξη που μετασχηματίζει (PRAXIS TRANSFORMATRICE) υπάρχουσες σχέσεις σε κάτι άλλο, ποιοτικά διαφορετικό, νέο, επαναστατικό. Στη συνέχεια, τονίζει τη μεθοδολογική και επιστημολογική σημασία της διαλεκτικής υποκειμένο-αντικείμενο και των εννοιών ολότητα, αλλοτρίωση, πραγματοποίηση, κοινωνική διαίρεση της εργασίας κ.α. Αλλά πάνω απ' όλα θεωρητικοποιεί τη διαλεκτική τόσο ως λογική κατηγορία όσο και κοινωνική πρακτική και διαδικασία, πλην όμως πάντα μ' ένα ενιαίο τρόπο. (Η κατάτμηση ή η διχοτόμηση της διαλεκτικής αντίθετα οδηγεί κατευθείαν στο (λογικό) θετικισμό ή στον κοινωνιολογικισμό αντίστοιχα).

Το ίδιο σημαντική όμως είναι και η DISCURSIVITE και για την

κοινωνιολογία. Διότι, ενώ η πολιτιστική ανθρωπολογία, για παράδειγμα, έχει μια περιορισμένη ρητή σημασία, η γενική κοινωνιολογία, καθώς και η κοινωνιολογία της κουλτούρας, αποδίδουν μια εμφατική έννοια στην κοινωνία (και) στο γίνεσθαί της. Μ' άλλα λόγια, κοινωνιολογία, και ιδιαίτερα στην κριτική εκδοχή της, σημαίνει σύλληψη των κοινωνικών εντάσεων, θεωρητικοποίηση και θεματοποίησή τους μ' έναν ενιαίο τρόπο στο επίπεδο του νοήματος (CONCEPT) ή της DISCURSIVITE, χωρίς βέβαια και να συνάγεται αβίαστα ότι αυτά τα δύο πράγματα ταυτίζονται. Η κοινωνιολογία περιλαμβάνει ή τουλάχιστον τείνει να περιλάβει – με υπόρρητο τρόπο – όλες τις δυνατές σημασίες οι οποίες συνδέονται με τον έναν ή τον άλλο τρόπο με τον όρο κοινωνία. Δεν περιορίζεται δηλαδή μόνο σε μερικές, και κατά συνέπεια σε μερικές συλλήψεις, αλλά αναζητά οπωσδήποτε να συλλάβει την ολότητα, ανεξάρτητα βέβαια από το γεγονός σε ποιο βαθμό κατορθώνει κάτι τέτοιο και γιατί. Αυτό δηλαδή που έχει σημασία είναι ότι όχι μόνο δε διαγράφει την ολότητα, αλλά αντίθετα επιμένει σ' αυτή τουλάχιστον από μεθοδολογική άποψη. Και μ' αυτό τον τρόπο καταλήγουμε στη φιλοσοφική κοινωνιολογία ή στην κοινωνική φιλοσοφία⁴.

Η σύγχρονη κοινωνιολογία διαρθώνεται γύρω από τις έννοιες ενσωμάτωση, διαφοροποίηση, κοινωνικοποίηση, (κοινωνική) ιεραρχία, κράτος, τάξεις, θεσμοί, αλλοτρίωση κ.α. Υπάρχει όμως μία σημαντική διαφορά ανάμεσα στην τυπική (παραδοσιακή) και τη διαλεκτική (σύγχρονη) κοινωνιολογία: "Ανάμεσα στα πιο σημαντικά ζητούμενα της σύγχρονης κοινωνιολογίας συγκαταλέγεται το ότι αυτή οφείλει ν' απαλλαγεί από την ευτελή αντίθεση ανάμεσα σε κοινωνική στατική και κοινωνική δυναμική, ειδικά όπως αυτή έχει επισημανθεί στην αντίθεση ανάμεσα σε τυπική κοινωνιολογική θεωρία περί εννοιών, αφενός, και σε κενή εννοιών εμπειρία αφετέρου. Η επιστήμη της κοινωνίας δεν είναι δυνατό να υπακούει στο δυϊσμό ενός περιεχομενικού, αλλά άμορφου, εδώ και τώρα, και ταυτόχρονα διαρκούς αλλά κενού εν γένει, εάν θέλει να προσβάλει το αντικείμενο με τον εννοιακό μηχανισμό"⁵.

Διαλεκτική κοινωνιολογία σημαίνει κοινωνιολογία κοινωνικών συστημάτων και όχι μόνο συστημάτων, όπως είναι διαδεδομένο σήμερα (θεωρία συστημάτων), κατά τα σύγχρονα τεχνοκρατικά πρότυπα. Σημαίνει ακόμη δημιουργία τυπολογιών των φαινομένων, κριτική σύλληψη και κατασκευή ιδεατών τύπων, καθώς και λογική, νοηματική, θεωρητική ανάπτυξη επιχειρημάτων και όχι επιγραφισμό και ανιαρή ανεκδοτολογία. Διαλεκτική κοινωνιολο-

γία (ή *φιλοσοφία*) σημαίνει σύλληψη της διαλεκτικής του αφηρημένου καθολικού και του συγκεκριμένου καθολικού στη θεωρητική μετεξέλιξή της σε διαλεκτική του συγκεκριμένου⁶.

Σημαίνει επιπλέον:

- Συνεκτικότητα μεθόδου και ταυτότητα μεθόδου και ανάλυσης του αντικειμένου.
- Διαλεκτική της εμμένειας.
- Αναλυτική και συνθετική μέθοδος ταυτόχρονα.
- Διαμεσολάβηση εννοιών – αρνητική εργασία της έννοιας (TRAVAIL NEGATIF DU CONCEPT).
- Συνειδητή ένταξη των κοινωνιολογικών (και φιλοσοφικών) αναλύσεων σε μία προσπάθεια συνειδητής συγκρότησης ενός σύγχρονου και κριτικού Λόγου.

Ακόμη δε θα πρέπει να παραμελείται η επιστημολογική σημασία της ουτοπίας ή μιας ουτοπικής θεώρησης του κόσμου, διότι η ουτοπία είναι αναγκαία, αλλά και γόνιμη. Όμως το ίδιο είναι αναγκαίο να διαχωρίζεται ο ουτοπισμός, ο οποίος είναι κοινωνικό – ιστορικό φαινόμενο και γνώρισμα των πολιτισμών καθώς και των ολιστικών θεωρήσεων του κόσμου, από την ουτοπική ψυχοσύνθεση και ψυχολογία, η οποία είναι αρκετά επιφανειακή.

Η μοντέρνα δημιουργία όπως και η ποιοτικά υψηλή πολιτιστική δημιουργία τοποθετούνται στη σφαίρα της αυτονομίας. Η συνειδητή αναζήτηση της αυτονομίας συμβαδίζει με την επεξεργασία και τη σύλληψη απελευθερωτικών προτύπων. Ως τέτοιες αποτελούν τη συνθήκη SINE QUA NON κάθε πρωτοποριακής δημιουργίας και προσδιορίζονται από την προσπάθεια συνειδητής άρνησης εκ μέρους της του νόμου του φετιχισμού του εμπορεύματος, δηλαδή μιας συνειδητής προσπάθειας αποδέσμευσης από την ετερονομία. Η πρωτοπόρα τέχνη και η υψηλή κουλτούρα δε συλλαμβάνονται, (ούτε είναι δυνατό να συγκεκριμενοποιηθούν) αρχικά τουλάχιστον, ως *εμπορεύματα*. Συμβαίνει μάλιστα το εντελώς αντίθετο: άρνηση της εμπορευματικής διάστασης της τέχνης και της κουλτούρας, δηλαδή συνειδητή άρνηση της πραγματοποίησης.

Απέναντι στην κυρίαρχη πραγματοποίηση και στους αλλοτριωτικούς θεσμούς η *πρωτοποριακή τέχνη* και η *μεγάλη κουλτούρα* προσπαθούν ν' αναπτυχθούν *ηγεμονικά*, να επιβάλλουν τις νόρμες τους, χωρίς βέβαια ν' αγνοείται ότι η έννοια του *ωραίου* είναι κοινωνικά προσδιορισμένη, αλλά και το γεγονός ότι υπάρχει ένα *περιεχόμενο αλήθειας* στην τέχνη που αυτονομείται από οποιουδήποτε κοινωνικούς προσδιορισμούς ή αναφορές, στο βαθμό της ύπαρξης της αυτονομίας της τέχνης και της καθολικότητας

στην οποία φθάνει ένα μεγάλο έργο τέχνης. Κατά συνέπεια, το κοινωνικό περιεχόμενο της τέχνης ερευνάται από την κοινωνιολογία, ενώ το περιεχόμενο *αλήθειας* ερευνάται από τη φαινομενολογία (χεγκελιανής ενν. πάντα προέλευσης). Στη συνένωση τους δε οι δύο αυτοί επιστημονικοί κλάδοι συνθέτουν την *αισθητική*, χωρίς βέβαια η τελευταία να υποβαθμίζεται και σε κάτι το αθροιστικό και μόνο των δύο παραπάνω επιστημονικών κλάδων. Γιατί η αισθητική, όπως αναπτύχθηκε από τον Αντόρνο στην *Αισθητική Θεωρία*⁷, στη συνέχεια της αισθητικής του Χέγκελ⁸ και του νεαρού Λούκατς⁹, είναι κατά πολύ γενικότερη, συνθετότερη.

Παράλληλα δε με την τάση προς την ηγεμονία, η οποία είναι ταυτόχρονα και κοινωνικο-ιδεολογική, σύμφωνα με το Γκράμσι¹⁰, αναπτύσσεται και η τάση προς την ορθολογικότητα, ως μια ριζική αντίθεση στην κυρίαρχη (ορθολογικότητα). Πρόκειται για τη ριζοσπαστική ορθολογικότητα που ανέπτυξε η *μοντέρνα τέχνη* στη διάρκεια του ΧΧου αι. και η οποία επιβιώνει ακόμη ως οξεία ανάμνηση ενός παρελθόντος αρκετά διαφορετικού, ορθολογικότητα όχι όμως ακόμη εντελώς απονεκρωμένη από την άποψη των ουτοπικών στοιχείων που είχε επεξεργαστεί ενός καλύτερου μέλλοντος. Και απ' αυτή την άποψη, η ιστορική και η νεότερη *μοντέρνα τέχνη*, μέσα σε συνθήκες γενικής κατάπτωσης της κουλτούρας που εμφανίστηκε και αναπτύχθηκε, ως μία απάντηση ακριβώς σ' αυτή την πτώση και ως μία τάση φυγής απ' αυτήν, και η οποία δείχνει ταυτόχρονα ότι δεν είχε χαθεί τελεσίδικα κάθε δυνατότητα ποιοτικής δημιουργίας και δημιουργίας του ριζικά νέου, αποτελεί ένα αξιόπεραστο επιστημολογικό μοντέλο, στο οποίο συνυπάρχουν αρμονικά, διαλεκτικά, η τάση προς την ορθολογικότητα με την τάση προς την ουτοπία. Με λίγα λόγια, αποδεικνύεται για ακόμη μια φορά και κατά τον καλύτερο τρόπο ότι η ουτοπία είναι βασική συνιστώσα του Λόγου*.

Η τάση προς την ορθολογικότητα και προς την ουτοπία αναπτύχθηκε στο εσωτερικό της *μοντέρνας τέχνης* μ' έναν ενιαίο τρόπο, παρά τις εντάσεις ή και τις αντιθέσεις της, οι οποίες πήραν μερικές φορές ακραίες, ίσως δε και αξιόπεραστες, μορφές.

* Μ' αυτή την έννοια, δεν είναι καθόλου τυχαία η επίθεση των μεταμοντέρνων ιδεολόγων και των νεο-θετικιστών και άλλων αποδομητών ενάντια στον Λόγο, στη ριζοσπαστικότητα, και στα ουτοπικά-δυναμικά στοιχεία που περιλαμβάνει, στο όνομα πάντα της αντίθεσής τους στον υποτιθέμενο *ολοκληρωτισμό* του Λόγου, την υποτιθέμενη μεταφυσική υπόσταση της διαλεκτικής και, τέλος, της υποτιθέμενης αντι-επιστημονικής διάστασης της ουτοπίας.

Και αυτή η βασική, και από πολλές απόψεις καθοριστική, τάση αναπτύχθηκε ως αντίδραση – αντίθεση στην επέλαση της ορθολογικοποίησης του συστήματος¹¹, η οποία τελικά μετέτρεψε, υποβίβασε το Λόγο σε υπολογιστικό, εργαλειακό, και διάλυσε τις βάσεις ανάπτυξης των ουτοπιών, θεωρώντας τες αντι-επιστημονικές, ανορθολογικές και τέλος αντιπαραγωγικές. Η ορθολογικοποίηση βέβαια αναπτύχθηκε στηριζόμενη αρκετά σημαντικά στη θεωρία (θεολογία) της προόδου, παραγνωρίζοντας ότι η “απανθρωπιά” οδηγούσε στο “μαρασμό (DEPERISSEMENT) υποκειμένου”¹², για να παραφράσουμε τους Μάρξ και Αντόρνο*.

* Είναι πασίγνωστο το απόσπασμα από την *Κριτική του Προγράμματος της Γκότα* του Μάρξ, σχετικά με το μαρασμό του κράτους (DEPERISSEMENT DE L'ETAT) όταν η κοινωνία φθάσει στον κομμουνισμό. Ο Αντόρνο στο συγκεκριμένο απόσπασμα που αναφέραμε χρησιμοποιεί την ίδια λέξη με το Μάρξ: μαρασμό, αλλά μέσα σε ένα διαφορετικό πλαίσιο. Μιλά δηλαδή για το μαρασμό του υποκειμένου που έχει επέλθει μέσα στις σύγχρονες κοινωνίες. Απ' αυτή την παράφραση που κάνει ο Αντόρνο – κατά την προσφιλή του μέθοδο – του Μάρξ φαίνεται σαφέστατα ότι βρίσκεται σ' ένα *διαρκή διάλογο μ' αυτόν*. Και χρησιμοποιεί τη μορφή της παράφρασης εδώ για να τονίσει την τεράστια διαφορά που υπάρχει ανάμεσα στο σημερινό υποκείμενο που βρίσκεται σε διαδικασία μαρασμού αντί να έχει μαραθεί μέχρι τώρα το κράτος, και στο υποκείμενο της εποχής του Μάρξ (19ος αι.) το οποίο βρισκόταν τότε σε πλήρη ανάπτυξη, συγκρότηση. Μ' άλλους όρους, η ίδια διαδικασία συνιστά τη διαδικασία αποσύνθεσης του υποκειμένου: “Η αποσύνθεση του υποκειμένου συντελείται μέσα στην παραίτησή του στο παντοτινά ταυτόσημο παντοτινά άλλο” Th. Adorno *Minima moralia*, ed Payot, p. 221.

Εξάλλου οι παραφράσεις, πολύ συχνές στο έργο του Αντόρνο, των κειμένων του Μάρξ (δεν μας ενδιαφέρουν εδώ οι άμεσες αναφορές του σ' αυτά αν και πάρα πολύ συχνές), εκτός από ένα καθαρά μορφικό – αισθητικό πρόβλημα που θέτουν από την άποψη της φιλοσοφίας της γλώσσας όπως την είχε συλλάβει και επεξεργαστεί ο Αντόρνο, εντάσσονται στην προσπάθειά του χωρίς σταματημό για να καταλάβει και να εξηγήσει την τεράστια οπισθοδρόμηση, την κατάρπωση που είχε επέλθει στο μεταξύ διάστημα. Αυτή η διαδικασία συνιστά μια διαδικασία αρνητικής συνειδητοποίησης που αποπειράται από τον Αντόρνο και αποκτά εντελώς τραγικές συνιστώσες: ριζοσπαστικός νιχιλισμός. Η επίδραση του νεαρού Λούκατς στον Αντόρνο είναι καθοριστική, αξεπέραστη. Η ανάγνωση που κάνει του Μάρξ είναι σαφώς *λουκατσική*, και γιατί έφθασε στο Μάρξ μέσω Λούκατς, έχοντας μελετήσει αρχικά την *Ιστορία και ταξική συνείδηση*, αλλά κυρίως γιατί διαπιστώνει ότι η κυριαρχία της πραγματοποίησης όλο και επεκτεινό-

Απέναντι στην ανάπτυξη αυτής της αλλοτριωτικής κατάστασης για τον άνθρωπο η μοντέρνα τέχνη αυτονομείται – αυτονόμηση που φθάνει μέχρι σ' απόλυτες μορφές και στην πλήρη ρήξη – από την καταστημένη τάξη, από την κοινωνική πραγματικότητα και από τους επίσημους και κατεστημένους τρόπους σκέψης και έκφρασης. Στο βαθμό όμως που το γίνεσθαι δεν είναι εκ των προτέρων δεδομένο, και μ' αυτή την έννοια η θετικότητα είναι είτε ιδιαίτερα προβληματική, αν όχι εντελώς συγκαταβατική στην υπάρχουσα τάξη πραγμάτων, στο βαθμό που είναι εύκολα ενσωματώσιμη σ' αυτή, είτε χωρίς ουσιαστική υπόσταση, και κατά συνέπεια έχει μετατραπεί σε μια μεταφυσική πλέον κατηγορία, από την άποψη ότι δεν εμπεριέχει ούτε εκφράζει καμία πραγματική τάση προς το ξεπέραςμα της υπάρχουσας αλλοτριωτικής τάξης πραγμάτων, η μοντέρνα τέχνη αναπτύσσει την αινιγματικότητά¹³ της ως μία θεμελιώδη παράμετρο των αναζητήσεών της, μορφικών, αισθητικών ή άλλων. Η αισθητική, μη μπορώντας κατά συνέπεια να παραβλέψει την αινιγματικότητα της τέχνης, διαμορφώνει μια αμφίσημη στάση: Συλλαμβάνει τη διαλεκτική και την κριτική (ή τη διαλεκτική κριτική) ως μία αμφισημία (AMBIGUITE).

III

Η αισθητική δεν παραμένει απαθής σε σχέση με την εξέλιξη της ίδιας της τέχνης, ούτε χρησιμοποιεί έννοιες προκαθορισμένες και αποστεωμένους όρους. Ούτε διακατέχεται από μία κούφια ορισμομανία, με την έννοια ότι δεν προσπαθεί να ορίσει, ανεξάρτητα από την ίδια την τέχνη, την εξέλιξή της και τα προβλήματα που θέτει, έννοιες, μεθόδους, κανόνες, αν και σ' ένα κάποιο βαθμό αυτονομείται από την τέχνη (όπως και από την κοινωνιολογία και τη φιλοσοφία), μελετώντας την σ' ένα αυστηρά θεωρητικό επίπεδο. Δεν αυτονομείται όμως εντελώς από την τέχνη, θεωρώντας, αλλά και ταυτόχρονα αποδεικνύοντας, ότι υπάρχει ένα κοινό πεδίο συνάντησής της μ' αυτήν, το οποίο είναι αυτό της θεώρησης του κόσμου ή της ιδεολογίας ή, τέλος, της ιδεολογικής κριτικής. Η μεγάλη τέχνη, και ιδιαίτερα η μοντέρνα, όπως και η διαλεκτική και κριτική φιλοσοφία, και ιδιαίτερα η αισθητική, μέσα από σχεδόν ολοκληρωτικά διαφορετικές μεθόδους και διαδικασίες καταλήγουν στη σύλληψη και επεξεργασία

ταν. Ο Αντόρνο λοιπόν δεν ήταν μαρξιστής έστω λουκατσικός; Ή, αν ζούσε ο Μάρξ στον ΧΧο αι., μπορεί να μην ήταν αντορνικός, πάντα νία Λούκατς, που είναι το πιθανότερο;

μερικών κοινών στοιχείων. Ανάμεσα στη θεώρηση του κόσμου που διαπερνά την τέχνη ή σ' αυτήν την οποία φθάνει (η τέχνη), και αυτήν της φιλοσοφίας, υπάρχει ένας βαθύτερος σύνδεσμος, ένας βαθύτερος και ουσιαστικός διάλογος: Οι αναφορές και οι στόχοι τους είναι κοινοί: Η εναγώνια αναζήτηση της χειραφέτησης του ανθρώπου.

Μ' αυτή την έννοια, η αισθητική προσπαθεί συνειδητά να "διαβάσει" την πρωτοπόρα καλλιτεχνική δημιουργία και να προσαρμόσει τις έννοιες και τις μεθόδους της σ' αυτήν και στις ιδιαιτερότητές της, θέντοντας ταυτόχρονα ερωτήματα στην τέχνη και εξετάζοντάς την κριτικά. Μέσα απ' αυτήν την σύνθετη όσο και πολύπλοκη διαδικασία η αισθητική δε στοχεύει στη δημιουργία *νορμών*, εξωτερικών από την τέχνη, ώστε να τις επιβάλλει σ' αυτήν, ούτε στη δημιουργία κανενός αποστεωμένου θεωρητικού συστήματος, στο οποίο να εντάξει την ιστορική εξέλιξη της κοινωνίας και της τέχνης. Αντίθετα, το "σύστημα" το οποίο δημιουργεί είναι στην ουσία ένα αντισύστημα, όπως ακριβώς η μοντέρνα τέχνη, και κυρίως στην μπεκετική της εκδοχή, δημιούργησε ένα είδος αντι-συστήματος*, ανοικτό σε παρά πέρα ερμηνείες, αναπτύξεις, επεξεργασίες. Η αισθητική αντίθετα μας παρέχει μια αρκετά επεξεργασμένη μέθοδο προσέγγισης της τέχνης, από την άποψη της ανάγκης παρά πέρα εμβάθυνσης. Βέβαια, η μέθοδος της αισθητικής είναι αποτέλεσμα και των μεθοδολογικών κατακτήσεων των κοινωνικών επιστημών και της φιλοσοφίας. Η αισθητική όμως αλλάζει το κέντρο βάρους τους, μεταθέτει το ενδιαφέρον τους, τοποθετώντας στο κέντρο του ενδια-

* Το ίδιο ισχύει και γενικότερα με τη φιλοσοφία, αν κρίνουμε από τη μορφή της *DIALECTIQUE NEGATIVE*, éd Payot, με την έννοια ότι η φιλοσοφία σαν τέτοια δεν μπορεί να λάβει υπόψη της τις μορφικές κατακτήσεις της τέχνης, και ακόμη περισσότερο, η *μοντέρνα* και κριτική φιλοσοφία ιδιαίτερα δανείζεται κατά κάποιο τρόπο, τα κύρια μορφικά στοιχεία της από την τέχνη. Και *μορφή* σημαίνει περιεχόμενο, ακόμη και αν δεν πρόκειται για αισθητική, και μ' αυτή την έννοια, η εισφορά της τέχνης στη φιλοσοφία, και στη σκέψη πιο γενικά, είναι ανυπολόγιστη: Η τέχνη ήταν εκείνη που επέβαλε μια μοντέρνα μορφή και γραφή στη φιλοσοφία. Διαφορετικά η φιλοσοφία θα τοποθετούνταν στον προηγούμενο αιώνα, βλέπε και στους πιο πριν. Αντίθετα αν εξετάσουμε ιστορικά το θέμα, είναι εύκολο να διαπιστώσουμε ότι η φιλοσοφία αναπτύχθηκε πάντα ως μοντέρνα και από την άποψη της μορφής αλλά και από την άποψη του *περιεχομένου*, και κατά κανόνα βρισκόταν σε στενό διάλογο και αλληλοεπίδραση με την τέχνη.

φέροντός της το έργο τέχνης κατ' αρχήν σαν τέτοιο, και τη διαλεκτική του έργου με την κοινωνία στη συνέχεια.

Η αισθητική έχει κατακτήσει τα θεωρητικά εργαλεία και εφόδια για την κριτική μελέτη της δημιουργίας σήμερα, λαμβάνοντας όμως πάντα ως προϋπόθεση την ύπαρξη του έργου τέχνης ως αυτόνομη και αυθύπαρκτη οντότητα. (Διαφορετικά δεν έχει νόημα η οποιαδήποτε αισθητική απόπειρα). Ακόμη παρά πέρα, βοηθά στη διερεύνηση των προβλημάτων που θέτει η σημερινή κρίση της κουλτούρας, καθώς και στη διερεύνηση των δυνατοτήτων ξεπεράσμάτος της, ακολουθώντας όμως πάντα μιαν αυστηρά μεθοδολογική διαδικασία, γεγονός που σημαίνει *κριτική θεματοποίηση της κουλτούρας* και των προβλημάτων που εντάσσονται σ' αυτήν, θεωρώντας ή μελετώντας τα ανά δύο, κατά την προσφιλή μέθοδο του SIMMEL¹⁴, ή παίρνοντας ακόμη και περισσότερα από δύο, αν και σπανιότερα. Βέβαια εδώ σχηματοποιούμε σ' ακραίο βαθμό λόγω της πολυπλοκότητας του θέματος.

Μ' αυτή την έννοια, η παραπάνω απαρίθμηση δεν έχει κανένα ιεραρχικό στοιχείο, ούτε και θα πρέπει να εκληφθεί ως μία σειρά, την οποία πρέπει κάποιος ν' ακολουθήσει υποχρεωτικά. Το βασικό είναι πως η σκέψη θα φθάσει σε μια κριτική της κουλτούρας, θεωρώντας (κουλτούρα) ταυτόχρονα την απολύτως απαραίτητη για τη σύγχρονη καλλιτεχνική δημιουργία, όπως εξάλλου συνέβη με την ιστορική μοντέρνα τέχνη. Η κουλτούρα βέβαια είναι το ίδιο αναγκαία για τη φιλοσοφία, ακόμη δε και για την ίδια της την ύπαρξη σε μια σύγχρονη (μοντέρνα) εκδοχή της¹⁵, και γενικότερα για τη σκέψη.

Αν δούμε ιστορικά το θέμα, εξετάζοντας την περίπτωση της εξέλιξης της σκέψης του σημαντικότερου ίσως φιλοσόφου του ΧΧου αι., του Αντόρνο, διαπιστώνουμε ότι η συγγραφή του *Minima moralia*¹⁶, που ίσως αποτελεί το απόγειο της κριτικής της κουλτούρας, προηγείται από τη συγγραφή της *Αρνητικής διαλεκτικής*¹⁷, δηλαδή ενός από τα σημαντικότερα φιλοσοφικά έργα του ΧΧου αι. και της *Αισθητικής θεωρίας*¹⁸, η οποία είναι το επιστέγασμα όλων των προηγούμενων ερευνών του Αντόρνο και η οποία εκφράζει μια καμπή στην εξέλιξη της νεότερης σκέψης. Αυτά όμως τα τρία βιβλία, όπως και η *Διαλεκτική του Λόγου*¹⁹, (σε συνεργασία με τον Μ. Χορκχάιμπερ), η οποία συνιστά βασική φιλοσοφική αναφορά για όλο το εγχείρημα του Αντόρνο, δεν αποτελούν κανενός είδους σύστημα²⁰, κάτι που εξάλλου είναι εντελώς ξένο με τη σκέψη του Αντόρνο. Απλούστατα καταγράφουν μ' ένα αξιοθαύμαστο κριτικό και διαλεκτικό πνεύμα τις πολλαπλές και

ταυτόχρονα *σύγχρονες* κοινωνιολογικές, φιλοσοφικές και αισθητικές έρευνες του Αντόρνο, οι οποίες προφανώς δεν εξαντλούνται μόνο μ' αυτά τα βιβλία²¹. Και βέβαια ο ερευνητής παραμένει ελεύθερος να ξεκινήσει από οποιοδήποτε έργο του Αντόρνο στην προσπάθεια διερεύνησης των προβλημάτων που σχετίζονται με την κουλτούρα, την κρίση της και την κριτική της, προβλήματα που μας απασχολούν εδώ αμεσότερα. Και γενικότερα, είναι απόλυτη ανάγκη ν' αποφευχθεί η διαμερισματοποίηση του Λόγου, όπως το θέλουν διάφορες αγοραίες αντιλήψεις, ξεκινώντας πάντα οποιαδήποτε έρευνα από την παραδοχή της μεθοδολογικής αρχής της ολότητας, της διαλεκτικής και του διαλεκτικού περάσματος από τον ένα κλάδο στον άλλο.

Είναι επίσης αναγκαίο να υπογραμμιστεί ένα άλλο βασικό σημείο: Παραφράζοντας το νεαρό Λούκατς²², μπορούμε να διερωτηθούμε αν ο πολιτισμός αποτελεί πλέον μια τελειωμένη και κλειστή ολότητα ή αν παραμένει προβληματική. Να διερωτηθούμε δηλαδή αν θα πρέπει να θεωρήσουμε τον πολιτισμό τελειωμένο, με μια αρνητική (υποβιβαστική) έννοια ή αν ο πολιτισμός μπορεί να μετεξελιχθεί προς κάτι το καλύτερο, το ανώτερο: αν κατορθώσει να θέσει στο κέντρο του τον άνθρωπο, ανατρέποντας και διαλύοντας την κυριαρχία της σύγχρονης βαρβαρότητας και νεο-βαρβαρότητας. Και εδώ δεν εννοούμε μόνο τον *τεχνικό* πολιτισμό και την κυριαρχία του, που είναι ήδη γεγονός πάνω στην κουλτούρα, πρόβλημα οπωσδήποτε σημαντικό και το οποίο έχει απασχολήσει ήδη σημαντικά την κοινωνιολογία της κουλτούρας από τις αρχές του αιώνα. Το πρόβλημα, αντίθετα, τίθεται με μία πιο γενική μορφή ως εξής: Η κριτική της προόδου, της (ποσοτικής) ανάπτυξης και του *προντουκτιβισμού* μπορεί να μετατραπεί σε υλική δύναμη, σε δύναμη ανατροπής, δημιουργώντας ταυτόχρονα τις προϋποθέσεις ξεπεράσματος των κοινωνικών *νόμων*, που δημιουργούν την ανεξέλεκτη ανάπτυξη και ταυτόχρονα τις προϋποθέσεις σύλληψης ενός άλλου κοινωνικού και πολιτιστικού μοντέλου, μιας άλλης κουλτούρας; Αυτή η διερεύνηση χρειάζεται ακριβώς να γίνει, ξεκινώντας από τις μορφές της μοντέρνας τέχνης και θεωρώντας τες στις σχέσεις τους με τον πολιτισμό, την κουλτούρα και την κοινωνία. Μ' αυτή την έννοια, είναι αναγκαία η μετατροπή της αισθητικής (λαμβάνοντας ως απώγειο αλλά και ως μία νέα αφετηρία την *Αισθητική θεωρία*²³ του Αντόρνο) σε μία *σύγχρονη* μοντέρνα φιλοσοφία της κουλτούρας, κατά πολύ γενικότερη από την πρώτη, αλλά όχι λιγότερο αυστηρή, επιστημονική και συστηματική. Και σύμφωνα με το παραπάνω, το κείμενο αυτό μπορεί να θεωρηθεί μία πρώτη εισα-

γωγή σε μία τέτοια προβληματική*.

Παρόλη όμως την επιστημονικότητα μιας τέτοιας απόπειρας είναι δύσκολο ν' αποφευχθεί η λεγόμενη κριτική του Πρίγκηπα, για να θυμηθούμε τον Γκράμσι. Αντίθετα, είναι αναγκαίο ν' αποφευχθεί όσο το δυνατό περισσότερο μια ηθικολογική-οπτική και στάση, κάτι το οποίο δεν απόφυγε ο Αντόρνο στο *MINIMA MORALIA*²⁴. Αυτός εξάλλου είναι και ο κύριος λόγος για τον οποίο η παραπάνω απόπειρα χρειάζεται να μην αλλάζει οπτική μη ξεφεύγοντας από την οπτική της γκραμσιανής ιδεολογικής ηγεμονίας, και τουλάχιστον μη ξεφεύγοντας από την οπτική της ιδεολογικής κρίσης.

Με μία γενική μορφή το πρόβλημα τίθεται με την εξής μορφή: Υπάρχει μια συγκεκριμένη καθολικότητα της κουλτούρας και ποια; Η κουλτούρα σημαίνει εξ ορισμού αλλοτρίωση και μόνο, οπότε το όλο πρόβλημα ανάγεται στη μελέτη της αλλοτρίωσης και κατά συνέπεια η κριτική της κουλτούρας δε μπορεί να χωρήσει παρά πέρα από την κριτική της αυταπάτης;

Σύμφωνα με τον Αντόρνο η αυταπάτη είναι κεντρικό θέμα της κριτικής της κουλτούρας, με την έννοια ότι η "κουλτούρα δημιουργεί την *αυταπάτη* μιας κοινωνίας που θα ήταν αντάξια του ανθρώπου, η οποία όμως *δεν υπάρχει*"²⁵. Μ' άλλα λόγια, η σκέψη σήμερα μπορεί να περιοριστεί σε μια *κριτική* της κουλτούρας, θεωρώντας την ως ιδεολογία κατά τα πρότυπα του Μάρξ; Ακόμη παρά πέρα: Η κουλτούρα καθορίζεται μόνο από οικονομικούς παράγοντες ή είναι κάτι το κατά πολύ σύνθετο, κρίνοντας από τους διάφορους ανταγωνισμούς που αναπτύσσονται σήμερα γύρω απ' αυτήν και την πολιτιστική, επικοινωνιακή κτλ. κυριαρχηση; Και θέτοντας το πρόβλημα μ' ένα ριζοσπαστικότερο τρόπο, μπορούμε να διερωτηθούμε για το αν μπορεί να γίνεται λόγος για κουλτούρα σήμερα, δεδομένου του γεγονότος ότι περιορίζεται όλο και περισσότερο η ένταση που υπάρχει ανάμεσα στην κουλ-

---

* Εξάλλου δεν θα πρέπει ν' αποκλειστεί και η περίπτωση ένταξης της αισθητικής σε μια φιλοσοφία της κουλτούρας, οπωσδήποτε δυνατή. Σ' αυτή την περίπτωση όμως χρειάζεται μια διερεύνηση των μεθοδολογικών προβλημάτων που συνεπάγεται μια τέτοια απόπειρα, γενικολογίας και επιφανειακότητας, εντελώς ξένων προς την αισθητική. Μ' αυτή την έννοια, χρειάζεται μία επιμονή στην αισθητική, και κατά κάποιο τρόπο ένας μεθοδολογικός προκαθορισμός της φιλοσοφίας της κουλτούρας από την αισθητική. Επί πλέον, δεν είναι ανάγκη να επαναληφθούν τα ίδια λάθη του SIMMEL, δηλαδή σχετικισμός συνοδευόμενος με θετικισμό.

λούρα και στον πολιτισμό, με σαφείς τις τάσεις ελαχιστικοποίησης: Η κουλτούρα τείνει όλο και περισσότερο να υποταχθεί στον πολιτισμό, δηλαδή στον τεχνολογικό πολιτισμό, και κατά συνέπεια να *συρρικνωθεί* ως τέτοια και τέλος να εξαφανισθεί ως είδος. (*Τεχνολογία, και βιομηχανικός, Πολιτισμός: διαλεκτική σχέση τους στον Αντόρνο*).

IV

Μια άλλη δέσμη ερωτημάτων σε σχέση με την κουλτούρα ανάγεται στην ύπαρξη ή μη σήμερα προχωρημένων αισθητικών και καλλιτεχνικών ανατρεπτικών μοντερνιστικών *εμπειριών* και στη δυνατότητα διατήρησης, κατά συνέπεια μη ενσωμάτωσής τους στο σύστημα. Η *βιομηχανία* της κουλτούρας, ήδη άκρως αναπτυγμένη μέχρι τώρα μέσα στις κοινωνίες του ύστερου καπιταλισμού, αποκτά όλο και περισσότερο έναν κυρίαρχο όσο και δεσμευτικό ρόλο, λαμβάνοντας υπόψη την πρόσφατη τεράστια επέκταση των *MME*. Μήπως αυτή η αλλαγή μπορεί να είναι ή να γίνει συνώνυμη και μάλιστα με την οποιαδήποτε έννοια, με την ποιοτική άνοδο και την πνευματική απελευθέρωση; Ή αντίθετα, με μία παρά πέρα και πιο τέλεια χειραγώγηση, αδιανόητη εδώ και αρκετό καιρό, και της οποίας διαπιστώνουμε ήδη τα πρώτα εντελώς ανησυχητικά σημάδια;

Με ένα διαφορετικό τρόπο, μπορούμε ν' αποδώσουμε αυτή την κατάσταση ως εξής: Ενώ στον Μάρξ το σύστημα αντιτίθεται στον *'Βιόκοσμο'* (εξ ου και η τάση ατομικής και συλλογικής χειραφέτησης, δηλαδή προσπάθειας δημιουργίας μιας νέας πνευματικής-πολιτιστικής ποιότητας), σήμερα συμβαίνει το εντελώς αντίθετο: Το σύστημα λειτουργεί – η υπόστασή του είναι πλέον τέτοια – ως μηχανισμός ρύθμισης, επιβολής, απορρόφησης των εντάσεων και των αρνήσεων. Ακόμη και στο επίπεδο της γλώσσας, της παιδείας κτλ., οι τάσεις υποταγής που αναπτύσσονται είναι όχι μόνο σαφείς αλλά και κυρίαρχες, καθοριστικές. Και ο μοναδικός σκοπός δεν είναι άλλος, απ' αυτό που αποκαλεί ο Χάμπερμας *αποικιοποίηση του 'Βιόκοσμου'*. Οπότε τι απομένει από την κουλτούρα, αλλά και τι μπορεί να κάνει η κουλτούρα, ώστε να ξεπεραστεί αυτή η κατάσταση; Είναι δυνατό να γίνει πλέον λόγος για ανάπτυξη της κουλτούρας, για αυτονόμηση μέσω της κουλτούρας, για απελευθέρωση; Διατηρούνται και σε ποιο βαθμό, δυνατότητες ανάπτυξης φυγόκεντρων τάσεων και προχωρημένων απελευθερωσιακών εμπειριών; Μπορεί ν' αναπτυχθεί σε γενικότερη βάση ένα σχέδιο *εναλλακτικής* κουλτού-

ρας, με την έννοια ότι θα μπορούσε ν' απαντήσει θετικά στη γενικευμένη κρίση της κουλτούρας, στο βαθμό που το υποκείμενο βρίσκεται σε κρίση, σε παρατεταμένη αποχή; Πώς θα γίνει δυνατό το ξεπέρασμα της προχωρημένης αποσύνθεσης της κυρίαρχης κουλτούρας; Μ' αυτούς, τέλος, τους όρους τι μπορεί να κατορθώσει η οποιαδήποτε *επικοινωνιακή* προσπάθεια ή δραστηριότητα, έστω και αν συλλαμβάνεται ως μία ενεργή διαϋποκειμενικότητα, δεδομένης της ιστορικής, ή σχεδόν, αδυναμίας της υποκειμενικότητας να ξεπεράσει στο άμεσο μέλλον την κρίση της; Ποιες μπορεί να είναι οι πραγματικές βάσεις, τα κοινωνικά περιθώρια της ανάπτυξης της κουλτούρας, δεδομένης της ελαχιστικοποίησης που φθάνει μέχρι το μηδέν του βάθους του αισθητού κόσμου των ατόμων που συνθέτουν τη μοντέρνα κοινωνία;

Η κριτική της κουλτούρας όμως δεν αρκείται στη φιλοσοφία του υποκειμένου. Έχει ανάγκη και την κοινωνιολογία. Διότι, μόνο μέσα από την κοινωνιολογική διερεύνηση της σύγχρονης ανθρώπινης συνθήκης μπορεί ν' αποφύγει διάφορες (νεο-) μεταφυσικές παρεκτροπές, μπορεί να συλλάβει το ανθρώπινο και κοινωνικό είναι *συγκεκριμένα*, μπορεί να διερευνήσει τις διάφορες συνιστώσες αυτής της συνθήκης, θεωρημένες μέσα στην υλικότητά τους. Έχει δηλαδή ανάγκη από μία *σύγχρονη θεωρία* που θα ασχολείται με τις κοινωνικές καταστάσεις, διαφοροποιήσεις και μετατροπές μέχρι την τελευταία τους λεπτομέρεια. Στην προκειμένη περίπτωση, η *μελέτη της τεχνικής και της σύγχρονης τεχνολογίας*, καθώς και των αλλαγών που επιφέρει η εισβολή των τελευταίων στην κοινωνική δομή και συνείδηση συνιστά σύμφωνα με το πνεύμα, αλλά και με το γράμμα, της *μαρξικής θεωρίας*²⁶ το πρώτο βήμα για την κατανόηση πλήθους άλλων προβλημάτων, διαφορετικά αδύνατα. Με διαφορετικούς όρους: Είναι αδύνατη η σύλληψη των *νέων ιδεολογικών μορφών* που εμφανίζονται αναγκαστικά, όταν εμφανίζονται ριζικές αλλαγές της *βάσης*, αλλαγές που, σύμφωνα με το Μάρξ, οφείλονται στις αλλαγές (*ή στην εξέλιξη*) της *τεχνικής*.

Έτσι η κοινωνική διαλεκτική, όπως την επεξεργάστηκε και μας την παρέδωσε ο Μάρξ, εντάσσεται σε μία σύγχρονη κοινωνιολογία της *κουλτούρας* η οποία ξεκινά από την *ανάλυση της τεχνικής και των επιπτώσεών της στην κοινωνική δομή και συνείδηση και φθάνει στην κριτική μελέτη του τεχνολογισμού, του τεχνοκρατισμού και του τεχνικού πολιτισμού* γενικότερα, περνώντας από την *κοινωνιολογία της τέχνης* (τέχνη: ειδική περίπτωση ιδεολογικών μορφών), των πόλεων, του κράτους, των θεσμών γενικότερα, των συνηθειών κτλ. Αυτή η μεθοδολογία επι-

τρέπει την ανίχνευση της κοινωνικής διάστασης της κουλτούρας, πράγμα εντελώς βασικό για την κατανόησή της σε βάθος. Η κουλτούρα δεν είναι, ούτε ήταν ποτέ, υπερταξική, α-κοινωνική ή α-ιστορική και αυτό παρά τις διάφορες, λιγότερο ή περισσότερο σημαντικές καθολικές ή μη, συνιστώσες της. Και κατά συνέπεια, ένα σημαντικό πρόβλημα από την άποψη της πράξης που τίθεται σήμερα, συνίσταται στις δυνατότητες (ή μη) μετατροπής της κριτικής της κουλτούρας σε ηγεμονική, δεδομένης της γενικότερης υποβάθμισης και υποχώρησης της κουλτούρας γενικά. Μ' αυτή την έννοια, είναι προφανές ότι η κοινωνιολογία και η φιλοσοφία της κουλτούρας εντάσσονται άμεσα ή έμμεσα σ' αυτή τη ριζοσπαστική προβληματική και στην, κατά τον ίδιο βαθμό, ριζοσπαστική προοπτική. Αλλά μπορούμε από τώρα να προσδιορίσουμε, έστω και εντελώς σχηματικά, τα στοιχεία της νέας και ηγεμονικής κουλτούρας. Αυτά θα διαρθρώνονται κυρίως γύρω από:

- Την αναζήτηση, και ακόμη περισσότερο την πραγματοποίηση, της *αυτονομίας* των ατόμων, απελευθερωμένων πλέον από την παραγωγή. (Η κουλτούρα δεν ανάγεται στη σφαίρα της παραγωγής υλικών και τεχνικών αγαθών και μάλιστα μ' ένα καταναγκαστικό τρόπο. Αντίθετα είναι ανάγκη να συλληφθεί ως μία απολύτως εξω-παραγωγική – και έξω καταναγκαστική – εργασία. Δηλαδή ως εργασία χειραφετησιακή των ανθρώπων, των κοινωνικοποιημένων και ολοκληρωμένων πλέον ανθρώπων).
- Τον αυτοπροσδιορισμό των ατόμων.
- Την ανάπτυξη νέων, ριζοσπαστικών και απελευθερωμένων από την ετερονομία συλλογικοτήτων και νέων θεωρήσεων του κόσμου που θ' αντιστοιχούν σ' αυτές τις νέες συλλογικότητες.
- Την απελευθέρωση από την ιδεολογία (ψευδή συνείδηση) και από όλες τις εκφράσεις της: πολιτική, θρησκεία κτλ.
- Την πλήρη ανάπτυξη της ελεύθερης δημιουργίας και δημιουργικότητας όλων.
- Την ανάπτυξη των οργανικών στοιχείων μεταξύ της κοινωνικής και πνευματικής δραστηριότητας.

Αλλά δεν επιτρέπονται αυταπάτες: Παρά την έστω και περιορισμένη δυνατότητα ηγεμονικών τάσεων στο χώρο της κουλτούρας, αν και όλο και περιοριζόμενων μέχρι τώρα, μόνο με την κοινωνική επανάσταση απελευθερώνεται πραγματικά ο άνθρωπος και η κουλτούρα. Μέχρι τότε η κριτική της κουλτούρας δε μπορεί παρά να περιορίζεται στην κριτική του πρίγκηπα²⁷ και στην κριτική διερεύνηση των ιδεολογικών όρων της κρίσης της σύγχρονης κουλτούρας και των διαφοροποιήσεών τους.

V

Αυτή η κριτική διερεύνηση σημαίνει σήμερα πολεμική ενάντια στον μεταμοντερνισμό, την *αποδόμηση*, τη *νέα δεξιά*, το *νεοφιλελευθερισμό*²⁸. Διότι, σε τελική ανάλυση, δε θα πρέπει να μας διαφεύγει ότι ο νεοσυντηρητισμός συνδέεται στενά με μία σημαντική διαφοροποίηση "του πνεύματος του λαού" προς την υιοθέτηση και την αποδοχή αντίστοιχων (νεοσυντηρητικών) προτύπων. Ταυτόχρονα, είναι αναγκαία η ανίχνευση αρχικά και η διερεύνηση στη συνέχεια αυθόρμητης δημιουργίας στοιχείων κουλτούρας, στο βαθμό βέβαια που μπορούν και διασώζονται μέσα στις κοινωνίες πάντα του ύστερου καπιταλισμού, λόγω ακριβώς της προχωρημένης αποικιοποίησης του *βιόκοσμου*. Και η αποικιοποίηση σημαίνει ανοχή στη δημιουργία πολιτιστικών προτύπων που δεν είναι τίποτε άλλο από ιδανικοποίησή της ενσωμάτωσης, διάδοση και διάχυση δημιουργιών που ανάγονται στην ψευδή συνείδηση και στην ιδανικοποίηση της ως τέτοιας. Σημαίνει τέλος αποδοχή της κυριάρχησης. Και αυτή βέβαια η άκρως αλλοτριωτική διαδικασία δεν έχει τελειωμό, ανακυκλώνεται ανανεύμενη, επεκτείνεται, επαναλαμβάνεται και ούτω καθεξής.

Αλλά το ίδιο, αν όχι περισσότερο, απαισιόδοξα συμπεράσματα συνάγονται, λαμβάνοντας υπόψη τη σημερινή κρίση της κουλτούρας και την αδυναμία της να επεξεργαστεί εναλλακτικά πρότυπα, να χειραφετηθεί απ' αυτή την αρνητική και υποβιβαστική κατάσταση. Η *τεράστια* διάδοση των *νέων τεχνολογιών*, χωρίς να ξεχνιέται επί πλέον και η αντίστοιχη θεολογία που τη συνοδεύει, ενταγμένη στενά στην αναζήτηση της μεγιστοποίησης των κερδών των μονοπωλίων, περιορίζει σημαντικά τις παραδοσιακές κουλτούρες, τις παραδοσιακές μορφές εργασίας, προχωρεί στην *ορθολογικοποίηση* της κοινωνίας. Η εργασία ειδικότερα δε μεταμορφώνεται απλά, για να παραφράσουμε τον Γκόρζ²⁹, αλλά περιορίζεται, εξαφανίζεται προκαλώντας ταυτόχρονα και την εξαφάνιση του συλλογικού εργαζομένου. Αντίθετα, οι μορφές εργασίας που γεννούνται από τις σύγχρονες *τεχνολογίες* απέχουν κατά πολύ από το να θεωρηθούν ως "πηγές κάθε πλούτου και ευτυχίας". Ακόμη παραπέρα: όλες οι μορφές κουλτούρας που συνδέονταν παραδοσιακά με την εργατική τάξη και που αποκαλούνταν εργατικές κουλτούρες, έχουν καταρρεύσει εντελώς, χωρίς όμως στη θέση τους να έχουν, ούτε και να μπορούν να δημιουργηθούν, νέες και ριζοσπαστικές τέτοιες. Τα πάντα ισοπεδώνονται από τον *καλπάζοντα τεχνολογισμό*. Και χωρίς να πριμοδοτείται εδώ κανένα παραδοσιακό πρότυπο κουλτούρας, θα πρέπει να γίνει συνείδηση ότι η αντιπαράθεση του παραδοσια-

σμού με τον τεχνικό – τεχνολογικό – τεχνοκρατικό “μοντερνισμό”-ορθολογισμό δεν έχει γεννήσει καμία δημιουργική σύνθεση, παρά μόνο αντιδραστικές φυγές προς την προ-μοντέρνα ιστορική περίοδο (βλ. *νεορθοδοξία, μεταμοντερνισμός*, ακόμα και από ορισμένες απόψεις η ιδεολογία των πράσινων δεν ξεφεύγει απ’ αυτή τη διαπίστωση). Ούτε είναι δυνατό να προβλεφθεί αν η παρά πάνω αντίθεση δημιουργήσει κάποια *κριτική σύνθεση*. Ούτε ακόμη αρκεί η οποιαδήποτε αλλαγή πολιτικής έκφρασης για να διαφοροποιηθεί θετικά για τον άνθρωπο αυτή η κατάσταση, στο βαθμό που οι αλλαγές που έχουν επέλθει και επέρχονται είναι βαθύτερες και μονιμότερες. Ανάγονται δε, σε μια συνολικότερη αντίληψη περί κουλτούρας και ανθρώπου που διαμορφώνει και επιβάλλει χωρίς σημαντικές αντιστάσεις το κυρίαρχο μπλόκ, στενά υποταγμένων στις νέες παραγωγικές και *τεχνικές* του ανάγκες. Εξάλλου και οι διάφορες ρεαλιστικές, εκσυγχρονιστικές, κτλ., πολιτικές εκφράσεις δεν είναι τίποτε άλλο από αποκρύψεις των προσαρμογών τους στις κυρίαρχες ανάγκες και απαιτήσεις του συστήματος.

Καθίσταται πλέον σαφές, ότι, μέσα σ’ αυτές τις διαγραφόμενες εντελώς αρνητικά συνθήκες, μόνο τα νέα καλλιτεχνικά ρεύματα και οι νέες πρωτοπορίες, στο βαθμό που δεν ενσωματώνονται, κατορθώνουν να επεξεργαστούν νέα και απελευθερωτικά πρότυπα, έστω και ουτοπικά: Παραμένουν οι μόνοι ίσως δημιουργοί κουλτούρας. Οι διάφορες αντικουλτούρες που είχαν εμφανιστεί στα νεότερα χρόνια, όπως Χίπυς, φεμινισμός, νέα αριστερά και πρόσφατα η οικολογία, δεν κατόρθωσαν και ούτε μπορούν όσες επιβιώνουν ακόμη, να επεξεργαστούν ολικά πρότυπα μαι νέας κουλτούρας στο βαθμό που ήταν, και παρέμειναν, όσα απ’ αυτά συνεχίζουν να διατηρούνται ακόμη, κινήματα μερικά. Αλλά ακόμη χειρότερα: Μέσα από τα συντρίμια των χίπυς και του φεμινισμού αναδείχθηκαν μ’ έναν εντελώς αντιστραμμένο τρόπο μερικές νέες κουλτούρες και ιδεολογίες, οι οποίες έχουν σαν βασικό πυρήνα τους το χρήμα, το φαλοκρατισμό, τον κυνισμό, την αποσύνθεση του ατόμου, την αποδοχή την επιβολή και την ιδανικοποίηση της κυριάρχησης.

Απέναντι σ’ αυτή την ολικά αρνητικά διαγραφόμενη κατάσταση, σε πλήρη επέκταση και εξ αιτίας του γεγονότος αυτού, η κουλτούρα δεν μπορεί παρά να συλληφθεί ως *αντίσταση*. Ως κριτική, βλέπε αρνητική στάση ζωής. Ως αναζήτηση της απελευθέρωσης. Ως άρνηση της κατεστημένης τάξης πραγμάτων και όλων των ιδεολογικών εκφράσεών της. Ως αναζήτηση νέων και απελευθερωτικών μορφών σκέψης, τέχνης και πράξης.

Η κουλτούρα παραμένει ακόμη βασική προϋπόθεση της τέχνης, της φιλοσοφίας και γενικότερα της σκέψης, με την έννοια ότι τα ενεργητικά στοιχεία της (κουλτούρας) μπορούν να μετασχηματιστούν σε μορφές, σ' ορθολογικές αναπτύξεις και γενικότερα σε στοχασμούς (REFLEXIONS)³⁰. Μ' αυτό τον τρόπο, και σε συνδυασμό με μία απελευθερωτική πράξη, μπορεί να δημιουργηθεί, να συλληφθεί το μοντέλο του ολικού ανθρώπου, του κοινωνικοποιημένου ατόμου. Διαφορετικά, η τέχνη ξεπέφτει εύκολα σε μιμητισμό και σε μανιερισμό· η φιλοσοφία σε σχολαστικισμό· η σκέψη σε κλισέ· ο άνθρωπος δεν κατορθώνει να ξεφύγει από την κυριαρχία της αλλοτριώσης. Προς το παρόν πάντως η τεχνολογική κυρίως αλλοτρίωση, καθώς και η αλλοτρίωση η προκαλούμενη από την ανεξέλεκτη εξάπλωση των ΜΜΕ συνεχίζουν την επέλασή τους. Από την άλλη μεριά, η φιλοσοφία, η θεωρία, η τέχνη και γενικότερα η κουλτούρα, κυρίως δε στις κριτικές τους εκδοχές, κάθε μία στο χώρο της και με τον τρόπο της συνεχίζουν το μοναχικό δρόμο τους, προσπαθούν να διαλύσουν τους συνδέσμους του κυρίαρχου λόγου που υποβιβάζει το βίωμα στη σιωπή, την κουλτούρα στην ανυπαρξία, τον άνθρωπο στο μηδέν και τη ζωή σε καταναγκασμό³¹.

Σημειώσεις

1. Βλ. κυρίως Th. Adorno, *Minima moralia*, éd. Payot και *Dialectique négative*, éd. Payot.
2. Βλ. Th. Adorno, *Théorie esthétique*, éd. Payot.
3. Ed. Payot, p. 23.
4. Για αυτό το θέμα βλ. M. Horkheimer, *Théorie critique*, éd. Payot, S-Y.Kha, "Le concept de materialisme de Horkheimer", in *De Marx au marxisme*, ouvrage collectif, éd. du C.N.R.S., pp. 117-24, Δ. Μαρκής "M. Horkheimer - Κριτική θεωρία των κοινωνικών επιστημών", *Τεύχη Πολ. Οικονομίας*, No 5..
5. M. Horkheimer - T. Adorno, *Κοινωνιολογία*, εκδ. Κριτική, σ. 43. Η υπογράμμιση είναι δική μας.
6. Βλ. K. Kosik, *Η διαλεκτική του συγκεκριμένου*, εκδ. Οδυσσέας.
7. Ed. Klincksieck.
8. *Αισθητική*, éd. Flammarion, coll. Champs libres, vol. 4.
9. Philosophie de l'art, éd. Klincksieck, *L'Âme et les formes*, éd. Gallimard, *La Théorie du roman*, éd. Médiations.
10. *Η οργάνωση της κουλτούρας*, εκδ. Στοχαστής.
11. Εδώ αντιπαραβάλλεται η περίφημη ανάλυση του M. WEBER για την προσγείωση -απο-ιεροποίηση (désenchantement - désacralisation) όπως την έχουν επεξεργαστεί στη συνέχεια οι J. Habermas, W. Wellmer κ.ά.

12. Βλ. Th. Adorno, *Minima moralia*, éd Payot, p. 32.
13. Βλ. Th. Adorno, *Paralipomena*, in *Théorie esthétique*, éd. Klincksieck 2e édition.
14. Βλ. G. Simmel, *La philosophie de la modernité*, éd. Payot.
15. Βλ. Th. Adorno, *Modèles critiques*, éd. Payot.
16. Ed. Payot.
17. Ed. Payot.
18. Ed. Klincksieck.
19. Ed. Klincksieck.
20. Το ίδιο βέβαια ισχύει για τον W. Benjamin, τον L. Goldmann και κατά κύριο λόγο για τον νεαρό Λούκατς.
21. Βλ. M. Jay, *L'imagination dialectique*, éd. Payot.
22. *La Théorie du roman*, éd. Médiations.
23. Ed. Klincksieck.
24. Ed. Payot.
25. Th. Adorno, *Minima moralia*, éd. Payot, p. 40.
26. Βλ. γι' αυτό το θέμα μεταξύ άλλων, Β. Δρουκόπουλος, "Τεχνολογικός ντετερμινισμός στο Μάρξ", in *Οι επιστήμες στην κοινωνία*, συλλογικό, εκδ. Gutenberg σ.σ. 89-100.
27. Βλ. Αντ. Γκράμσι, *Η οργάνωση της κουλτούρας*, εκδ. Στοχαστής "Socialisme et culture", in A. Gramsci, *Ecrits politiques*, éd. Gallimard.
28. Βλ. J. Habermas "Les neo-conservateurs américains et allemands contre la culture" in *Les Temps Modernes*, No. 449, *Αυτονομία και αλληλεγγύη*, εκδ. Ύψιλον/βιβλία.
29. Βλ. A. Gorz, *Les métamorphoses du travail*, éd. Galilée.
30. Βλ. Th. Adorno, "Note sur les sciences humaines et la culture" in *Modèles critiques*, éd. Payot, p.p. 43-6.
31. Θα ήταν παράλειψη αν δεν αναφέραμε ότι η εργασία αυτή στηρίζεται επί πλέον και στις εργασίες του H. Lefebvre, *Critique de la vie quotidienne*, vol. II, éd. L'Arche, *Introduction à la Modernité*, éd de Minuit, *Η καθημερινή ζωή στο σύγχρονο κόσμο*, εκδ. Ράππα, κ.τ.λ.

Κυβερνητική, Αμερικανικός Δομολειτουργισμός και η Μαρξιστική Εκδοχή

Φίλιππος Νικολόπουλος*

Ι. Η Γέννηση της Κυβερνητικής και το στοιχείο της διαλεκτικής.

Αν και η κυβερνητική μεταπολεμικά γίνεται ολοένα και πιο γνωστή σε κύκλους ειδικών επιστημόνων, δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι ότι οι ασχολούμενοι μαζί της, ή έστω αυτοί που κάνουν ειδικές αναφορές σ' αυτήν, έχουν πλήρως κατανοήσει τον *διαλεκτικό χαρακτήρα των βασικών θεωρητικών αξόνων* αυτής της επιστήμης. Η "Κυβερνητική επανάσταση", που είναι άμεσα συνδεδεμένη με την λεγόμενη δεύτερη "βιομηχανική επανάσταση", για πολλούς ξεκίνησε και παρέμεινε στηριζόμενη σ' ένα "θετικίστικο" επιστημονικό πνεύμα, που κάθε άλλο παρά χαρακτηρίζεται από διαλεκτικά στοιχεία, τουλάχιστον, όπως τα γνωρίζουμε μέσα απ' την μελέτη της Χεγκελιανής σκέψης και παραπέρα του διαλεκτικού και ιστορικού υλισμού. Κατ' αυτή την τελευταία άποψη το κυβερνητικό μοντέλο είναι πιο κοντά στην τεχνοκρατική προσέγγιση των πραγμάτων, που δεν έχει σχέση με την παράδοση της διαλεκτικής σκέψης, όπως παραπάνω την προσδιορίσαμε.

---

* Ειδικός επιστήμονας στην Κοινωνιολογία, Πανεπιστήμιο Κρήτης.

Ωστόσο αυτό ακριβώς το διαλεκτικό στοιχείο είναι εκείνο, που μας δίνει το δικαίωμα να απειραθούμε να βρούμε σημεία συγκερασμού ή τουλάχιστον σύγκλισης μεταξύ του κυβερνητικού μοντέλου κι ορισμένων διαστάσεων του διαλεκτικού και ιστορικού υλισμού. Και σκεφτόμαστε έτσι με την προϋπόθεση ότι *πρώτο*, συλλαμβάνουμε το νόημα της διαλεκτικής ευρύτερα από την λεγόμενη "Μαρξιστική διαλεκτική". Πράγματι η *σύγχρονη επιστημονική διαλεκτική*, που χαρακτηρίζεται απ' τις δύο βασικές αρχές της *δυσαικότητας*, (διάλογος μεταξύ θέσεων, που στην ιστορία της φιλοσοφίας θεωρούνταν εκ διαμέτρου αντίθετες), και της *συμπληρωματικότητας* (συνύπαρξη δύο καταστάσεων, που λογικά αίρουν η μια την άλλη και δεν οδηγούν σε μια έννοια σύνθεσης χεγκελιανού τύπου), δεν είναι ακριβώς ή ίδια με την μαρξιστική και το βασικό διαλεκτικό σχήμα "Θέση – Αντίθεση – Σύνθεση", εγγελιανής προέλευσης, το θεωρεί δογματικό κατάλοιπο². *Δεύτερο*, δε δεχόμαστε τη μαρξιστική θεωρία in globo ως "μοναδικά σωστή" αντίληψη του κόσμου και της ιστορίας. Αντίθετα μπορούμε να την προσεγγίζουμε με κριτικό πνεύμα και ν' αναζητούμε δυνατότητες συμπλήρωσης ή συγκερασμού της με άλλα σύγχρονα αναλυτικά ή ερμηνευτικά σχήματα και επιστημονικές κατακτήσεις. Η ίδια η μαρξιστική σκέψη εμπεριέχει το στοιχείο της *διαρκούς κριτικής αναζήτησης*, που είναι ασφαλής εγγύηση της μη κατάληξης της σ' αποστεωμένα "οιονεί θεολογικά" δογματικά σχήματα.

Ο τυπικός ιδρυτής της κυβερνητικής επιστήμης θεωρείται ο Wiener, αν και πριν απ' αυτόν δεν έλλειψαν επιστημονικές έρευνες προς την κατεύθυνση των αρχών και σκοπών της³. Η κυβερνητική γενικά θεωρείται η επιστήμη της διεύθυνσης και της επικοινωνίας του κόσμου των μηχανών και των έμβιων όντων.

Σημαντικό πάλι ή καθοριστικό ακριβέστερα σημείο αναφοράς της είναι τα αυτορυθμιζόμενα συστήματα αρνητικής ανάστροφης σύνδεσης ή απλά ανάδρασης⁴. Η επικοινωνία δηλαδή, ο έλεγχος και η διεύθυνση του παραπάνω κόσμου επιτυγχάνεται με τον μηχανισμό "εισορών-εκροών-ανάδρασης", με τον οποίο δίδεται ακριβής πληροφόρηση στον μηχανισμό αποφάσεων γύρω απ' τη δομή και τις εσωτερικές κινήσεις ενός συγκεκριμένου περιβάλλοντος και γίνεται έγκαιρη προσαρμογή αυτού του μηχανισμού στις μεταβολές του προηγούμενου.

Έτσι ένας πληρέστερος ορισμός της κυβερνητικής επιστήμης θα μπορούσε να είναι ο εξής: *Μελέτη και ανάλυση των αυτορυθμιζόμενων μηχανισμών ανάδρασης, με τους οποίους μπορούμε να επιτύχουμε την κατά το δυνατόν αποτελεσματικότερη επικοι-*

νωνία, έλεγχο και διεύθυνση του κόσμου των μηχανών, των έμβιων όντων και της ανθρώπινης κοινωνίας. Ας σημειωθεί ότι η κυβερνητική ξεκίνησε κυρίως απ' τον χώρο της μηχανικής και της τεχνικής και σε μεταγενέστερα στάδια ανάπτυξης και εφαρμογής της πέρασε στο χώρο των κοινωνικών επιστημών. Βέβαια οι ποικίλες θεωρητικές και φιλοσοφικές προεκτάσεις της νέας επιστήμης είναι πλούσιες: Η έννοια π.χ. του "θερμοδυναμικού τέλους του κόσμου" και γενικότερα θεωρητικός προβληματισμός πάνω στο φαινόμενο της εντροπίας, προβληματική πάνω στη συνάντηση του καθοδικού ρεύματος της εντροπίας, ως ρεύματος υποβάθμισης της ενέργειας, με το ανοδικό ρεύμα της έμβιης ύλης (ορθογένεση), προβληματική πάνω στη διατήρηση της πνευματικής ελευθερίας και της ανεξαρτησίας της ανθρώπινης σκέψης μπροστά στο ενδεχόμενο λειτουργίας μιας "μηχανής διακυβέρνησης των ανθρώπων" κ.ά. Ωστόσο πέρα από τις οποιεσδήποτε προεκτάσεις της, σκοπός της κυβερνητικής ήταν και παραμένει η ανάπτυξη μιας συγκροτημένης μεθοδολογίας δράσης για τον άνθρωπο, με την οποία ο τελευταίος μπορεί να βοηθηθεί στον έλεγχο και τη διεύθυνση ενός σύνθετου, πολύπλοκου και μεταβαλλόμενου κόσμου, που τον περιβάλλει.

Ο βαθύτερος δηλαδή σκοπός είναι πρακτικός, θετικός και πάντα επιβλητικός των προθέσεων και των δυνατοτήτων του ίδιου του ανθρώπου. Βέβαια το άνθρωποκεντρικό στοιχείο δεν πρέπει να νοηθεί αναγκαστικά μέσα στα πλαίσια ενός "ανθρώπινου ρατισμού", που λειτουργεί κατά τρόπο απεριόριστα κυριαρχικό απέναντι στα άλλα τμήματα της φύσης. Ο ανθρώπινος έλεγχος και διεύθυνση μπορεί να νοηθεί στα πλαίσια ενός πνεύματος συλλειτουργίας με τα άλλα τμήματα της φύσης. "Δεν ελέγχω για να καταπιέσω ή να εκμεταλλεύομαι τον κόσμο, που με περιβάλλει, αλλά για να διευθετήσω με περισσότερη ισορροπία τη σχέση της δικής μου ύπαρξης με τις άλλες υπάρξεις. Επίσης ελέγχω για να υποβοηθήσω την νομιμοποιημένη δυνατότητα προστασίας μου πάνω στις άλλες υπάρξεις, ακόμη κι όταν απειλούνται από καθαρά φυσικά αίτια κι όχι από δικές μου (ανθρώπινες) καταστρεπτικές παρεμβάσεις". Το "ελέγχειν" λοιπόν έρχεται κοντά στην έννοια του "αγαπάν" και η "έγνοια" (sorge) του χαϊντεγκεριανού "dasein" συναντά πειστικά την έννοια της "φροντίδας" (besorge) και της "πρόνοιας" (fursorge)^{4a}. Και νομίζω ότι οι παραπάνω διευκρινήσεις είναι αναγκαίες μπροστά στη φιλοσοφία των ολοένα και πιο πειστικών οικολογικών αιτημάτων της εποχής μας, που στέκονται σαφώς επιφυλακτικά απέναντι σ' ορισμένα, τουλάχιστον, είδη ανθρωποκεντρισμού για να μη πω σε κάθε εί-

δος ανθρωποκεντρισμού).

Ο Wiener όμως κι οι πρώτοι Αμερικανοί “Κυβερνητικοί” είδαν τη νέα επιστήμη εκ διαμέτρου αντίθετη με το πνεύμα του διαλεκτικού και ιστορικού υλισμού. Τη θεώρησαν ως επιστημονική προσέγγιση που αναιρεί κι εξουδετερώνει πλήρως τη συνολική μαρξιστική κοσμοαντίληψη. Μ’ αυτή την έννοια ήταν η “Επαναστατική” νεοθετικιστική απάντηση του αντιμαρξιστικού δυτικού κόσμου απέναντι στη μαρξιστική πρόκληση. Μια απάντηση που ήθελε να πιστεύει ότι δεν τρέφει αυταπάτες σχετικά με την ποιοτική διαφοροποίηση του κόσμου με ανιούσα κατεύθυνση – βασισμένη στην αρχή της εξελικτικής προόδου και τους νόμους της διαλεκτικής –, ούτε συγχέει το “επιθυμητό” του οράματος μιας “ειδυλλιακής”, τέλεια διαρθρωμένης κοινωνίας με το “εφικτό” των ανθρώπινων δυνατοτήτων, επιστημονικά-θετικά διερευνημένων πάνω στη διάρθρωση και λειτουργία του κοινωνικού συστήματος και ακόμα παραπέρα πάνω στην απόδοση κάθε άλλης επιστημονικής δραστηριότητας. Αυτό που πρωταρχικά φαινόταν πως ενδιέφερε, ήταν η *επιστημονική δυνατότητα ελέγχου ανθρώπων και μηχανών*, μια δυνατότητα που, ευρισκόμενη στα χέρια ενός κέντρου αποφάσεων, του αύξανε την ικανότητα και την αποτελεσματικότητα διακυβέρνησης. Οι δραστηριότητες, οι επιδιώξεις, κι η συνολική λειτουργία αυτού του κέντρου συλλαμβάνονταν τεχνοκρατικά, έξω από κοινωνικούς καθορισμούς και πολιτικούς προσδιορισμούς, έξω από την κυρίαρχη αντίθεση των δυνάμεων του παγκόσμιου κεφαλαίου και των ανερχόμενων εργαζομένων τάξεων, που το αντιστρατεύονταν. Ουσιαστικά όμως επρόκειτο για κέντρο αποφάσεων, που αφηνόταν να εννοηθεί ότι πρέπει να λειτουργεί στη Δύση στα πλαίσια του υπάρχοντος “φιλελεύθερου” οικονομικού συστήματος. Κατά συνέπεια πίσω από τη δήθεν θετικιστική ουδετερότητα του “κυβερνητικού” μοντέλου, κρύβονταν σαφείς ταξικοί προσανατολισμοί. Ο Wiener ήταν γνωστό ότι ήταν ένας “δεδηλωμένος” αντικομμουνιστής⁵.

II. Η Κυβερνητική, ή έννοια της εντροπίας και η πληροφορική.

Η πληροφορική μπορούμε να πούμε ότι αποτελεί βασικό κεφάλαιο της κυβερνητικής, έτσι που δεν θα ήταν υπερβολή, αν εκφράζαμε την άποψη ότι η αξιολόγηση κι αξιοποίηση της “πληροφορίας” αποτελεί βασικό στοιχείο της συνολικής λειτουργικής ενός αυτόματου μηχανισμού ή ενός συστήματος με κύκλωμα επι-

στροφής ή ανάδρασης. Επίσης η πληροφορική συνδέεται με τις δυο πρώτες αρχές της θερμοδυναμικής ή αρχές του Carnot. (Σύμφωνα με την πρώτη αρχή η ποσότητα ενέργειας σ' ένα απομονωμένο σύστημα παραμένει πάντα σταθερή. Σύμφωνα με τη δεύτερη, που συχνά ονομάζεται και αρχή της "υποβάθμισης της ενέργειας" ή αρχή της εντροπίας, οι μεταβολές των πραγμάτων είναι μη αναστρέψιμες και κατά τη διάρκειά τους παρατηρείται, σε μακροσκοπικό τουλάχιστον επίπεδο, υποβάθμιση της ενέργειας που περικλείουν, χωρίς φυσικά το συνολικό ποσό ενέργειας να μειώνεται).

Ένα σύστημα ανάστροφης σύνδεσης προσαρμόζεται σωστότερα στο περιβάλλον του, όσο περισσότερο κι όσο καλύτερα είναι πληροφορημένο για την κατάσταση και τις μεταβολές, που πραγματοποιούνται στο προηγούμενο. Η προσαρμογή είναι επιτυχής, όταν ακριβώς οι εκροές του (outputs) ανταποκρίνονται στις εισροές του (inputs) – στις οποίες περιλαμβάνονται και οι πληροφορίες για τον εξωτερικό κόσμο –, μέσω της διαδικασίας της ανάδρασης. Η επιτυχής προσαρμογή όμως, που στηρίζεται στην ακριβή πληροφόρηση, σημαίνει εξοικονόμηση ενέργειας ή, στην κυβερνητική "γλώσσα, χαμηλότερη δυνατή ανάλωση αρνητικής εντροπίας⁶. Η αρνητική εντροπία μένει σταθερή ή ελαττώνεται, γιατί συμβατικά την λαμβάνουμε ως αντίθετο μέγεθος της εντροπίας, που μένει σταθερή ή αυξάνεται. $N = -S$, όπου $S =$ εντροπία, και $N =$ αρνητική εντροπία. Όταν λέμε λοιπόν ότι μ' ένα κατάλληλο μηχανισμό εξοικονομούμε ενέργεια σ' ένα συγκεκριμένο σύστημα", εννοούμε ότι περιορίζουμε την αύξηση του δείκτη εντροπίας του ή, το αντίθετο αλλά ουσιαστικά το ίδιο, περιορίζουμε τον δείκτη της αρνητικής του εντροπίας.

Έτσι η πληροφορία ισοδυναμεί με αρνητική εντροπία κι όσο περισσότερο είναι συσσωρευμένη σ' ένα σύστημα, τόσο πιο πολύ το τελευταίο εξοικονομεί ενέργεια ή ακριβέστερα ανακόπτεται η υποβάθμιση της ενέργειάς του, καθώς προσπαθεί να προσαρμοστεί στο περιβάλλον και να πραγματοποιήσει τους σκοπούς του. Τα παραπάνω έχουν και ακριβή μαθηματική έκφραση:

$$S = K \log P, \quad I = K \log \frac{P_0}{P_1} \quad S_0 = K \log P_0, \quad S_1 = K \log P_1,$$

$S_1 < S_0$, όπου $S =$ εντροπία, $I =$ πληροφορία, $K =$ σταθερά Boltzman – Plank, $K = 3,32$, αν η πληροφορία εκφράζεται σε bits, $P =$ αριθμός δυνατών "μικροκαταστάσεων ή των λεγομένων "complexions" του Plank", που είναι οι "μικροσκοπικές μεταβολές" που

συμβαίνουν σ' ένα φυσικό σύστημα (θέση και ταχύτητα ατόμων, κατάσταση μοριακών δομών κ.α.) και που αδυνατούμε να τις μετρήσουμε εργαστηριακά $P_0 =$ δυνατές διαφορετικές περιπτώσεις πριν απ' τη λήξη της πληροφορίας, $P_1 =$ δυνατές διαφορετικές περιπτώσεις μετά τη λήψη της πληροφορίας. Αλλά στη συνέχεια μπορούμε να θεωρήσουμε τις δυνατές περιπτώσεις, πριν ή μετά τη λήψη της πληροφορίας, σαν "μικροκαταστάσεις", οπότε μετά τη λήψη της πληροφορίας ένα μέρος των μικροκαταστάσεων εξαλείφεται (αφού πάντα $P_1 < P_0$).

Αφού όμως η εντροπία είναι ανάλογη με τον συνολικό αριθμό των μικροκαταστάσεων, ή μείωση των τελευταίων προκαλεί κι ελάττωση της εντροπίας. Επομένως όσο ψηλότερο δείκτη πληροφόρησης έχουμε, πράγμα που σημαίνει αυτόματα περιορισμό των "μικροκαταστάσεων" μετά τη λήψη της πληροφορίας, τόσο ελάττωση της εντροπίας παρατηρείται ή, με άλλα λόγια, τόσο λιγότερο αρνητική εντροπία αναλίσκεται).

Ας σημειωθεί ότι η δεύτερη αρχή του Carnot, η περί εντροπίας δηλαδή, μπορεί να γενικευτεί με την έννοια ότι ο οποιοσδήποτε αυξημένος δείκτης πληροφόρησης δεν μπορεί να συντελέσει ώστε το συνολικό άθροισμα (αρνητική εντροπία + πληροφορία) να μην ελαττώνεται, αν δεν μένει σταθερό. Αυτό συμβαίνει, γιατί πρέπει να ληφθεί υπ' όψη η αρνητική εντροπία, που αναλώθηκε για την απόκτηση της πληροφορίας, όπως κι εκείνη που θ' αναλωθεί για την πραγματοποίηση των υλικών όρων της αξιοποίησης της πληροφορίας σ' επίπεδο δράσης.

Με άλλα λόγια η οποιαδήποτε υψηλή πληροφόρηση δεν μπορεί να ανακόψει οριστικά το υποβαθμιστικό ρεύμα της ενέργειας, που κατά τον Wiener και άλλους θα τείνει να φέρει την ποσότητα της αρνητικής εντροπίας ολόκληρου του σύμπαντος στο μηδέν. Πρόκειται δηλαδή για μια προέκταση της δεύτερης αρχής του Carnot σε συμπαντικό επίπεδο, προέκταση που σαφώς αποκτά μια φιλοσοφική διάσταση και οδηγεί στην "εξαγγελία" του λεγόμενου "θερμοδυναμικού θανάτου" του σύμπαντος!

Ωστόσο η παραπάνω προέκταση δε γίνεται εύκολα δεκτή, γιατί η δεύτερη αρχή του Carnot κυρίως επαληθεύεται σε μακροσκοπικό κι όχι συμπαντικό επίπεδο. Ακόμη, το απόλυτο μηδέν είναι ένα όριο προς το οποίο το σύμπαν μπορεί να τείνει να φτάσει, αλλά δεν το φθάνει ποτέ, κι έτσι η ενεργειακή υποβάθμιση του προηγούμενου δεν αίρει την αιωνιότητά του.

Φυσικά η οποιαδήποτε ενεργειακή υποβάθμιση αυξάνει τον δείκτη αταξίας κι αποδιοργάνωσης ενός συστήματος. Για να επιτευχθεί, στη συνέχεια, μια εκ νέου οργανωτική συγκρότηση του

συγκεκριμένου συστήματος, χρειάζεται μια μεγάλη ποσότητα πληροφορίας, πράγμα που σημαίνει ανάλωση αρνητικής εντροπίας⁷, που απαιτείται για την απόκτηση της προηγούμενης, όπως και για την πραγματοποίηση των υλικών όρων αξιοποίησής της σ' επίπεδο δράσης. (Η ακριβής μαθηματική διατύπωση είναι: $I = K \log P'/P$, όπου P' = νέες καταστάσεις με μεγαλύτερο δείκτη αταξίας, P = αρχική κατάσταση, και $P < P'$).

Το φαινόμενο όμως της ζωής και ιδιαίτερα η εξέλιξη της ανθρώπινης κοινωνίας, παρουσιάζουν μέσα στη ροή του φυσικού-εξελικτικού χρόνου-σ' ένα επίπεδο δηλαδή διαδοχής φυσικών μεταβολών, που δεν είναι αναστρέψιμες, – και όχι νευτώνειου, αφηρημένου και συμβατικού, μια ανοδική κατεύθυνση, αντίθετη απ' την καθοδική της αρνητικής εντροπίας. Ο Τεγιάρ ντε Σαρντέν πάνω σ' αυτό είχε γράψει χαρακτηριστικά: “Η ζωή παρμένη στο σύνολό της εκδηλώνεται σαν ένα αντίθετο ρεύμα προς την εντροπία. Στο δρόμο αυτό της ύλης προς τον θάνατο, όλα γύρω μας μοιάζουν να κατεβαίνουν εκτός απ' τη ζωή”.

Αυτή η τάση έχει σχέση κατά πάσα πιθανότητα με την ίδια την ποιοτική σύνθεση της δομής της ύλης του έμβιου όντος και ιδιαίτερα του ανθρώπινου εγκεφάλου, που αποτελεί το τελειότερο σύνθετο φυσικό σερβομηχανισμό που γνωρίζουμε. Η ποιότητα και η συνθετότητα της δομής της ύλης του έμβιου όντος παρουσιάζει μια συνεχή αύξηση, καθώς ανεβαίνουμε τις βαθμίδες της βιολογικής εξέλιξης. Αυτό είναι κάτι που ενδιαφέρει άμεσα την κυβερνητική, αφού ασχολείται με δυναμικά συστήματα ανάστροφης σύνδεσης και μελετά τους τρόπους, με τους οποίους αυτά τα συστήματα, ως τεχνητά συστήματα, μπορούν ν' αυξήσουν την αποτελεσματικότητά τους σε σχέση με την προσαρμογή στο περιβάλλον τους. Το παράδειγμα λοιπόν της ποιότητας της δομής συγκεκριμένης έμβιας ύλης με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και ικανότητες, που θυμίζουν ένα πολύπλοκο και σύνθετο σερβομηχανισμό, δεν μπορεί παρά να λαμβάνεται σοβαρά υπ' όψη απ' τις οποιεσδήποτε έρευνες των “κυβερνητικών”, που σκοπεύουν τη βελτίωση και τη μεγαλύτερη δυνατή απόδοση των μηχανισμών ανάστροφης σύνδεσης.

Από την άλλη, η παραπάνω διαπίστωση της ανοδικής τάσης του παλμού της ζωής ενάντια στην καθοδική τάση της εντροπίας δίνει το δικαίωμα, σ' επίπεδο ανθρώπινων διεργασιών, να μην αποκλείουμε καταρχή τη διαλεκτική ανοδική κίνηση της συνολικής κοινωνικής οργάνωσης, μέσα απ' την πάλη και τον ανταγωνισμό κοινωνικών ομάδων και οικονομικών συμφερόντων, πράγμα που εμπεριέχεται στον πυρήνα της μαρξιστικής διαλεκτικής

αντίληψης για την Ιστορία.

Αν γίνει δεκτό λοιπόν ότι η ζωή κι ο άνθρωπος αντιστέκονται στο υποβαθμιστικό ρεύμα, που τείνει να πάρει συμπαντικές διαστάσεις, η παραπέρα μελέτη και σύλληψη των "μυστικών" της έμβιας ύλης και ιδιαίτερα του τελειότερου φυσικού σερβομηχανισμού που γνωρίζουμε, του ανθρώπινου δηλ. εγκεφάλου, μπορούν να βοηθήσουν σημαντικά στην ενδυνάμωση και την καλύτερη δυνατή οργάνωση αυτών ακριβώς των αντιστασιακών φραγμών. Ο άνθρωπος διδασκόμενος από τον τρόπο λειτουργίας των "ζωντανών σερβομηχανισμών", μπορεί ακριβώς να δυναμώσει τις οργανωμένες του αντιστάσεις ενάντια στο ρεύμα της ενεργειακής υποβάθμισης, βελτιώνοντας τη δυνατότητά του για "κυβερνητική" αυτοδιεύθυνση και έλεγχο του κόσμου που τον περιβάλλει – φυσικά αυτό δεν πρέπει να ερμηνευθεί σαν "ρομποτάρισμα" του ανθρώπινου κόσμου και σαν κατακτητική μανία προς το περιβάλλον και την φύση, γιατί το μεν πρώτο αντιτίθεται στην πνευματική και συνειδησιακή ελευθερία κι ανεξαρτησία, η δε δεύτερη στο σοβαρό αίτημα του σεβασμού της οικολογικής ισορροπίας και της μείωσης των εξουσιαστικών τάσεων του ανθρώπου πάνω στη φύση και το περιβάλλον του –.

Έτσι ο άνθρωπος αυξάνει τις προϋποθέσεις για την προοπτική της διαλεκτικής ανοδικής του πορείας, που δεν είναι τόσο αυστηρά νομοτελειακή, όσο τη νόμιζαν αρχικά οι Marx και Engels, αλλά πραγματοποιείται μέσα σε μια κατάσταση, όπου οι ελεύθερες επιλογές, οι μη προκαθορισμένες κινήσεις, ή ανθρώπινη βούληση και οι τυχαίοι παράγοντες παίζουν σαφώς το ρόλο τους. Η παρέμβαση λοιπόν του Ιστορικού και πολιτικού υποκειμένου, εμπλουτισμένη με τις δυνατότητες των κυβερνητικών μηχανισμών διεύθυνσης και ελέγχου, μπορεί ν' αποβεί ισχυρότερη και αποτελεσματικότερη.

Τότε θα είμαστε μπροστά σ' ένα γεφύρωμα της κυβερνητικής με τη διαλεκτική. Η πρώτη θα συνεισφέρει στον αγώνα της δεύτερης ν' ανοίγει ολοένα και πιο βαθούς δρόμους συνειδητής παρέμβασης του Ιστορικού υποκειμένου στην κοινωνικοπολιτική διαδικασία και ιδιαίτερα στην ανοδική εξελικτική διαδικασία της ανθρώπινης κοινωνίας, – σ' όποιο βαθμό σε κάθε περίπτωση διαπιστώνεται με κάποια κριτήρια ανοδική. Και θα συνεισφέρει μειώνοντας την απώλεια αρνητικής εντροπίας, αντίθετα αυξάνοντας την αποτελεσματικότητα της δράσης με αρτιότερο σύστημα πληροφόρησης κι επιταχύνοντας διαδικασίες, που θα μπορούσαν να θεωρηθούν κοινωνικά δημιουργικές και προοδευτικές. Η διαλεκτική με άλλα λόγια της ζωντανής φύσης θα τροφοδοτεί την "κυ-

βερνητική” αναβάθμιση κι αυτή με την σειρά της θα ενισχύει τη συνειδητή ανθρώπινη πορεία, όπως αυτή μπορεί να προσεγγισθεί απ’ τη σκοπιά του ιστορικού υλισμού. Στο σημείο αυτό δεν θα ήταν υπερβολή να πούμε ότι κατ’ αυτό τον τρόπο ο ίδιος ο χαρακτήρας της σχέσης κυβερνητικής και ιστορικού υλισμού αποβαίνει διαλεκτικός, αφού μεταξύ τους διαπιστώνονται θετικές αλληλεπιδράσεις⁸.

III. Κυβερνητική, δομολειτουργισμός κι η “ουδετερότητα” του Αμερικάνικου νατουραλισμού.

Βέβαια η Μαρξιστική σκέψη και η κυβερνητική θεωρία, στη μεταξύ τους σύγκριση και συσχέτιση, είναι ένα ευρύ ζήτημα για το οποίο χωρούν ποικίλες προσεγγίσεις. Βασικά όμως μπορούμε να επισημάνουμε δύο κυρίαρχες τάσεις σε σχέση μ’ αυτό.

α) Η μια τάση συγκρίνει και αντιπαραβάλλει τις δυο θεωρίες, πιστεύοντας ότι μεταξύ τους υπάρχει θεωρητικό και μεθοδολογικό χάσμα που εμποδίζει τη σύγκλισή τους. Ακόμη επισημαίνει τις διαφορετικές φιλοσοφικές αφετηρίες των δυο θεωριών, όπως επίσης τα διαφορετικά κοινωνικά πλαίσια γέννησης κι ανάπτυξής τους ή τις πολιτικές τάσεις με τις οποίες ήταν συναρτημένες. Είναι γνωστό ότι η ίδρυση της κυβερνητικής επιστήμης μεταπολεμικά συνδυάστηκε με την ενίσχυση στις Αγγλοσαξωνικές χώρες του πνεύματος του νεοθετικισμού, που ενδιαιερόταν κυρίως για τις διαδικασίες προσαρμογής μηχανισμών και έμβιων όντων στο περιβάλλον τους. Έτσι η κυβερνητική επιστήμη, όπως ξεκίνησε στις Αγγλοσαξωνικές χώρες, είχε χαρακτήρα αντιμαρξιστικό και γενικότερα αντιεπαναστατικό. Έριχνε το βάρος όχι στις διαδικασίες αλλαγής ενός συστήματος, αλλά σ’ αυτές που το προσαρμόζουν σ’ ένα δοσμένο περιβάλλον και το οδηγούν σε μια “κανονική” κατάσταση ισορροπίας.

Ακόμη δεν μπορεί να αποκλεισθεί ότι η προώθηση του πνεύματος του νεοθετικισμού και ειδικότερα των μεθόδων της κυβερνητικής επιστήμης σχετιζόταν με μια υποφώσκουσα σκοπιμότητα να καταδειχθεί ότι το καπιταλιστικό σύστημα δεν είναι αναγκαίο ν’ ανατραπεί, αλλά αντίθετα με την αύξουσα προσαρμοστικότητα του έχει δυνατότητα να διατηρηθεί. Φορείς αυτής της σκοπιμότητας μπορούμε να ανιχνεύσουμε στον χώρο των κατεστημένων κοινωνικών και πολιτικών δυνάμεων του Αγγλοαμερικανικού χώρου, ή ακόμη και σε κέντρα αποφάσεων του παγκό-

σμιου οικονομικού κατεστημένου. Ακόμη σ' αυτές τις ίδιες δυνάμεις μπορεί να αναζητηθεί μια κάπως "ελιτίστικη" πεποίθηση ότι η δυτική επιστήμη και τεχνολογία διαθέτει αναμφισβήτητη ανωτερότητα και μπορεί τελικά να ελέγξει αποτελεσματικά τις οποιεσδήποτε υποτιθέμενες νομοτελειακές ιστορικοκοινωνικές εξελίξεις, (έμμεση απάντηση στην πίστη του "αδήριτου νόμου" του μαρξιστικού δόγματος).

β) Η δεύτερη τάση συγκρίνει τις δύο θεωρίες, χωρίς προκαταλήψεις και δογματικές δεσμεύσεις οποιουδήποτε χαρακτήρα και προέλευσης, και αναζητά κοινά σημεία – τόσο από μεθοδολογική όσο κι από ευρύτερη θεωρητική άποψη –, πάνω στα οποία θα μπορούσε να στηριχθεί μια *συστηματική μεταξύ τους σύγκλιση*..

Η κυβερνητική, όσο περισσότερο επεκτεινόταν σε επιστημονικά πεδία πέρα απ' τους χώρους της τεχνικής και της μηχανικής, τόσο περισσότερο ενίσχυε την δυνατότητά της να παρουσιάζεται ως σύνολο γενικευμένων κι αφηρημένων αρχών, που μπορούν να έχουν εφαρμογή τόσο στην ανόργανη κι έμβια ύλη, όσο και σε ανθρωπογενή συστήματα ή στο ίδιο το συνολικό ανθρώπινο πεδίο νοούμενο ως σύστημα υποδιαϊρούμενο σε υποσυστήματα. Έτσι στο πλαίσιο αυτής της επεκτατικής της τάσης εισήλθε και στον χώρο της σύγχρονης αγγλοσαξωνικής πολιτικής και κοινωνιολογικής θεωρίας. Από την άλλη, ας μη ξεχνούμε και τη θέση της "μπιχεθιοραλιστικής" σχολής ότι ο δανεισμός μεθόδων από άλλες επιστήμες, όπως και η διακλαδική προσέγγιση των πολιτικών φαινομένων, είναι επιβεβλημένες επιλογές, αν θέλουμε σταθερά να επιμένουμε στην αύξηση της "επιστημονικότητας" της πολιτικής επιστήμης^{8α}.

Η συστημική και δομολειτουργική ανάλυση των κοινωνικών και πολιτικών σχέσεων (θεωρίες T. Parsons, D. Easton, G. Almond, Powell, Apter κ.ά.) δεν είναι σε τελευταία ανάλυση παρά ένας μεθοδικός κι ορθολογικός συνδυασμός στοιχείων της κυβερνητικής θεωρίας, (το μοντέλο εισροής – εκροής – επανατροφοδότησης), με τη λειτουργική, τη δομική και τη γενική θεωρία των συστημάτων. Τα παραπάνω αναλυτικά σχήματα φαίνεται όμως ν' αγνοούν την ιστορική δυναμική των κοινωνικοπολιτικών συστημάτων και προπαντός την καθοριστική πάλη των αντιθέσεων, που περικλείουν στους κόλπους τους. Ενδιαφέρονται κυρίως στο ν' αποκαλύπτουν τους τρόπους με τους οποίους ένα πολιτικό σύστημα (Π.Σ.) μπορεί να ισορροπεί σε σχέση με το κοινωνικό περιβάλλον του και τις πιέσεις, που αυτό περικλείει, και συνεπώς μπορεί να το ελέγχει. Ένα άκαμπτο Π.Σ. έχει λιγότερες πιθανότητες επιβίωσης μπροστά στις αυξανόμενες πιέσεις του περιβάλ-

λοντός του, ενώ ένα Π.Σ. με μηχανισμό επανατροφοδότησης περισσότερες, ακριβώς γιατί προσαρμόζεται κι ανταποκρίνεται στα κοινωνικά αιτήματα κι έτσι "κερδίζει" περισσότερη κοινωνική υποστήριξη. Μιλάμε όμως πάντα για Π.Σ. και κοινωνικό περιβάλλον κατά τρόπο α-ιστορικό, φορμαλιστικό, τεχνοκρατικό. Κάθε κοινωνικό σύστημα όμως και κάθε κοινωνικό περιβάλλον διέπεται από αντιθέσεις και προσδιορίζεται από συγκεκριμένες ιστορικές ορίζουσες. Στο πεδίο των αντιθέσεων καθοριστική επίσης παράμετρος είναι η ταξική αντιπαλότητα, χωρίς φυσικά να σημαίνει ότι είναι η μοναδική. Ποιό είναι λοιπόν κάθε φορά το ταξικό και ιστορικό στίγμα των παραπάνω σχηματισμών;

Στο ερώτημα αυτό η Αγγλοσαξωνική σχολή αποφεύγει ν' απαντήσει, αφήνοντας να εννοηθεί ότι το προτεινόμενο μοντέλο μπορεί να λειτουργήσει "ουδέτερα", όπως κάθε θετική επιστημονική σύλληψη ή κατασκευή, αγνοώντας ότι κάθε αλληλεπίδραση πολιτικού και κοινωνικού συστήματος έχει συγκεκριμένες ιστορικές κάθε φορά διαστάσεις και δεν μπορεί να μη διακρίνεται για κάποιου είδους ταξικό χρωματισμό.

Αλλά η "κυβερνητική" αυτή άποψη βρίσκεται μέσα στα πλαίσια των ίδιων α-ιστορικών και θετικιστικών αντιλήψεων, που διείπαν ευθύς εξ αρχής ολόκληρο τον Αμερικάνικο δομολειτουργισμό, όπως κυρίως τον γνωρίσαμε με τις θεωρίες του T. Parsons και G. Almond⁹. (Αν και βέβαια δεν θάταν ακριβές να περιλάβουμε τον δομολειτουργισμό του T. Parsons στη σχολή του νεοθετικισμού).

Οι τέσσερις θεμελιακές λειτουργίες κάθε κοινωνικού συστήματος (επίτευξη στόχων, προσαρμογή στο περιβάλλον, ολοκλήρωση και διατήρηση) συλλαμβάνονται από τον συγγραφέα της "Δομής της κοινωνικής δράσης" ως λειτουργίες ενός οιονεί βιολογικού συστήματος, που φροντίζει απλά να επιβιώνει μέσα σ' ένα περιβάλλον αρκετές φορές ταραγμένο κι εχθρικό¹⁰. Κι αυτή η επίδραση: του πνεύματος της "οργανισμικής" αναλογίας στην Αμερικάνικη κοινωνιολογική σκέψη έχει οπωσδήποτε κάποια παράδοση, που φθάνει μέχρι τις θεωρίες του Κοινωνικού Δαρβινισμού (Small και Sumner) και του Spenser, του οποίου την άποψη περί μη κρατικής ή κοινωνικής παρέμβασης στη φυσική εξέλιξη των πραγμάτων, νοούμενη όμως από ατομικιστική σκοπιά, αγκάλιασε θερμά όλος ο κεφαλαιοκρατικός κόσμος των Η.Π.Α. της εποχής του¹¹. Δεν θα είμαστε ανακριβείς, αν μιλήσουμε ακόμη για επί μέρους επιστημονικές εκφράσεις της γενικότερης πνευματικής πρόκλησης του Αμερικάνικου Νατουραλισμού, που βέβαια δε συναντιέται μόνο στο χώρο της λογοτεχνίας, αλλά οπωσ-

δήποτε έχει σημαντική παρουσία και στο χώρο της φιλοσοφίας και της επιστήμης. *Είναι μια γενικευμένη θεώρηση που βάζει σε πρώτη γραμμή τη δυναμική των πραγμάτων και της ίδιας της ζωής, όπως θετικά μπορεί να συλληφθεί έξω από δήθεν δογματί- ζουσες ιδεολογικοποιήσεις και θεωρητικές προβολές, όπου η υποφώσκουσα δεοντολογική τάση προκαλεί σύγχυση στην αντί- ληψή μας ως προς το τι τελικά υπάρχει και πώς λειτουργεί.*

Αλλά η "ουδετεροποίηση" των πραγμάτων και της ζωής, σε σχέση με συστήματα αξιών που πηγάζουν από συγκεκριμένη κοι- νωνική δυναμική και έχουν οπωσδήποτε κάποια ιστορικότητα στην προέλευση και διαμόρφωσή τους, είναι πράγματι ένα γνω- σεολογικό βήμα που συμβάλλει στην ακριβέστερη σύλληψη της κοινωνικής πραγματικότητας; Ή οδηγεί σε μια άλλη "θετικιστι- κή" μεταφυσική, που στην καλύτερη περίπτωση παραμένει έωλη, χωρίς ιστορικές και κοινωνικές αντιστοιχίες και στη χειρότερη επανεισάγει από άλλη οδό την "ταξική" λογική των κατεστημέ- νων κοινωνικών δυνάμεων; Είναι γνωστό "απ' την ίδια τη ζωή" ότι σε μια αντίθεση, όπου το ένα σκέλος αποτελεί κατάσταση κυ- ριάρχιας και το άλλο κατάσταση υποταγής, η "ουδετερότητα" λειτουργεί υπέρ της πρώτης.

Η κοινωνική ζωή μέσα σε κάθε κοινωνικό σύστημα είναι αδύ- νατο, αν αναλυθεί, να μην έχει ως προσδιοριστικό της παράγοντα κάποια συγκεκριμένη ιστορικότητα και να μη δέχεται σχεδόν σε κάθε πτυχή της την επίδραση της καθοριστικής πάλης ανάμεσα στις κατεστημένες και τις ανερχόμενες δυνάμεις, μ' όλες τις ιδεολογικές κι αξιολογικές της προεκτάσεις. Είναι *απλουστευ- τικό λάθος ν' αντιμετωπίζεται η ζωή ενός ανθρώπινου συστήμα- τος ακριβώς σαν μια μηχανή ή σαν ένας οιονεί βιολογικός οργα- νισμός*. Στην περίπτωση των ανθρώπινων συστημάτων βρισκόμα- στε σε μια ανώτερη βαθμίδα, όχι απλά βιολογικής εξέλιξης, αλλά υπαρξιακής κλιμάκωσης, που όσο και να περικλείει κάποιες ομοιότητες με προηγούμενες βαθμίδες, *διαθέτει τα δικά της ει- δικά χαρακτηριστικά που καθορίζουν μια άλλη ποιοτική κατάστα- ση, όπου ισχύουν άλλες γενικεύσεις ή νόμοι*. Εδώ πια έχουμε μορφώματα με ιστορικό βάθος και συγκρούσεις στοιχείων αξιο- λογικής τάξης, ανύπαρκτα σε προηγούμενες βαθμίδες. Εδώ πια έχουμε συνειδητότητα, που επιτρέπει την παρέμβαση μέσα στην ήδη υπάρχουσα κοινωνική "τάση". Εδώ πια προβαίνουμε σε *πιθα- νολογήσεις της έκβασης ορισμένων διαδικασιών βασιζόμενοι στην αυξομείωση της επιρροής πληθώρας παραγόντων*, έτσι που εννοούμε τη μεταβολή στις ανθρώπινες καταστάσεις όχι σαν ένα απλό αλυσιδωτό αποτέλεσμα ενός τυφλού ντετερμινιστικού μη-

χανισμού.

Ο T. Parsons όμως βλέπει και το κοινωνικό σύστημα να λειτουργεί "οιονεί βιολογικά" με βάση τις επί μέρους λειτουργίες του, προσαρμοζόμενο ή όχι σ' ένα δοσμένο περιβάλλον. Κάθε "υγιές" σύστημα είναι ικανό να προσαρμόζεται στο περιβάλλον προβαίνοντας σε εξισορροπιστικές κι αντισταθμιστικές επιμέρους εσωτερικές μεταβολές, ανάλογα με τις εξωσυστημικές πιέσεις. Έτσι η δυναμική των ίδιων του των λειτουργιών τού επιτρέπει να παραμένει πάντα ισορροπημένο και σε γενικές γραμμές σταθερό κι αμετάβλητο σε σχέση με το εξωτερικό περιβάλλον. Αλλά κατ' αυτό τον τρόπο η επαναστατική ή ριζική μεταβολή των κοινωνικών δυνάμεων, αποκλείεται ή θεωρείται σαν "κοινωνική παθολογία", που δεν αποτρέπεται εξ αιτίας "δυσλειτουργιών" του ίδιου του συγκεκριμένου συστήματος¹². Η επαναστατική διαδικασία δε νομιμοποιείται αλλά απωθείται στον χώρο, της "παθολογίας" του κοινωνικού συστήματος. Η αλλαγή μέσα στο σύστημα στερείται ιστορικού βάθους, ενώ συνολικά η κοινωνική δυναμική κατά κάποιο τρόπο "επιπεδοποιείται". Η διαλεκτική σχέση "αυτού" που προσαρμόζεται προς "εκείνο" στο οποίο προσαρμόζεται, υποβαθμίζεται κι απογυμνώνεται απ' τους ιστορικούς της προσδιορισμούς.

Ήταν πολύ εύλογο λοιπόν οι G. Almond και G.B. Powell, όταν αργότερα επεξεργάστηκαν το δομολειτουργικό ερμηνευτικό σχήμα σ' επίπεδο πολιτικής κοινωνιολογίας, να προσπαθήσουν σε κάποια φάση της ερευνητικής τους δουλειάς να συνδυάσουν το μοντέλο τους με συγκεκριμένες αναφορές στην εξελικτικότητα κι ιστορικότητα δομών και θεσμών, επιδιώκοντας δηλ. ν' αποσεισουν την κατηγορία της "στατικότητας" και α-ιστορικότητας που είχε ήδη διατυπωθεί για το δομολειτουργισμό και το συστημικό μοντέλο του D. Easton¹³. Ήταν φανερό ότι στον αγγλοσαξωνικό χώρο ή αντιμαρξιστική "ψύχωση" και κατά προέκταση η εχθρική θεωρητικά στάση προς κάθε είδος ιστορικής νομοτελειακής τάσης, είχε οδηγήσει σ' ένα αβαθή εμπειρισμό και σ' ένα "θετικιστικό" "φορμαλισμό", που σχεδόν εθελοτυφλούσε μπροστά στην ιστορική εξελικτικότητα των ανθρώπινων πραγμάτων. Το "τεχνοκρατικό" στοιχείο μπήκε φιλόδοξα μεν στο χώρο της κοινωνιολογίας, δεν φάνηκε όμως να πείθει και τόσο ότι συνέλαβε καλύτερα από κάθε άλλη προσέγγιση την ουσία του "ανθρώπινου" μέσα στην κοινωνική του διάσταση. Γι' αυτό και η επίθεση του C.W. Mills, στην "Κοινωνιολογική του Φαντασία", ενάντια στον "αφηρημένο" εμπειρισμό (abstracted empiricism) και τη "μεγάλη θεωρία" (grand theory), όπως τ' αποκαλεί, είναι δι-

καιολογημένη και δίκαιη¹⁴. Ύστερα απ' τα όσα παραπάνω επισημάναμε, νομίζουμε ότι μπορεί να γίνει κατανοητό γιατί το μαρξιστικό στρατόπεδο σε πρώτη φάση στάθηκε επιφυλακτικό, γεμάτο προκατάληψη για την κυβερνητική θεωρία, τα θεωρητικά της παράγωγα και τον συνδυασμό της με τον δομολειτουργισμό.

IV. Η άλλη τοποθέτηση: διερεύνηση της δυνατότητας σύγκλισης δομολειτουργισμού και μαρξιστικών θέσεων.

Στην περίπτωση κατά την οποία θεωρούμε ότι είναι θεμιτό και δυνατό να επιτευχθεί μια σύγκλιση της κυβερνητικής θεωρίας γενικά και ειδικότερα της δομολειτουργικής ανάλυσης στον τομέα της πολιτικής κοινωνιολογίας με την μαρξιστική προσέγγιση, πρέπει να έχουμε υπ' όψη μας ότι την τελευταία δεν μπορούμε παρά να την αποδεχόμαστε κριτικά, αποκλείοντας την ιδεολογική εμμονή στο να την δεχθούμε ως συνολική δεσμευτική κοσμοθεωρία. Παράλληλα αποκλείουμε και τα παράγωγα αυτής της ιδεολογικής εμμονής (θεωρητική απολυτότητα, πίστη στο "αλάθητο" κάθε σημείου της κοσμοθεωρίας, δογματοποιήσεις στον τρόπο ανάλυσης των κοινωνικοπολιτικών φαινομένων, απόρριψη συνδυασμού της μαρξιστικής μεθόδου με άλλες κοινωνιολογικές μεθόδους).

Στην προκειμένη περίπτωση πρέπει να εξουδετερώσουμε αποτελεσματικά τα θεωρητικά "παράσιτα" των προκαταλήψεων, που προέρχονται κι απ' τις δύο πλευρές και εμποδίζουν την αποτελεσματική επικοινωνία συγκλινόντων σημείων των δύο θεωριών. Τον μαρξισμό δεν μπορείς να τον δεχθείς σαν ένα "τελειωμένο" σφαιρικό σύστημα σκέψης – άσχετα αν αυτός φιλοδόξησε να διαμορφωθεί έτσι και πράγματι πέρασε έτσι στις συνειδήσεις και στο μυαλό πολλών θεωρητικών και αγωνιστών –, που μπορεί να δίνει "αλάθητες" απαντήσεις σε κάθε ερώτημα ιστορικής και κοινωνικοπολιτικής φύσης, αφού δήθεν κατέχει την αλήθεια των μεγάλων και καθολικών ιστορικοκοινωνικών νόμων, με βάση τους οποίους μπορεί να προβλέψει την πορεία της ανθρωπότητας και να καθορίσει το περιεχόμενο της συνειδητής παρέμβασης σ' αυτό.

Απ' την άλλη την κυβερνητική θεωρία είναι σκόπιμο να την απογυμνώσουμε απ' τις α-ιστορικές καταβολές του κοινωνιολογικού θετικισμού, όπως κι από τις αντι-επαναστατικές ιδεολογικές κατευθύνσεις με τις οποίες ήταν προσδιορισμένο το αρχικό κοι-

ωνικό πλαίσιο της ίδρυσής της. Την κυβερνητική θεωρία κι επι-
στήμη μπορούμε να τη δεχόμαστε σαν ένα θεωρητικό και πρα-
κτικό "εργαλείο", που μπορεί να χρησιμοποιηθεί αποτελεσματικά
από κοινωνικοπολιτικές δυνάμεις, που κινούνται συνειδητά μέσα
στο ρεύμα της ιστορικής δυναμικής και δεν είναι αναγκαστικά
προσηλωμένες στη διατήρηση ενός συγκεκριμένου κοινωνικού
status quo. Έτσι δεν είναι το α-ιστορικό "εργαλείο και μηχανι-
σμός", που μπορεί να παρεμβαίνει οπουδήποτε κι οποτεδήποτε,
ανεξάρτητα από επιρροές συγκεκριμένων ιστορικών συντεταγ-
μένων ή που μπορεί ν' ανακόψει την ιστορική πορεία ή ακόμη πε-
ρισσότερο ν' αποδείξει τη δήθεν φενάκη της ιστορικής δυναμι-
κής και των επιρροών των μεγάλων ιστορικοκοινωνικών τάσεων.
(Άλλο πίστη σε αδήριτους ιστορικοκοινωνικούς νόμους, που λει-
τουργούν όπως οι φυσικοί νόμοι, κι άλλο επισήμανση σημαντικών
τάσεων μέσα στο ιστορικό γίνεσθαι και τα κοινωνικά δρώμενα).

Τα σημεία σύγκλισης των δύο θεωριών μπορούν ν' αναζητη-
θούν πάνω στη βάση μιας *πολυδιάστατης κοινωνιολογικής θεώ-
ρησης*, (αποδοχή της θέσης ότι τα κοινωνικά φαινόμενα είναι
αποτέλεσμα επενέργειας πολλών παραγόντων, των οποίων η έν-
ταση μεταβάλλεται ανάλογα με την μοναδικότητα της κάθε πε-
ρίπτωσης και ότι είναι σκόπιμο να προσεγγίζονται απ' την σκοπιά
αυτή με παραπάνω από μια μεθόδους), και μιας *ανοιχτής φιλοσο-
φικής σκέψης*.

Στη μελέτη μας με τίτλο "Κυβερνητικό μοντέλο, μαρξιστική
θεωρία και το πρόβλημα των άξιων"¹⁵, επισημάναμε τέσσερα ση-
μεία που μπορούσαν να αποθούν σημεία σύγκλισης της κυβερνη-
τικής με την μαρξιστική θεωρία. *Πρώτο*, το σημείο του διαλεκτι-
κού χαρακτήρα των κυρίαρχων διαδικασιών σ' επίπεδο αφηρημέ-
νων συστημάτων ή μέσα σε συγκεκριμένο κοινωνικό χώρο και
χρόνο. *Δεύτερο*, το σημείο της στήριξης και των δύο προσεγγί-
σεων στην ύπαρξη του φυσικού – εξελικτικού χρόνου. *Τρίτο*, το
σημείο του γενικευτικού-θεωρητικού χαρακτήρα των προσεγγί-
σεων σε συνδυασμό πάντα με την αποδοχή της έννοιας του συ-
στήματος και της δομής. *Τέταρτο*, η σημασία που δίνεται στην
εμπειρική προσέγγιση της πραγματικότητας.

Το πρώτο σημείο αναφέρεται στο ότι, τόσο στη μαρξιστική
όσο και στην κυβερνητική θεωρία, οι διαδικασίες που έχουν ση-
μασία συνδέονται μεταξύ τους διαλεκτικά. Η αλληλοεπίδραση ει-
σροών – εκρών, μέσω της διαδικασίας της επανατροφοδότησης,
τι άλλο είναι παρά μια διαλεκτική διαδικασία. Η ανάλυση της δια-
δικασίας, μέσω της οποίας το αποτέλεσμα μετεξελίσσεται σε αί-
τιο διαφοροποιήσεων στο χώρο της αρχικής αιτίας, δεν είναι

παρά μια ανάλυση διαλεκτικής αλληλεπίδρασης, που εξελίσσεται μέσα στον φυσικό χρόνο, στην κατάσταση δηλαδή των διαδοχικών μεταβολών, φυσικών και κοινωνικών.

Το δεύτερο σημείο αναφέρεται σ' αυτές τις ίδιες τις διαδοχικές μεταβολές, που αποτελούν την ουσία του φυσικού-εξελικτικού χρόνου. Κι αυτός ο χρόνος, παρ' όλη την διάστασή του με τον συμβατικό Νευτώνειο χρόνο, διατηρεί την "ινώδη" μορφή του ακόμη και σ' επίπεδο θεωρίας της σχετικότητας. Ο Μαρξισμός έχει βαθιές ιστορικιστικές ρίζες, με την έννοια κυρίως της σημασίας που έδινε στη ροή ενός ιστορικού γίνεσθαι και των καθολικών νόμων που το διέπουν. Για τον Μαρξισμό τ' ανθρώπινα πράγματα βρίσκονται πάντα σε κίνηση προσδιορισμένα από αντιθέσεις. Διακρίνονται δηλαδή πάντα για ιστορικό βάθος, που συνδέεται άμεσα με την κινητικότητα του παρόντος και την προοπτική του μέλλοντος. Δεν υπάρχει ποτέ στατικό ιστορικο-κοινωνικό τοπίο, αλλά ούτε δράση χωρίς ιστορικούς – χρονικούς προσδιορισμούς. Η δράση με άλλα λόγια είναι συζευγμένη με τον ιστορικό χρόνο κι ο τελευταίος ρέει μαζί και πλαισιώνει την προθετικότητα που κρύβουν οι φορείς της.

Από την άλλη ένα πληροφορημένο σύστημα που κερδίζει σ' αρνητική εντροπία και κάνει τη σωστή κίνηση προσαρμογής σ' ένα μεταβαλλόμενο περιβάλλον, δεν παλεύει παρά τα μεγέθη της μη αναστρεψιμότητας των μεταβολών, που αποτελούν την ουσία του φυσικού, όπως είπαμε, χρόνου. Και στις δύο περιπτώσεις υπάρχει συνειδητοποίηση της χρονικής ροής και πρόθεση να γίνει παρέμβαση, ώστε η προηγούμενη κατά το δυνατόν να ελεγχθεί κι ο άνθρωπος να σταθεί όσο το δυνατόν πιο ισχυρός κι αυτοελεγχόμενος μέσα στο ρεύμα της.

Το τρίτο σημείο αναφέρεται στην επιστημονικότητα σε τελευταία ανάλυση των δύο θεωριών κι υπονοεί την αντιπαράθεση της γενικευτικής – θεωρητικής μεθόδου με την ιστορική – γενετική μέθοδο, όπως την νοεί ο Max Weber¹⁶, ή την διάκριση της αιτιώδους – επιστημονικής εξήγησης από την ιστορική ερμηνεία, όπως την νοεί ο K.R. Popper¹⁷. (Η διάκριση του Weber αντιστοιχεί προς την διάκριση του Popper). Ο Μαρξισμός, όσο και να μην αποκλείει τη χρήση της ιστορικής-γενετικής μεθόδου, δηλαδή την ερμηνεία ενός φαινομένου με βάση κάποιες ειδικές αρχικές συνθήκες γένεσης κι εκδήλωσής του, τείνει να παρουσιάζεται ως εξηγητική θεωρία, που υπάγει την περίπτωση του επί μέρους κοινωνικού φαινομένου σ' ένα σύστημα καθολικών νόμων. Φαίνεται λοιπόν να ενδιαφέρεται περισσότερο για "νομολογική" παρά για "ιστορική" γνώση, για να χρησιμοποιήσω και πάλι Βεμπεριανή

ορολογία. Ο Fr. Engels το είχε δηλώσει καθαρά: "Ο Marx ανακάλυψε τους νόμους της κοινωνικής εξέλιξης, όπως ο Δαρβίνος του νόμους της βιολογικής εξέλιξης".

Η κυβερνητική από την άλλη, επεκτεινόμενη στο χώρο των κοινωνικών συστημάτων, (κυρίως με τη μορφή της συστηματικής και δομολειτουργικής ανάλυσης των κοινωνικών και πολιτικών σχέσεων), κατ' εξοχήν αποτελεί εισβολή του πνεύματος της θετικής – επιστημονικής μεθόδου και θεώρησης στον κόσμο των κοινωνικών φαινομένων. Σημασία λοιπόν έχει ότι κι οι δύο θεωρίες συμφωνούν στο ότι τα κοινωνικά συστήματα υπάγονται σε ρυθμίσεις, που αντιστοιχούν σε ενιαίους νόμους, που λειτουργούν ανεξάρτητα από την ανθρώπινη συνείδηση και θέληση. Η προσέγγιση και στις δύο περιπτώσεις γίνεται από ενιαίο θεωρητικό "εργαλείο", που αντιστοιχεί στην κίνηση της ίδιας της πραγματικότητας. Για την κυβερνητική ή ανάστροφη σύνδεση – στην καθολικότητά της – είναι ό,τι για τον Μαρξισμό η διαλεκτική – στην καθολικότητά της –.

Το τέταρτο σημείο αναφέρεται στην εμπειρική στήριξη των οποιωνδήποτε θεωρητικών – γενικευτικών προτάσεων, που περικλείουν ή στις οποίες καταλήγουν οι δύο θεωρίες. Πρέπει να παραδεχτούμε, βασιζόμενοι στα ίδια τα κείμενα του Μάρξ, ότι ο τελευταίος, διαχωρίζοντας τη θέση του απ' τους ουτοπικούς σοσιαλιστές, επέμενε ότι δεν μίλησε ακριβώς για μια νέα κοινωνική δεοντολογία, αλλά για μια αντικειμενική κοινωνική εξέλιξη, που μπορεί εμπειρικά να διαπιστωθεί και που λειτουργεί ανεξάρτητα από την ανθρώπινη θέληση¹⁸.

Στην κυβερνητική και τον δομολειτουργισμό πάλι ενδιαφερόμαστε πάντα για την εμπειρική προσέγγιση της πραγματικότητας. Οι εισροές κι οι εκροές των συστημάτων είναι εμπειρικά δεδομένα και η προσαρμογή σ' ένα δοσμένο περιβάλλον μπορεί να ελεγχθεί μ' εμπειρικές κι όχι αξιολογικές κρίσεις. Βέβαια ο δομολειτουργισμός διαστέλλεται απ' την συμπεριφερική σχολή ή σχολή της εμπειρικής ανάλυσης, γιατί δε δίνει αποκλειστικά σημασία στην ποσοτικοποίηση των κοινωνικών και πολιτικών σχέσεων και προτιμά περισσότερο τη συνθετική και παραγωγική μέθοδο¹⁹. Ο δομολειτουργισμός βασίζεται σ' εμπειρικά δεδομένα, αλλά δεν εξαντλείται αποκλειστικά στην εμπειρική ανάλυση των κοινωνικών και πολιτικών σχέσεων, ως σχέσεων μεταξύ ατόμων, αγνοώντας την πραγματικότητα των μεγάλων κοινωνικών και πολιτικών συνόλων.

Στα παραπάνω σημεία σύγκλισης, που αναφέρουμε στη μελέτη μας που παραπάνω μνημονεύσαμε, θα μπορούσαμε στη συ-

νέχεια να προσθέσουμε τα εξής: – Αναφερόμαστε αποκλειστικά στο κοινωνικό και πολιτικό πεδίο, οπότε συγκρίνουμε δομολειτουργισμό και μαρξισμό –.

Πρώτο, ότι τόσο ο μαρξισμός όσο κι ο δομολειτουργισμός διακρίνει το πολιτικό απ' το ευρύτερο κοινωνικό σύστημα και ενδιαφέρεται για τις μεταξύ τους αλληλοεπιδράσεις και συναρτήσεις. Αυτή η θέση φυσικά προϋποθέτει την παραδοχή των μεγάλων κοινωνικών και πολιτικών ομάδων ως πραγματικοτήτων, που υπερβαίνουν τις διατομικές σχέσεις (κοινωνικός ρεαλισμός).

Δεύτερο, κι οι δύο θεωρίες υποδιαίρουν τα βασικά συστήματα αναφοράς σ' επί μέρους δομές. (Ο μαρξισμός υποδιαίρει το σύστημα της υπερδομής σ' επί μέρους θεσμούς που τους θεωρεί, έως ένα βαθμό, παράγωγα της κοινωνικοοικονομικής υποδομής. Ο δομολειτουργισμός διακρίνει μέσ' το πολιτικό σύστημα τις δομές εισροών και τις δομές εκροών). Οι επί μέρους δομικές και θεσμικές μονάδες μελετώνται μέσα στο πλέγμα των συνολικών τους αλληλεπιδράσεων, ή λειτουργικών συσχετίσεων.

Τρίτο, κι οι δύο θεωρίες στην ανάλυση των συγκεκριμένων κοινωνικών και πολιτικών σχέσεων αποφεύγουν καταρχή τις μεταφυσικές θέσεις. Επιδιώκουν την ανάλυση της πραγματικότητας στην κινητική της κατάσταση και δεν προσδιορίζονται από ένα αμετακίνητο ηθικό ιδεώδες. Βέβαια στο σημείο αυτό με τον μαρξισμό υπάρχει ένα πρόβλημα. Η διακηρυγμένη επίσημη πρόθεσή του ποτέ δεν ήταν μεταφυσική, ωστόσο η εσχατολογία του περί κομμουνιστικής κοινωνίας, χωρίς κρατικό καταναγκασμό και ταξικές ανισότητες, ως το τέλος μιας ανοδικής διαλεκτικής πορείας, θυμίζει μεταφυσικό ιδεώδες. Δεν θα ήταν υπερβολή να πούμε ότι μέσα στον διαλεκτικό και ιστορικό υλισμό μπορείς ν' ανιχνεύσεις μια υπολανθάνουσα μεταφυσική, μια μεταφυσική της ύλης ή των υλικών όρων της κοινωνικής ζωής, που μπορούν κάποια στιγμή να μετασχηματισθούν σε όρους ενός "επίγειου παραδείσου". Αντίθετα ο δομολειτουργισμός στο σημείο αυτό φαίνεται πιο πειστικός στο ν' αποφεύγει τις μεταφυσικές παγίδες. Η ιδέα της προσαρμογής σ' ένα δοσμένο περιβάλλον με βάση τη λειτουργικότητα ορισμένων δομών, έχει σαφώς λιγότερες μεταφυσικές προεκτάσεις, αν και δεν μπορεί να τις αποκλείσει ολοκληρωτικά. Η εμμονή στην "οργανισμική αναλογία", δεν περιέχει κι αυτή κάτι το μεταφυσικό;

Τέταρτο, κι οι δύο θεωρίες δίνουν σημασία στην έγκαιρη αντίληψη της δυναμικής του κοινωνικού και πολιτικού "παρόντος", του "τώρα". Το δομολειτουργικό μοντέλο επιδιώκει ακριβώς το εμπειρικό και θετικό προσδιορισμό του τι ζητάει κάθε

φορά το κοινωνικό σώμα στην "παρούσα ιστορική" στιγμή και του πώς απαντά αντίστοιχα το πολιτικό σύστημα. Από την άλλη, η μαρξιστική εκδοχή από τη στιγμή που αναγορεύει την *ιστορική μοναδικότητα* της στιγμής, που η εργατικής τάξη συνειδητοποιεί τη δυνατότητα κι αναγκαιότητα παρέμβασής της στην αντικειμενική εξελικτική διαδικασία, κατανοώντας τους νόμους της, σε *καθοριστική αφετηρία πολιτικοκοινωνικών εξελίξεων, δε δέχεται με τον τρόπο της την ιστορική αξία κάποιου συγκεκριμένου "τώρα"*; Αλλά στην επισήμανση αυτού του "τώρα" και στην συνειδητοποίηση των αιτημάτων του δεν μπορεί να συμβάλει το παραπάνω μοντέλο; Νομίζουμε πως ναι.

Πέμπτο, κι οι δύο θεωρίες επιδιώκουν αύξηση αποτελεσματικότητας σ' επίπεδο πρακτικής δράσης, ιδιαίτερα με την έννοια της συνειδητής παρέμβασης σε υλικές κοινωνικοπολιτικές διαδικασίες, που έτσι κι αλλιώς υφίστανται ανεξάρτητα από τις υποκειμενικές προθέσεις των επί μέρους ατόμων. Το πολιτικό σύστημα προσαρμόζεται ή δεν προσαρμόζεται σ' ένα μεταβαλλόμενο περιβάλλον, ανεξάρτητα από τις οποιεσδήποτε ιδεολογικές προτιμήσεις και υποκειμενικές προθέσεις, όπως, σύμφωνα με την μαρξιστική θεωρία, οι παραγωγικές σχέσεις τείνουν ν' αλλάξουν από τη στιγμή που αυξάνονται οι παραγωγικές δυνάμεις και δεν μπορούν να εκφραστούν μέσα από το παλιό πλαίσιο των προηγούμενων, ανεξάρτητα από την παρέμβαση οποιωνδήποτε οργανωμένων πολιτικών δυνάμεων.

Όταν όμως, ακολουθώντας τον δομολειτουργικό τρόπο ανάλυσης των κοινωνικών και πολιτικών σχέσεων, βελτιώσεις τη λειτουργικότητα του Π.Σ., παρεμβαίνεις συνειδητά και θετικά στην πολιτική διαδικασία και αυξάνεις το πολιτικό αποτέλεσμα. Κατά τον ίδιο τρόπο, το επαναστατικό ιστορικό-πολιτικό υποκείμενο όταν συνειδητοποιήσει, σύμφωνα με την μαρξιστική άποψη, τη ροή της αντικειμενικής κοινωνικής εξέλιξης και τους νόμους που την διέπουν και παρέμβει αποφασιστικά την κατάλληλη ιστορική στιγμή, επενεργεί προωθητικά και επιταχυντικά στις πολιτικές εξελίξεις.

Έκτο, κι οι δύο θεωρίες ρέπουν περισσότερο στις ποιοτικές παρά στις ποσοτικές αναλύσεις, αν και χρησιμοποιούνται φυσικά και ποσοτικά στοιχεία.

Έβδομο, κι οι δύο θεωρίες διακρίνονται για κάτι "συνθετικό" στη συνολική εικόνα που σχηματίζουν για την κοινωνικοπολιτική πραγματικότητα, πέρα απ' οποιαδήποτε επαγωγική μέθοδο που ακολουθούν.

V. Πολιτικό Σύστημα και κοινωνικό περιβάλλον σε μια διαλεκτική, δυναμική κι εξελικτική σχέση.

Αν λοιπόν νοήσουμε το κοινωνικό περιβάλλον δυναμικά κι εξελικτικά κι όχι στατικά, το κυβερνητικό μοντέλο μπορεί να χρησιμοποιηθεί χωρίς να έρχεται σε σύγκρουση με την βασική μαρξιστική θέση ότι η δυναμική της ταξικής πάλης προσδιορίζει τις διαφοροποιήσεις στις εξουσιαστικές δομές, όπως αυτές συντελούνται μέσα στην πορεία της κοινωνικής ανέλιξης. Έτσι η προσαρμογή των εκροών στις εισροές του Π.Σ. νοείται ως προσαρμογή σε δεδομένα ενός εξελισσόμενου κοινωνικού περιβάλλοντος, που διαρκώς αλλάζουν. Τα δεδομένα αυτά απ' την στιγμή που δεχθούμε την ανταγωνιστικότητα των κοινωνικών – ταξικών δυνάμεων, διαφοροποιούνται ανάλογα με τις πιέσεις και τις κατευθύνσεις της ταξικής πάλης γύρω απ' την κατοχή των μέσων παραγωγής και την προβολή των "αιτημάτων" των κοινωνικών ομάδων και τάξεων προς το Π.Σ., που σχετίζονται με τον τρόπο παραγωγής. Σ' αυτή την περίπτωση όμως, αν το κυβερνητικό μοντέλο εφαρμοζόμενο βοηθά στον έλεγχο του περιβάλλοντος, πρόκειται για έναν έλεγχο που δε νοείται έξω από κάποιες ενδεχόμενες υπαρκτές κοινωνικές τάσεις για κάποια άλλη διάρθρωση του κοινωνικού συστήματος. Έτσι οι δυνατότητες της κυβερνητικής και της συστημικής-δομολειτουργικής μεθόδου *αυξάνουν, εμπλουτίζουν κι εκσυγχρονίζουν την επιρροή και την αποτελεσματικότητα της μαρξιστικής σκέψης και γενικότερα του θεωρητικού οπλοστασίου των ριζοσπαστικών κοινωνικών και πολιτικών δυνάμεων, που το έσχατο όραμά τους είναι μια νέα παγκόσμια κοινωνική τάξη πραγμάτων που θα χαρακτηρίζεται από δημοκρατικές πολιτικές δομές και καθεστώς κοινωνικής δικαιοσύνης και κοινωνικού ελέγχου της παραγωγικής διαδικασίας. Είναι πραγματικά δογματισμός κι άγνοια της πραγματικότητας, στην εξέλιξη της, να κλείνουν οι παραπάνω δυνάμεις τα μάτια μπροστά στα νέα θεωρητικά κι επιστημονικά "εργαλεία" της Δύσης, από τη στιγμή που υπάρχουν δυνατότητες σύγκλισης και χρησιμοποίησης των ίδιων εργαλείων, αλλά προς κατευθύνσεις διαφορετικές απ' εκείνες των πολιτικών προεκτάσεων του νεοθετικισμού.*

Το κυβερνητικό μοντέλο κατ' αυτό τον τρόπο μπορεί να "ενταχθεί" στην υπηρεσία του αγώνα των οποιωνδήποτε ανανεωτικών κοινωνικών δυνάμεων για το ξεπέρασμα οποιουδήποτε αποστεωμένου κι αποτελεσματικού συστήματος. Μέσω του σχήμα-

τος “εισροή – εκροή – επανατροφοδότηση” φωτίζει την ποσότητα και ποιότητα των οποιωνδήποτε προκλήσεων και αιτημάτων του κοινωνικού περιβάλλοντος και συμβάλλει στη ρύθμιση της σωστής πορείας των παραπάνω δυνάμεων για την επίτευξη του στόχου τους. Με άλλα λόγια *δυναμώνει την οργανωτική τους συγκρότηση κι αυξάνει τόσο τη δυνατότητα ελέγχου πάνω στην ίδια τους την πάλη με την κατεστημένη τάξη πραγμάτων, όσο και την αποτελεσματικότητα της συνολικής δράσης τους προς κάθε κατεύθυνση, είτε πριν από την κατάληψη της εξουσίας, είτε μετά.*

Κάθε συγκεκριμένο πολιτικό σύστημα (Π.Σ.) και οι μηχανισμοί λήψης αποφάσεων που περικλείει, είναι εξωπραγματικό να νομισθεί ότι μπορεί ολοκληρωτικά να νοηθούν σαν σύστημα που λειτουργεί ουδέτερα κι αμερόληπτα προς κάθε κατεύθυνση. Οι αποφάσεις κι οι εισροές του δέχονται τις επιρροές των κυριάρχων κοινωνικών ομάδων και τάξεων και κατά συνέπεια έχουν συγκεκριμένο ταξικό προσανατολισμό. Απ’ την άλλη όμως οι ανερχόμενες κοινωνικές ομάδες και τάξεις αντιπαλεύοντας την ηγεμονία των προηγούμενων μέσα στο ίδιο το κοινωνικό πεδίο, – που σύμφωνα με τη δομολειτουργική ορολογία αποτελεί το κοινωνικό περιβάλλον –, επιδρούν ή τουλάχιστον προσπαθούν να επιδράσουν πάνω και μέσα στους ίδιους τους μηχανισμούς αποφάσεων του Π.Σ. με *απώτερο πάντα σκοπό να μεταστρέψουν προς όφελός τους τον ταξικό προσανατολισμό των εκροών του.* Η ταξική διαπάλη διαπερνά το κοινωνικό περιβάλλον και προσδιορίζει τα επί μέρους αιτήματά τους και κυρίως το βασικό ιστορικοκοινωνικό (B.I.K.A.), δηλαδή εκείνο που σχετίζεται με τον τρόπο παραγωγής και προβάλλεται απ’ τις ανερχόμενες τάξεις ή το πρωτοπόρο σε κάθε περίπτωση τμήμα του κοινωνικού περιβάλλοντος. Στην συνέχεια μέσα από ποικίλους μετασχηματισμούς, μέσα στους οποίους τα ιδεολογικά στοιχεία και οι πολιτιστικές τάσεις έχουν μια ιδιαίτερη σημασία, *επηρεάζει τον ίδιο τον τρόπο λειτουργίας των μηχανισμών αποφάσεων του Π.Σ.* Όταν σε κάποια ιστορική στιγμή οι πριν καταπιεζόμενες τάξεις κυριαρχήσουν στο κοινωνικό πεδίο, ο ταξικός προσανατολισμός των εκροών του Π.Σ. θ’ αλλάξει κι αυτός αντίστοιχα. Κι αυτό μπορεί να συμβεί χωρίς αναγκαστική προσφυγή στην πολιτική βία, μέσα από σταδιακές διεργασίες, τόσο στο κοινωνικό περιβάλλον, όσο και στο Π.Σ. Αν όμως το Π.Σ. είναι τόσο “μπλοκαρισμένο” από την παλιά ταξική ηγεμονία, ώστε οι ανερχόμενες τάξεις ν’ αναγκασθούν να έλθουν σε βίαιη ρήξη μαζί του, *τότε το νέο Π.Σ. που θα διαρθρωθεί θα επηρεάζεται ταξικά από τις νέες κυριάρ-*

χες κοινωνικές δυνάμεις.

Άσχετα απ' το πώς οι Αμερικανοί συστημικοί και δομολειτουργιστές συνέλαβαν την έννοια του "κοινωνικού περιβάλλοντος", για κάποιον που δέχεται τη συγκρουσιακή και εξελικτική προσέγγιση των κοινωνικών πραγμάτων, δεν υπάρχει κανένα εμπόδιο στο να συλλάβει αυτό το περιβάλλον του δομολειτουργικού σχήματος, δυναμικά, εξελικτικά, ταξικά-ανταγωνιστικά. Τα αιτήματά του λοιπόν κάθε φορά κι ιδιαίτερα το Β.Ι.Κ.Α. δεν είναι "επίπεδα" και ταξικά άχρωμα, αλλά έχουν κάποιο συγκεκριμένο ιστορικό βάθος.

Το ζητούμενο τελικά είναι το Π.Σ. ως μηχανισμός εισροών – εκροών να μη βρίσκεται εγκλωβισμένο στις επιρροές και τις κατευθύνσεις μιας κοινωνικής μειοψηφίας, σε βάρος των συμφερόντων των εργαζομένων και γενικά της κοινωνικής ολότητας. Ούτε πάλι μπορεί να γίνει δεκτό ότι η λειτουργία του αποτελεί αυτοσκοπό, γιατί κάτι τέτοιο θα σήμαινε αποδοχή μιας απόλυτης προτεραιότητας της πολιτικής εξουσίας, του πολιτικού στοιχείου γενικά. Η διατήρηση κι η αναπαραγωγή των εξουσιαστικών θεσμών μόνο και μόνο για τη διατήρηση της κυριαρχίας κάποιων εξουσιαστικών ομάδων, που βρίσκονται μέσα στα κέντρα αποφάσεων του Π.Σ., είναι αντίθετη σε κάθε κοινωνιολογική θεώρηση, που συλλαμβάνει ως έσχατο σκοπό του πλέγματος των παραπάνω θεσμών την εξυπηρέτηση του ίδιου του κοινωνικού συνόλου, δηλαδή την κοινωνική και πολιτιστική προσφορά.

Γι' αυτόν ακριβώς τον τελευταίο σκοπό ο μηχανισμός "εισροών – εκροών – επανατροφοδότησης" απαιτείται να εναρμονίζεται με την ίδια τη δυναμική του κοινωνικού περιβάλλοντος και τα αιτήματά του, που διαμορφώνονται κάτω απ' την επιρροή της. Ειδικότερα εξυπηρετώντας και καλύπτοντας βασικές δέσμες κοινωνικών αναγκών και προσαρμοζόμενος στη ροή της κοινωνικής εξέλιξης και στη φορά της ταξικής πάλης μπορεί να συμβάλει σημαντικά στην εναρμόνιση των κοινωνικών δυνάμεων με το συνολικό πλέγμα των πολιτειακών και πολιτικών στοιχείων. Προσαρμογή όμως στη ροή της κοινωνικής εξέλιξης και στη φορά της ταξικής πάλης, σημαίνει αποδοχή της αναγκαιότητας σε κάποια ιστορική στιγμή το Π.Σ. να έχει κυρίαρχο ταξικό προσανατολισμό εκείνο των εργαζομένων, που στον αγώνα τους για μια σοσιαλιστική κοινωνική διάρθρωση ανοίγουν τον δρόμο για μια καθολική κοινωνική απελευθέρωση.

Έτσι μόνο μπορεί να λειτουργήσει μια σχέση δημιουργικής συνεργασίας ανάμεσα στο Π.Σ. και στο ευρύτερο κοινωνικό σύστημα (Κ.Σ.), καθώς αυτό νοείται μέσα σε αδιάκοπη εξελικτικότητα-

τα. Κατ' αυτό τον τρόπο αποφεύγεται η παγίδα να είναι το κοινωνικό σώμα, ο ίδιος ο άνθρωπος συνολικά, ένα ετεροελεγχόμενο αντικείμενο, από κάποιο τεχνοκρατικό "άνωθεν" κέντρο αποφάσεων, αλλά διαμορφώνονται οι συνθήκες, όπου μπορεί να παρεμβαίνει ως αυτοελεγχόμενο ιστορικό και πολιτικό υποκείμενο. Κι αυτό θα επιτυγχάνεται, όσο περισσότερο η δυναμική της λειτουργίας του Π.Σ. θα τείνει να συμπέσει και να ταυτιστεί με τις επιταγές της δυναμικής ολόκληρου του Κ.Σ. Ο μηχανισμός "εισροών - εκροών" θα ελέγχει κάθε φορά τη σχέση και ιδιαίτερα τη δυναμική σύγκλιση ή απόκλιση του πολιτικού με το κοινωνικό στοιχείο, αλλά θα παραμένει κι αυτός ουσιαστικά ελεγχόμενος από τον ίδιο τον άνθρωπο, καθώς ο τελευταίος συλλαμβάνεται στην καθολική κοινωνική του διάσταση ως "έσχατη ανεξάρτητη μεταβλητή".

Σημειώσεις

1. Συνηθίζουμε να ονομάζουμε "πρώτη" βιομηχανική επανάσταση εκείνη που σηματοδοτήθηκε απ' τη χρησιμοποίηση της ατμομηχανής του 18ου αιώνα και "δεύτερη" εκείνη που εισήγαγε μηχανισμούς αυτοματοποίησης (automation) και όχι απλά αυτοματισμού (automatisation). Ο μηχανισμός "αυτοματοποίησης" δεν αποτελεί μόνο προέκταση των φυσικών δυνατοτήτων του ανθρώπινου σώματος, αλλά και εκπλήρωση ορισμένων λειτουργιών του εγκεφάλου. Γι' αυτό και επέφερε μια νέα ποιοτική αλλαγή στον κόσμο γενικά των μηχανών. Η αυτοματοποίηση εκφράζει ακριβώς την δυνατότητα ενός μηχανισμού να λειτουργεί με βάση τη διαδικασία της επανατροφοδότησης ή με στοιχείο, όπως λέγεται, αυτόματης ρύθμισης, ενώ ο αυτοματισμός αναφέρεται απλά σε "αυτόματα" με άκαμπτο πρόγραμμα. Βλ. Jacques Guillaumaud *Κυβερνητική και Διαλεκτικός Υλισμός*, εκδ. Ηριδανός, σελ. 94 επ.

2. Paul Foulquié, *Η Διαλεκτική*, εκδ. Ι. Ζαχαρόπουλος, 1964, (σειρά Que Sais - Je) σελ. 87 επ. Βλ. ακόμη γύρω απ' το νόημα της σύγχρονης διαλεκτικής: Ferdinand Gonseth, *Qu' est - ce que la Logique?* Hermann, 1937, *Philosophie Neo-Scholastique et Philosophie Ouverte*, Presses Universitaires de France, 1954, *La Métaphysique et l' Ouverture à l'Expérience*, Presses Universitaires de France, 1960. Gaston Bachelard, *La Philosophie du Non*, Presses Universitaires de France, 1940, *Le Nouvel Esprit Scientifique*, Presses Universitaires de France, 1933. J.-L. Destouches, *Physique Moderne et Philosophie*, Herman, 1939. *Dialectica*, τριμηνιαίο περιοδικό που εκδίδεται από τους εκδ. οίκους Presses Universitaires de France και Editions du Griffon, Neuchâtel, Suisse. Werner Heisenberg, *Φυσική και Φιλοσοφία*, εκδ. Αναγνωστίδη.

3. Ας αναφερθεί η εισαγωγή της αρχής της εντροπίας στη θεωρία της θερμοδυναμικής από τον Κλαούζιους το 1865 και η μελέτη της μηχανικής

ρύθμισης με κύκλωμα επιστροφής από τον Μάξουελ δύο χρόνια πιο μετά.

Επίσης τόσο τον περασμένο όσο και τον παρόντα αιώνα έγιναν πολλές έρευνες και μελέτες στο πεδίο των βιολογικών διαδικασιών ρύθμισης (θερμική ρύθμιση, αναπνοή, κυκλοφορία, εξαρτημένα ανακλαστικά κλπ.).

4. Ανάστροφη σύνδεση ή ανάδραση ή ανατροφοδότηση (Feedback) εννοούμε τη σχέση αλληλοεπηρεασμού κι αλληλοεξάρτησης πού υπάρχει ανάμεσα στις εισροές ή εισόδους και τις εκροές ή εξόδους ενός αυτόματου συστήματος. Τα μεγέθη δηλ. και οι κατευθύνσεις των εξόδων εξαρτώνται απ' τα μεγέθη των εισόδων και αντίστροφα. Ειδικότερα, όταν η μεταβολή της τιμής εξόδου προκαλεί μια νέα μεταβολή αυτής της τιμής προς την ίδια κατεύθυνση – μέσω φυσικά αντίστοιχης επιρροής της τιμής εισόδου –, τότε η ανάδραση λέγεται θετική. Όταν η προκαλούμενη νέα μεταβολή γίνεται προς αντίθετη κατεύθυνση, τότε η ανάδραση λέγεται αρνητική και είναι αυτή που χαρακτηρίζει τους μηχανισμούς με αυτόματη ρύθμιση. Όταν μιλάμε γι' ανάδραση εννοούμε κυρίως αυτή την αρνητική ανάστροφη σύνδεση.

4α. Χ. Θεοδωρίδη, *Εισαγωγή στη φιλοσοφία*, 2η έκδοση σελ. 272 επ.

5. Βλ. Γιάννη Νικολόπουλου, *Η Κυβερνητική, η Διαλεκτική Υλιστική Κυβερνητική*, εκδ. "Αρκάδι", σελ. 36-37.

6. "Εντροπία" ονομάζεται το μέγεθος με το οποίο μετράται η μη αναστρεψιμότητα των μεταβολών των υλικών σωμάτων, μή αναστρεψιμότητα που προκαλεί παράλληλα υποβάθμιση της ενέργειάς τους. Η εντροπία είναι μέγεθος σταθερό ή αυξανόμενο. Η αρνητική εντροπία είναι μέγεθος σταθερό ή μειούμενο.

7. Ας σημειωθεί ότι στις κοινωνικές επιστήμες ο όρος εντροπία σημαίνει τάση ενός συστήματος προς την αταξία και αποδιοργάνωση. Αντίθετα η τάση για επαναδιοργάνωση του συστήματος εκφράζεται με τον όρο αρνητική εντροπία.

8. Βλ. Γιάννη Νικολόπουλου, *όπ. παρ.*, σελ. 36 επ.

8α. Βλ. Πανταζή Τερλεξή, *Το Πολιτικό Σύστημα*, εκδ. ΕΚΚΕ, Αθήνα, 1975, σελ. 294.

9. Βλ. Πανταζή Τερλεξή, *όπ. παρ.*, σελ. 77 επ. και σελ. 285. T. Parsons, *The Social System*, Glencoe, the Free Press, 1951. G. Almond and G. Bingham Powell, *Comparative Politics: A Developmental Approach*, Boston, Little, Brown and Co, 1966. G. Almond και James J. Coleman (eds.), *The Politics of Developing Areas*, Princeton University Press, New Jersey, 1971, σελ. 3-64, όπου η εισαγωγή με τίτλο "*A Functional Approach to Comparative Politics*", γραμμένη απ' τον G.A. Almond.

10. Βλ. Πανταζή Τερλεξή, *όπ. παρ.*, σελ. 79.

11. Βλ. Ν. Timasef, *Ιστορία Κοινωνιολογικών Θεωριών*, Gutenberg, Αθήνα, 1976, Τομ. Α, σελ. 109, επ., σελ. 112 επ., σελ. 119 επ., σελ. 71-74.

12. Βλ. Β. Φίλια, *Όψεις της Διατήρησης και της Μεταβολής του Κοινωνικού Συστήματος*, Νέα Σύνορα, Αθήνα, 1980, τομ. Α', σελ. 149-150. Π. Τερλεξή, *όπ. παρ.*, σελ. 58-59.

13. Βλ. G. Almond and G. Bingham Powell, *Comparative Politics: A Developmental Approach*, *όπ. παρ.*

14. Βλ. C. Wright Mills, *The Sociological Imagination*, Oxford University

- Press, N. York, 1959, σελ. 33 (Grand theory), σελ. 60 (Abstracted Empiricism).
15. Βλ. *Φιλοσοφία και Επιστήμες*, Πρακτικά Συνεδρίου, Νο 1, Αθήνα, 1988, σελ. 195 επ.
16. Βλ. Max Weber. *Δοκίμια επί της Θεωρίας των Κοινωνικών Επιστημών*, ΕΚΚΕ, Αθήνα, 1972, Τομ. Α', σελ. 28 επ. και 53 επ.
17. T.B. Bottomore, *Κοινωνιολογία*, Guttenberg, Αθήνα, 1973, σελ. 64. J.S. Mill, *A System of Logic*, 10η έκδοση, Longman Green and Co, London, 1879, βιβλίο III, Κεφ. 12. K.R. Popper, *The Logic of Scientific Discovery*, London 1960.
18. Βλ. Κάρλ Μαρξ – Φρ. Ένγκελς, *Γερμανική Ιδεολογία*, Guttenberg, 4η έκδοση, Τομ. 1ος, σελ. 66, και σελ. 81-82.
19. Βλ. Πανταζή Τερλεξή, όπ. παρ., σελ. 298.

Η Μεταμόρφωση της Έννοιας της Μεταμόρφωσης. Οι Μετασχηματισμοί μιας Έννοιας της Αντι-Εξουσίας στον Κανέττι

Enzo Rutigliano*

Το ιδιαίτερο θέμα αυτής της εισήγησης είναι ο μετασχηματισμός μιας βασικής έννοιας στο έργο του Κανέττι – της έννοιας της μεταμόρφωσης – που υποδεικνύει έναν τρόπο αποφυγής της εξουσίας.

Αρχικά όμως είναι αναγκαίο να αναφερθούμε στην έννοια της εξουσίας που στον Κανέττι δεν μπορεί να γίνει κατανοητή παρά μόνο σε σχέση με την άρνησή της, τη μάζα, όπως επίσης δεν είναι κατανοητή χωρίς να λάβουμε υπ' όψη μας την έκτασή της: πρακτικά για τον Κανέττι ως εξουσία μπορεί να χαρακτηριστεί κάθε σχέση ανάμεσα σε ανθρώπους, ανάμεσα σε ζώα και ανάμεσα σε ανθρώπους και ζώα – για να περιοριστούμε σ' αυτά τα δύο βασίλεια.

Πράγματι “η εξουσία” – λέει ο Κανέττι – “γίνεται αισθητή στην καθημερινή ζωή”. Παρακολουθούμε εδώ έναν ορισμό της εξουσίας όπου η έννοιά της διευρύνεται μέχρι να συμπέσει με την ίδια την ύπαρξη των οργανωμένων σε κοινωνία ανθρώπων. Κι

---

* Ο E. Rutigliano διδάσκει Ιστορία της Κοινωνιολογικής Σκέψης στη Σχολή Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου του Trento της Ιταλίας. Το παρόν άρθρο μας απεστάλει από τον ίδιο και αποτελεί εισήγησή του στο συνέδριο για τον Canetti, που έγινε στη Βιέννη απο 21-23 Απριλίου του 1989.

αυτή η διεύρυνση υφίσταται, κατά μεγάλο μέρος, γιατί ο Κανέττι αρνείται από τη μία να ιστοριοποιήσει την έννοια της εξουσίας, και από την άλλη να την συρρικνώσει σε σχέση μεταξύ τάξεων, ομάδων, εθνών ή άλλου τύπου ομαδοποιήσεις. Έτσι η εξουσία είναι ο κανόνας των σχέσεων ανάμεσα στους ανθρώπους που τη δομούν, με την έννοια ότι την καθιστούν ένα περίπλοκο ιεραρχικό πλέγμα που διεισδύει παντού, ανάγοντάς την έτσι σε πρωταρχική σχέση. Η εξουσία δεν αποφεύγεται καθορίζοντας στους ανθρώπους την αναγκαιότητα αποβολής των αποτελεσμάτων της, αυτών που ο Κανέττι ονομάζει "τα αγκάθια", με κόστος το αφόρητο της ίδιας της ζωής.

Αυτό μπορούν να το κάνουν με δύο τρόπους. Ο πρώτος, οργανωμένοι σε μάζα αντιστροφής, δηλαδή σε μία επανάσταση: είναι η εξαίρεση και δεν μπορεί να είναι ο κανόνας. Ο άλλος τρόπος, ο κανόνας, είναι η παροχέτευση στους υπο-κείμενους των αποτελεσμάτων που η εξουσία, η υποταγή, παράγουν επάνω μας, πρακτικά η κατάσταση που οι κοινωνιολόγοι ορίζουν ως αυταρχική προσωπικότητα: "κάθε διαταγή αφήνει σ' εκείνον που είναι αναγκασμένος να την εκτελέσει ένα ταπεινωτικό αγκάθι (...). Άνθρωποι που δέχονται πολλές διαταγές και που είναι πλημμυρισμένοι από τέτοια αγκάθια αισθάνονται μια ισχυρή παρόρμηση να τα ξεφορτωθούν. Με δύο τρόπους μπορεί να επιτευχθεί η απελευθέρωση απ' αυτά. Οι άνθρωποι μπορούν να δώσουν τις διαταγές που δέχτηκαν από τα πάνω στους πιο κάτω. Για να γίνει αυτό πρέπει να υπάρχουν κατώτεροι, πρόθυμοι να εκτελέσουν τέτοιες διαταγές. Μπορούν, όμως ακόμα, να πληρώσουν στον ίδιο τον ανώτερο όσα έχουν υποφέρει και μαζέψει απ' αυτόν (...). Η επαναστατική κατάσταση μπορεί να θεωρηθεί ως η κατάσταση μιας τέτοιας αντιστροφής" (M E, 58).

Η αντιστροφή γεννά τη μάζα, γεννά δηλαδή αυτό που ο Ντυρκάϊμ και ο Βέμπερ αποκαλούν μαζικό κίνημα.

Και πράγματι είναι τα μαζικά κινήματα που συνήθως αμφισβητούν την θεσμοποιημένη εξουσία, δομούμενα σε μία "αντιστροφική μάζα".

Οι επαναστάσεις, είναι γνωστό, γεννώνται ως μαζικά κινήματα, παρότι, αναπόφευκτα δυστυχώς, δημιουργούν νέα εξουσία.

Έτσι, όπως η έννοια της εξουσίας που στον Κανέττι, όπως είδαμε, είναι πολύ πιο ευρεία από ό,τι για παράδειγμα στον Βέμπερ, έτσι και η έννοια της μάζας είναι πιο ευρεία από εκείνη του μαζικού κινήματος.

Η πρώτη σελίδα του Μάζα και Εξουσία, αρχίζει με την περιγραφή του φόβου της επαφής. Η μάζα ανατρέπει αυτόν τον φό-

βο. Η μάζα είναι ο χώρος κατάλυσης της Εξουσίας. Η καταστροφή των ορίων ανάμεσα στα άτομα που επέρχεται στο εσωτερικό της, κάνει ώστε οι διαφορές ανάμεσα στους ανθρώπους – διαφορές όχι ουδέτερες αλλά ιεραρχικές –, να αποσυντίθενται και μαζί μ' αυτές και ο φόβος της επαφής, του αδράγματος. Η μάζα στον χώρο της αισθάνεται σιγουριά.

Στις πρώτες σελίδες του κεφαλαίου που είναι αφιερωμένο στα όργανα της εξουσίας, ο Κανέττι επιστρέφει στο φόβο της επαφής, του αδράγματος ως ένα από τα βαθύτερα σύμβολα της εμπειρίας, σύμφυτο της εξουσίας του καθένα.

Η μάζα είναι ο χώρος αποσύνθεσης της εξουσίας και σ' αυτή ο φόβος της επαφής διαλύεται. Τα άτομα, όταν δεν διαχέονται στη μάζα, είναι εγκατελειμμένα στον φόβο της επαφής "ο οποίος εμπεριέχει τους αρχαιότερους τρόμους: τον ξαναζούμε στα όνειρα, τον επικαλούμαστε με τη φαντασία. Όλη μας η ζωή στον πολιτισμό δεν είναι παρά μια μεγάλη προσπάθεια για να τον αποφύγουμε" (Μ Ε, 214).

"Η ζωή μας στον πολιτισμό" είναι η ζωή στους μηχανισμούς της εξουσίας και μόνο στη μάζα βρίσκουμε ηρεμία και σιγουριά.

Να γιατί η μάζα είναι χώρος αλληλεγγύης και η ιδιωτική ζωή διακατέχεται από τον φόβο.

Το πρώτο κεφάλαιο διαπραγμάτευσης της εξουσίας αποτελεί το αρνητικό της διαπραγμάτευσης της μάζας. Κι εδώ ο Κανέττι ερευνά τα σύμβολα που – ριζωμένα στο συλλογικό υποσυνείδητο της ανθρωπότητας πέρα από τις ιδιαίτερες κουλτούρες – φωτίζουν τους βαθείς μηχανισμούς της εξουσίας, το ριζωμά της πριν ακόμη από την ιστορία των θεσμών, στη βιολογική ιστορία του ανθρώπου και των άλλων ζώων.

Έτσι, ο Κανέττι, ξεκινά από το άδραγμα και από το αντίθετό του, της αποφυγής του αδράγματος, του να είσαι στην απόλυτη κυριότητα εκείνου που αδράχνει. Αυτές οι δύο καταστάσεις συμβολίζουν την εξουσία και το αναγκαίο συμπλήρωμά της, την αδυναμία. Αυτή η κατάσταση έχει την αρχική και συμβολική της εικόνα στον κυνηγό και στο θύμα του. Ανάμεσα σ' αυτούς τους δύο πόλους – την πλήρη εξουσία και την αδυναμία του θύματος που θα κατασπαραχθεί –, ξετυλίγεται η σχέση. Η σχέση ανάμεσα στον κυνηγό και στο θύμα είναι ο χώρος της εξουσίας.

Αυτή είναι η σχέση που πρέπει να αναλύσουμε στις πιο ατέλειωτες παραλλαγές και αιτιάσεις της, στις διάφορες στιγμές της και στις ιστορικές μετατροπές της που φθάνουν μέχρι την κοινωνική διάσταση στη διάσταση του Κοινωνικού Συμβολαίου του Ρουσσώ, ή αν προτιμάτε στη διάσταση του Χομπς.

Η σύσταση αυτή του χώρου συγκροτείται από διάφορες πράξεις. "Είναι πρώτα η ενέδρα για τη λεία: το θήραμα είναι εκτεθειμένο στην καταδίωξή μας πολύ πριν πάρει είδηση την πρόθεσή μας (...) η ενέδρα είναι μια κατάσταση έντασης" (Μ Ε, 213).

Αυτή η κατάσταση είναι αναγκαία στον άνθρωπο που είναι συνήθως λιγότερο δυνατός από τα θύματά του και εμπεριέχει ορισμένες πράξεις που παρέμειναν στην υποσυνείδητη κουλτούρα σταθερές για χιλιάδες χρόνια. Το πιο σημαντικό στοιχείο σ' αυτή την κατάσταση είναι η μίμηση, που βρίσκει την πρώτη της αιτιολογία ακριβώς στην υποχρέωση μεταμόρφωσης για την αναγκαιότητα του αδράγματος: "συχνά ο άνθρωπος χρησιμοποιεί τη μεταμόρφωση, που είναι η πρωταρχική ικανότητά του και μεταμφιέζεται ακριβώς στο ζώο που καταδιώκει" (Μ Ε, 213).

Η "μίμηση" δεν είναι ακόμα η μεταμόρφωση: εν' τούτοις είναι η απλή πρωταρχική της διάσταση. Αναγγέλει τη μεταμόρφωση ή τουλάχιστον την πρώτη της εκδοχή.

Οι προϊστορικές ζωγραφιές είναι πλούσιες σε μιμητικές αναπαραστάσεις αρχαίων κυνηγετικών λαών, έτσι και η "μίμηση" γίνεται ένα εργαλείο της εξουσίας, επίσης και με μια άλλη έννοια, με την έννοια της συνταύτισης με το θύμα για την απόκτηση της εύνοιας του πνεύματος, για την ανακούφιση των τύψεων συνείδησης, που οφείλονται στη δολοφονία. Κατάλοιπα αυτής της συνταύτισης συναντάμε ακόμη και στις σύγχρονες εκδηλώσεις της εξουσίας. Συχνά οι δικτάτορες προτιμούν να εμφανίζονται σεμνοί απλοί στρατιώτες ανάμεσα σε τόσους άλλους και τίποτα παραπάνω. Αυτοί παραλλάσσονται με τα θύματά τους.

Ακόμη και στις δημοκρατίες η τάξη των πολιτικών επιδιώκει να παραλλάσσεται και να εμφανίζεται σαν να πρόκειται για κοινούς πολίτες, με τις ίδιες συνήθειες και τα ίδια προβλήματα με όλους τους άλλους.

Η άλλη στιγμή, η επόμενη της παρακολούθησης, είναι η επαφή: "Τη στιγμή του αγγίγματος, η πρόθεση του ενός σώματος για το άλλο συγκεκριμενοποιείται" (Μ Ε, 214). Είναι η αποφασιστική στιγμή, γιατί η σχέση πλέον εκδηλώνεται και ο αδραγμένος αισθάνεται όλο το βάρος της εξουσίας. Μπορεί να αμυνθεί ή να παραδοθεί μόλις η εξουσία εμφανίζεται συντριπτική.

Αυτή η τραγική στιγμή της επαφής της εξουσίας με το θύμα της διατηρείται στον πολιτισμό μας, σε μια αφηρημένη μορφή συμβολαίου, από την οποία όμως έχει αποκλειστεί εκ των προτέρων η στιγμή της αντίστασης: "η τελική επαφή, το άγγιγμα με το οποίο συμβιβάζομαστε επειδή κάθε αντίσταση, και ιδιαίτερα η μελλοντική, φαίνεται άσκοπη στη δική μας κοινωνική ζωή, έχει

μετατραπεί στη σύλληψη. Είναι αρκετό να αισθανθούμε στον ώμο μας το χέρι εκείνο που έχει το δικαίωμα να μας συλλάβει και συνήθως παραδινόμαστε χωρίς να χρειαστεί αυτός να μας πιάσει κανονικά" (Μ Ε, 214). Είμαστε πεισμένοι πως αυτή η βαθιά συμβολική εικόνα έρχεται στον Κανέττι από την ενασχόλησή του με ένα μεγάλο γνώστη των μηχανισμών της εξουσίας: τον Φρανς Κάφκα.

Το "άδραγμα" είναι ο επόμενος βαθμός πλησιάζματος. Αδράχνουμε με το χέρι που είναι λοιπόν ένα από τα πιο βαθιά σύμβολα της εξουσίας.

Του αδράγματος έπεται η *πίεση* μέχρι τη *σύνθλιψη*, σ' αυτή την τελευταία πράξη εμπεριέχεται η περιφρόνηση της εξουσίας για τους υποτελείς. Συνθλίβονται τα έντομα, όντα που ανήκουν σε μια έσχατη κατηγορία από την οποία απουσιάζει η μιμητική μεταμόρφωση και πράγματι προς αυτά δεν αισθανόμαστε καμία τύψη συνειδήσεως.

Απ' αυτή τη συνάρθρωση σχέσεων η πράξη του αδράγματος είναι εκείνη που απολαμβάνει, ανάμεσα στους ανθρώπους, την πιο μεγάλη αναγνώριση, έτσι ώστε τα ζώα που αδράχνουν από φυσικού τους συχνά θεωρούνται σύμβολα της εξουσίας. Το λιοντάρι κι ο αετός. Η εξουσία τους απαξίζει να μεταμορφώνεται: αρκείται στον εαυτό της. "Με αυτή της τη μορφή (η ισχύς) δημιούργησε στους ανθρώπους μια ανεξάλειπτη εντύπωση: όλοι οι βασιλιάδες αρέσκονται να παρομοιάζονται με λιοντάρια" (Μ Ε, 216).

Παράλληλα με το άδραγμα, άλλο τόσο αναγκαίο για το χώρο της εξουσίας είναι να μην αφήσει ο επιτιθέμενος να αδράξουν τον ίδιο. "Κάθε ελεύθερος χώρος που δημιουργεί γύρω του ο εξουσιαστής υπηρετεί αυτές τις δύο τάσεις (...). Οπουδήποτε έχει καθιερωθεί μια μορφή συμβίωσης των ανθρώπων, εκφράζεται με αποστάσεις που τους απαλλάσσουν απ' αυτή την αδιάκοπη αγωνία της επαφής και του αδράγματος" (Μ Ε, 217).

Επανέρχεται λοιπόν σ' αυτό το σημείο η αντίθεση μάζας-εξουσίας στον Κανέττι αλλά, μετά από αυτά που έχουμε πει, πιο καθαρά: η εξουσία τροφοδοτείται από αποστάσεις, οι αποστάσεις δημιουργούν τις διαφορές, οι διαφορές παράγουν διαφοροποιημένα υποκείμενα, οι σχέσεις ανάμεσα σε διαφοροποιημένα υποκείμενα παραπέμπουν στην εξουσία. Όσο μεγαλύτερες είναι οι αποστάσεις που δημιουργούνται γύρω μας, τόσο μεγαλύτερη είναι η εξουσία που κατέχουμε.

Ένα σημαντικό για την εξουσία όργανο, σχεδόν το καθαυτό όργανο της εξουσίας είναι το χέρι. Και αυτό όχι μόνο για τον Κα-

νέττι αλλά, όπως θα δούμε και για άλλους συγγραφείς.

Μπορούμε να αναφερθούμε στο χέρι όταν ο αντίχειρας, με την εξέλιξη της λειτουργίας του αδράγματος, τίθεται έναντι των άλλων δακτύλων και επιτρέπει την άνετη κίνηση πάνω στα δέντρα. "Το χέρι οφείλει τον σχηματισμό του στη ζωή πάνω στα δέντρα" (Μ Ε, 221) που διακόπτει τη μονοδιάστατη λειτουργία του αδράγματος για την τροφή, περνώντας στην αλληλοδιαδοχή πιάνω-αφήνω που είναι αναγκαία για τη μετακίνηση από ένα κλαδί σε ένα άλλο. "Στα κλαδιά των δέντρων το χέρι συνήθισε σε ένα ορισμένο είδος πιασίματος που δεν κατευθύνεται πια άμεσα στην τροφή. Έτσι διακόπηκε ο σύντομος και μονότονος δρόμος από το χέρι στο στόμα. Όταν το κλαδί έσπασε στο χέρι, γεννήθηκε το *ραβδί*" (Μ Ε, 223).

Είναι ενδιαφέρον πως αυτό το απόσπασμα του Κανέττι βρίσκεται τόσο κοντά αλλά και τόσο μακριά από μια παρόμοια διατύπωση του Μαρξ. Αυτήν που περιέχεται στη Γερμανική Ιδεολογία όπου και ο Μαρξ αναφέρεται στο ραβδί που χρησιμεύει στον άνθρωπο για να φτάσει τα φρούτα εκείνα που δεν μπορεί να μαζέψει άμεσα με τα χέρια, και έτσι βλέπει το ραβδί ως μεσολάβηση ανάμεσα στον άνθρωπο και τα μέσα συντήρησής του. Σ' αυτή τη μεσολάβηση ο Μαρξ βλέπει την γέννηση της ιστορίας, δηλαδή την πραγματική διαφοροποίηση ανάμεσα στον άνθρωπο και τα ζώα. Πράγματι για τον Μαρξ μπορούμε να αρχίσουμε να μιλάμε για ιστορία όταν ο άνθρωπος αρχίζει να παράγει τα "μέσα παραγωγής". "Την πρώτη προϋπόθεση κάθε ανθρώπινης ύπαρξης και επομένως κάθε ιστορίας, την προϋπόθεση δηλαδή ότι οι άνθρωποι πρέπει να είναι σε θέση να ζουν (...). Ακόμη και όταν ο αισθητός κόσμος περιορίζεται σε ένα ελάχιστο, σε ένα ραβδί (...) προϋποθέτει την πράξη της παραγωγής του ραβδιού" (Κ. Μαρξ, Γερμανική Ιδεολογία, τομ. 1, σελ. 27, 73, εκδ. Gutenberg).

Τόσο για τον Μαρξ όσο και για τον Κανέττι, λοιπόν, το *ραβδί* είναι η απαρχή που διαχωρίζει τον άνθρωπο από τα άλλα ζώα· ενώ όμως για τον Μαρξ τα χαρακτηριστικά αυτού του οργάνου είναι ουσιαστικά θετικά, μια μεσολάβηση ανάμεσα στον άνθρωπο και τη φύση, ένα μέσο παραγωγής, η αρχή μιας ιστορίας εξελικτικής που θα οδηγήσει τελικά τον άνθρωπο στην απελευθέρωση από τη φύση και στην οικοδόμηση της κοινωνίας χωρίς τάξεις, εν τέλει στην ευτυχία που προέρχεται από την ταύτιση πραγματικότητας και ορθολογισμού, σκοπός της ιστορίας, αντίθετα για τον Κανέττι το ραβδί είναι το πιο φυσικό όπλο που εκτείνει την εξουσία του χεριού, ένα φονικό όπλο που χρησιμεύει στην υποταγή άλλων ανθρώπων ή και ζώων. Όχι ένα μέσο παραγωγής, όχι

ένα ευφυές όργανο για τον αγώνα του ανθρώπου ενάντια στη φύση αλλά ένα όργανο εξουσίας για τον αγώνα του ανθρώπου ενάντια στους άλλους ανθρώπους. "Μ' αυτό μπορούσε κανείς να κρατήσει σε απόσταση τους εχθρούς. Ένα πρωτόγονο ζώο που ίσως έμοιαζε κάπως με τον άνθρωπο δημιουργούσε χώρο γύρω του (...). Μ' αυτό χτυπούσε· κάνοντας μισητή την άκρη του το μετέτρεψε σε δόρυ (...). Όπως η όρθια στάση δεν έχασε ποτέ το πάθος της, έτσι και το ραβδί με όλες του τις μεταμορφώσεις δεν απομυθοποιήθηκε ποτέ εντελώς" (Μ Ε, 223).

Φυσικά και οι δύο ερμηνείες είναι αληθείς: το ραβδί είναι πράγματι ένα επιθετικό όργανο που ο Κανέττι με τόση οξυδέρκεια υποδεικνύει, αλλά είναι ταυτόχρονα ένα μέσο παραγωγής, μια μεσολάβηση ανάμεσα στον άνθρωπο και τη φύση, τελικά, ένα όργανο που ενώνει τους ανθρώπους εκτός από το να τους χωρίζει. Δημιουργεί δηλαδή ταυτόχρονα τη συνεργασία στην παραγωγή και τις ιεραρχικές αποστάσεις ανάμεσα στους ανθρώπους που, για τον Κανέττι, έτσι μεταβάλλονται σε άτομα.

Η διαφορά ενυπάρχει στους συγγραφείς: ο Μαρξ είναι άνθρωπος του '800, εν τέλει ένας αισιόδοξος διανοητής που πιστεύει στο "υπέροχο και προοδευτικό πεπρωμένο" και έτσι διακρίνει στο ραβδί την αρχή της ιστορίας που θα οδηγήσει στην ορθολογική κοινωνία· ο Κανέττι είναι πιο ευαίσθητος στην τραγική πλευρά του οργάνου, διακρίνει περισσότερο την αρχή μιας μακράς ιστορίας κυριαρχίας και καταπίεσης χωρίς πολλές ελπίδες εξάλλου. Η προσέγγισή του είναι ίσως πλησιέστερη στον Spengler που επίσης ασχολήθηκε με το χέρι και το όπλο, τη συμπληρωματικότητα και συγχρονικότητά τους αντίθετα όμως από τον Κανέττι, αντλώντας επιβεβαίωση των θέσεών του, μέσα από τη θριαμβευτική αποδοχή των μηχανισμών κυριαρχίας, θεωρώντας τους ως αναπόφευκτους, φυσικούς και κατά συνέπεια θετικούς. Ο Spengler αφιερώνει το πέμπτο και έκτο κεφάλαιο που επιγράφονται χαρακτηριστικά "*Η Καταγωγή του Ανθρώπου, Χέρι και Όργανο*" του βιβλίου του "*Ο Άνθρωπος και η Μηχανή. Συμβολή σε μια φιλοσοφία της ζωής*" (1931) στο ίδιο πρόβλημα αναρωτώμενος πρώτα απ' όλα "Από πότε υπάρχει αυτός ο τύπος επινοητικού άγριου ζώου; Αυτή η ερώτηση μπορεί να διατυπωθεί κι έτσι: Από πότε υπάρχουν άνθρωποι; Τι είναι ο άνθρωπος; Μέσα από ποιους δρόμους δημιουργήθηκε; Και η απάντηση: χάρη στη γένεση του χεριού (...). Στο μάτι του άγριου ζώου που στη "θεωρία" κυριαρχεί στον κόσμο προστίθεται το χέρι του ανθρώπου με την ιδιότητα του πρακτικά κυρίαρχου (...). Αλλά όχι μόνο του το χέρι, το βάδισμα και η συμπεριφορά, του ανθρώπου θα πρέπει να ήρθαν

συγχρόνως, αλλά (και αυτό δε σημειώθηκε από κανένα μέχρι τώρα) το χέρι και το όργανο. Το μη οπλισμένο χέρι από μόνο του δεν έχει αξία. Απαιτεί ένα όπλο για να είναι το ίδιο ένα όπλο. Όπως το όργανο πλάστηκε στο σχήμα του χεριού, έτσι και το χέρι πλάστηκε στο σχήμα του οργάνου" (O. Spengler, όπ.π., σελ. 55, 59).

Αλλά το πιο ενδιαφέρον είναι ότι ο Spengler, παρακάτω, όπως και ο Κανέττι, επαναφέρει τη μαρξική διατύπωση του ραβδιού ως "μεσολάβηση" ανάμεσα σε άνθρωπο και φύση και ακριβώς με μαρξικούς όρους δηλαδή ως τη στιγμή που διακρίνει τον άνθρωπο από τα άλλα ζώα, τη στιγμή δηλαδή, λέει ο Spengler που παράγει τα ίδια του τα χέρια. "Αλλά αυτό που αναδύεται όχι στον χρόνο αλλά στη λογική είναι η τεχνική συμπεριφορά που υποδιαιρείται στην κατασκευή και τη χρήση του όπλου (...). Κανένα άλλο ζώο (και εδώ είναι εμφανής η ικανοποίηση του Spengler γι' αυτόν τον ορισμό που αποδίδεται στον άνθρωπο) δεν διαλέγει όπλο. Ο άνθρωπος όχι μόνο το επιλέγει, αλλά και το παράγει (...) μ' αυτό απέκτησε μια τρομερή ανωτερότητα στον αγώνα ενάντια στους όμοιούς του, ενάντια στα άλλα ζώα, ενάντια σε ολόκληρη τη φύση" (O. Spengler, όπ., σελ. 60).

Για να κατασκευάσει και χρησιμοποιήσει τα αντικείμενα το χέρι πρέπει να αποκτήσει και άλλα χαρακτηριστικά εκτός από την απλή λαβή· πρέπει δηλαδή να αποκτήσει αυτό που ο Κανέττι ονομάζει "υπομονή των χεριών". Πρόκειται για δραστηριότητα εξ' ολοκλήρου επίκτητη, σε αντίθεση με το άδραγμα, το τσίμπημα, το χτύπημα, τη ρίψη κ.λ.π., που εκτελούνται σήμερα περίπου όπως και πριν χιλιάδες χρόνια. Η "υπομονή των χεριών" αντίθετα καθιστά τον άνθρωπο δημιουργό αντικειμένων, δηλαδή έναν άνθρωπο διαφορετικό απ' αυτόν του Spengler που χρησιμοποιεί όπλα. Ο αγγειοπλάστης που χειρίζεται τον πηλό είναι το πρωτότυπο του μη επιθετικού ανθρώπου (βλ. Benjamin επ' αυτού).

Και πράγματι, για τον Κανέττι, αυτή η δραστηριότητα έχει τις προϋποθέσεις της επιδεξιότητας σε μια δραστηριότητα ερωτικού χαρακτήρα, ανιχνεύσιμη στην ικανοποίηση που οι πρωτόγονοι αντλούσαν από τη λεγόμενη δραστηριότητα του ξεψειρίσματος, που για τον Κανέττι αποτελεί μια από τις αρχαιότερες γνωστές απασχολήσεις. "Χωρίς αυτή δε θα μαθαίναμε ποτέ να πλάθουμε, να ράβουμε ούτε και να χαϊδεύουμε. Η αληθινή ιδιαίτερη ζωή του χεριού αρχίζει μ' αυτήν". Και όχι μόνο. Παρακάτω ο Κανέττι, με μια αναπάντεχη επινόηση, εισάγει μιαν αντίληψη γύρω από τη γένεση της γλώσσας, αποδίδοντάς την στην ίδια ρίζα: "χωρίς την παρατήρηση των συνδυασμών που σχηματίζουν έτσι τα δάκτυλα

και που αναγκαστικά σιγά-σιγά αποτυπώνονται σ' αυτόν που τους κάνει, πιθανό δε θα είχαμε φτάσει ούτε στα σήματα που χαρακτηρίζουν τα πράγματα, επομένως ούτε και στη γλώσσα" (Μ Ε, 228).

Για τον Κανέττι λοιπόν, αντίθετα από τον Spengler, η σχέση ανάμεσα στο χέρι και στο όπλο δεν είναι η βάση όλων των δραστηριοτήτων του χεριού αλλά μόνο εκείνων – που παρέμειναν εξ' άλλου αμετάβλητες – που σχετίζονται με τη σφαίρα της επιθετικότητας. Αντίθετα, οι δραστηριότητες που ανάγονται στη σφαίρα της δημιουργίας και της τεχνικής, έχουν ερωτική βάση, όντας συνδεδεμένες με τη σχέση μητέρας-παιδιού.

"Το χέρι που θγάζει νερό από το ποτάμι είναι το πρώτο δοχείο. Τα δάκτυλα των δύο χεριών που μπλέκονται μεταξύ τους (εικόνα που άμεσα αναπέμπει στην ερωτική δραστηριότητα σ. τ. Σ.) σχηματίζουν το πρώτο καλάθι. Μου φαίνεται ότι εδώ είναι η αρχή της πλούσιας εξέλιξης όλων των ειδών των πλεκτών αντικειμένων, από τα παιχνίδια με τους σπάγγους ως την υφαντουργία" (Μ Ε, 228).

Από την οικειότητα των χεριών με τα αντικείμενα περνάμε στην κατάδειξή τους, φτάνοντας έτσι στον αστερισμό, *Αντικείμενα, Αναπαράσταση με τα χέρια, Λέξεις*, στην αλληλοδιαδοχή των εννοιών από το ένα στο άλλο, τέλος στη γλώσσα στην οποία μπορούμε να αποδώσουμε μία σημαντική διαφορά του ανθρώπου από τα άλλα ζώα.

Αυτή η αλληλοδιαδοχή εννοιών κι αμοιβαία επιρροή στο εσωτερικό του αστερισμού επέρχεται χάρη στην ικανότητα της μεταμόρφωσης που παραμένει για τον Κανέττι το θετικό χαρακτηριστικό του ανθρώπινου πολιτισμού. Είπαμε πιο πάνω ότι παράλληλη του αδράγματος είναι η προσπάθεια αποφυγής του αδράγματος. Αν ο χώρος της εξουσίας είναι χώρος ανάμεσα στον κυνηγό και στο θήραμα, τότε αυτός είναι και ο χώρος της αποφυγής του αδράγματος, δηλαδή ο χώρος του θύματος που προσπαθεί να το αποφύγει. Αυτός ο χώρος είναι επίσης ο χώρος της μεταμόρφωσης. "Όσα με αντιπροσωπευτική έννοια αποτελούν τον πολιτισμό" (Μ Ε, 228). Έτσι λοιπόν η μεταμόρφωση είναι πρώτα από όλα αντίσταση, είναι αυτό που αντιτίθεται στην εξουσία.

Αλλά όμως από τη διάσταση της μεταμόρφωσης δεν απουσιάζει το στοιχείο της εξουσίας: αυτή είναι πράγματι που διαφοροποιεί τον άνθρωπο από τα άλλα ζώα, αλλά συγχρόνως και εκείνη που του επέτρεψε όχι μόνο να διαχωριστεί από αυτά αλλά και να τα κυριαρχήσει.

Αυτή είναι μια πρώτη σημασία της έννοιας της μεταμόρφωσης

ως όργανο διαχωρισμού του ανθρώπου από τη φύση, αλλά και ως μέσου για να κυριαρχήσει. Βρισκόμαστε μπροστά σε μια διαφορούμενη σημασία της έννοιας: αν πράγματι αυτή εκφράζει την απελευθέρωση του ανθρώπου από την ζωική του κατάσταση και απ' τη θέση του θύματος, εκφράζει άλλο τόσο τις δυνατότητές του να κυριαρχήσει, γίνεται λοιπόν συστατικό στοιχείο της φύσης της εξουσίας: "Η ικανότητα του ανθρώπου για τη μεταμόρφωση που του έδωσε τόσο μεγάλη υπεροχή πάνω σ' όλα τα άλλα πλάσματα... (Μ Ε, 355). Είναι επίσης μία έννοια που εκφράζει τη μιμητική ικανότητα, μια ικανότητα αίσθησης, συνταύτισης με την επιθετική έννοια όμως, καταπίεσης, όπως στην περίπτωση του παραδείγματος που δίνει ο Κανέττι στο κεφάλαιο "Προαίσθηση και Μεταμόρφωση των Βουσμάνων" (Μ Ε, 355).

Η *δεύτερη* σημασία της έννοιας της μεταμόρφωσης είναι εκείνη της φυγής: αφορά τους αδύναμους, τα θύματα. "Οι μεταμορφώσεις της *φυγής* για να ξεφύγει ένα πλάσμα από τον εχθρό του, είναι γενικές: τις βρίσκουμε σε μύθους και παραμύθια, που είναι διαδεδομένα σε ολόκληρη τη γη" (Μ Ε, 360).

Στις περισσότερες των περιπτώσεων πρόκειται για φαντασιώσεις σωτηρίας και όχι για πραγματική σωτηρία. Τα θύματα δύσκολα ξεφεύγουν από τον επιτιθέμενο, είτε πρόκειται για *ευθύγραμμη* φυγή – το κυνήγι – είτε για – *κυκλική* φυγή – η περίπτωση των Τέτι και της *υστερίας* – "Η άρρωστη αισθάνεται πιασμένη από μία ανώτερη δύναμη που δεν την αφήνει πια" (Μ Ε, σελ. 364).

Παρόλα αυτά εδώ, στη δεύτερη σημασία της έννοιας βρισκόμαστε μπροστά σε μία έννοια της μεταμόρφωσης που, αν και με λιγότερη επιτυχία, χρωματίζεται από το χαρακτηριστικό που στον Κανέττι συνίσταται στη *μη αποδοχή του θανάτου*. Τα θύματα προσπαθούν να ξεφύγουν από τους επιτιθέμενους μεταμορφωόμενα, αντιστεκόμενα.

Σ' αυτή τη σημασία η στάση αντίστασης στον θάνατο μέσω της μεταμόρφωσης εισέρχεται στον γενετικό κώδικα πολλών αδύνατων και απροστάτευτων ειδών. Διαμέσου της φυσικής επιλογής επιδοκιμάστηκε και πήρε τα χαρακτηριστικά που οι ζωολόγοι και οι ηθολόγοι αποκαλούν *ζωικό μιμητισμό*.

Το πιο γνωστό παράδειγμα: εκείνο των πεταλούδων που κλείνοντας τα φτερά τους μετατρέπονται σε φύλλα, καθόλα όμοια με τα άλλα του φυτού, ξεφεύγοντας έτσι συχνά από τους εχθρούς τους.

Στο χώρο των ανθρώπων και πιο συγκεκριμένα στις απαρχές του δυτικού πολιτισμού, η αντίσταση στο θάνατο, με τη μορφή

της εξέγερσης έναντι της κακής φύσης των θεών και της εξουσίας, αποδίδεται, ήδη από την Οδύσσεια "όπου ουσιαστικά περιγράφονται οι περιπετειώδεις μεταμορφώσεις ενός ανθρώπου που ονομάζεται Οδυσσέας. Αυτές κορυφώνονται όταν επιστρέφει στη χώρα του με τα ρούχα ενός ζητιάνου, ενός ανθρώπου πιο μίζερου από αυτόν δεν μπορείς να φανταστείς, και εδώ η παρομοίωση είναι τόσο τέλεια που κανένας ύστερος συγγραφέας δεν κατόρθωσε να την πλησιάσει, πόσο μάλλον να την ξεπεράσει..." (C.P., 388).

Αυτό το απόσπασμα περιέχεται σε ένα κείμενο του 1976 που τιτλοφορείται "Η αποστολή του Συγγραφέα", ένα από τα λίγα κείμενα του Κανέττι που μπορούν να θεωρηθούν "θετικά", με την έννοια που ο Κανέττι υποδεικνύει ως θετικό το καθήκον του συγγραφέα, αυτό δηλαδή που οφείλει να πράττει. Σ' αυτό το γραπτό περιέχεται – όπως θα δούμε – η τρίτη σημασία της έννοιας της μεταμόρφωσης.

Ας γυρίσουμε όμως στον Οδυσσέα – είναι εδώ ένα σημείο που με απομακρύνει – έστω λίγο – από τον Κανέττι. Είμαι πράγματι πεισμένος πως αν οι μεταμορφώσεις του Οδυσσέα του επιτρέπουν να αποφύγει τη Μοίρα και τις ανυπέρβλητες μορφές που αυτή εκλαμβάνει: τη θέληση των θεών, την κακή δύναμη της φύσης, τη manía των θαλασσών και των στοιχείων, αλλά επίσης και το ζώδες του Κύκλωπα ή εκείνη την ειδική δύναμη της φύσης που δεν είναι έξω από μας αλλά μέσα μας: η αντίσταση στην Κίρκη, την Καλυψώ και την Ναυσικά, αν οι μεταμορφώσεις – έλεγα – του επιτρέπουν να αποφύγει όλα τα παραπάνω, τον σίγουρο θάνατο, τη σωτηρία του αυτή ο Οδυσσέας την πληρώνει πολύ ακριβά. Η τιμή της είναι η ταυτότητά του. Ο Οδυσσέας φεύγει από την Τροία ως ομηρικός ήρωας και φθάνει στην Ιθάκη ως ένας σύγχρονος ήρωας αστός.

Σ' αυτές τις συνεχείς μεταμορφώσεις υποχρεώνεται να εγκαταλείψει την ταυτότητά του, να προδώσει τις αξίες του κόσμου του και να φθάσει στον στόχο του αλλαγμένου. Μ' αυτή την έννοια η κορυφή των μεταμορφώσεων δεν είναι η επιστροφή του Οδυσσέα στην εστία του με τις φορεσιές ενός ζητιάνου όπως υποστηρίζει ο Κανέττι, αλλά η μεταλλαγή του σε Κανένα κατά τη διάρκεια της περιπέτειάς του με τον Κύκλωπα. Σ' αυτή τη μεταμόρφωση περιέχεται η οριακή μορφή της μεταμόρφωσης: η μεταμόρφωση σε τίποτα· η αυτο-εκμηδένιση, η αυτο-άρνηση για την επιβίωση· αλλά επίσης και αυτό που ο αστός είναι διατεθειμένος να πράξει για τον εαυτό του και για τους άλλους. Είναι μια μεταμόρφωση που καταναλώνει την ίδια την ουσία και τελικά εί-

ναι δυνατόν να παρομοιαστεί με τις ηπτογενείς μεταμορφώσεις – εξαρτάται από την οπτική γωνία –. Και πάνω σ' αυτό θα μπορούσαμε να συζητάμε επί πολύ.

Παρόλα αυτά ο Κανέττι δεν παραιτείται: το πείσμα του στον αγώνα ενάντια στον θάνατο, ενάντια στην αποδοχή του (και σ' αυτό κληρονόμος του Βολταίρου και της άρνησής του, του σεισμού της Λισσαβώνας, της εξέγερσής του ενάντια στη φύση και την ανορθολογικότητά της) τον οδηγεί στην έρευνα και διατύπωση μιας τρίτης σημασίας της έννοιας της μεταμόρφωσης, αυτή πράγματι νικήτρια του θανάτου, που περιέχεται – το είπαμε πιο πριν – στο κείμενο του Μονάχου του 1976 γύρω από την αποστολή του συγγραφέα.

Σ' αυτή την τελευταία της εκδοχή η μεταμόρφωση είναι αποτελεσματική υπό έναν όρο, ότι αντιστρέφεται στο αντίθετό της. Δεν είναι δηλαδή τα θύματα που μεταμορφώνονται αλλά εκείνος που τα σώζει ενσωματώνοντάς τα, μεταμορφώνοντας τον εαυτό του προς αυτά, σώζοντάς τα έτσι από τη λήθη, δίνοντάς τους φωνή: κι αυτός δεν είναι παρά ο συγγραφέας (Dichter).

Πρόκειται εδώ για τον συγγραφέα θεματοφύλακα της μεταμόρφωσης – λέει ο Κανέττι: “τείνω έτσι να διακρίνω την αληθινή αποστολή του συγγραφέα στη διαρκή εξάσκηση της μεταμόρφωσης, στην πιεστική ανάγκη του να σκύψει πάνω στις εμπειρίες όλων των ανθρώπων, αλλά περισσότερο εκείνων που δεν λαμβάνονται πολύ υπ' όψιν, κάνοντας ακούραστη χρήση αυτής της ικανότητάς του (C.P., 391) (...). Αυτές οι μορφές είναι η αρθρωμένη και συνειδητή πολλαπλότητά του, και καθώς ζουν μέσα του αναπαριστούν την αντίστασή του στο θάνατο” (C.P., 393).

Σώζοντας αυτούς που δεν έχουν φωνή, ενσωματώνοντάς τους ο συγγραφέας σώζει και τον εαυτό του μιας και η ερμηνεία μεταμορφώνει: η μεταμόρφωση ως *συνταύτιση*.

Σ' αυτό το σημείο και αφού περιγράψαμε την αποστολή του συγγραφέα στην αδιάκοπη άσκηση των μεταμορφώσεων, γίνεται κατανοητό πως ο τελευταίος μεγάλος κόπος του Κανέττι συνίσταται στη συγγραφή μιας αυτοβιογραφίας, εννοούμενης ως μίας τεράστιας κιβωτού όπου ο Κανέττι επιβιβάζει όλους αυτούς που γνώρισε, σώζοντάς τους από τη λήθη και το θάνατο.

Απόδοση στα ελληνικά: Νίκος Δρακάκης - Νίκος Σερντεδάκις

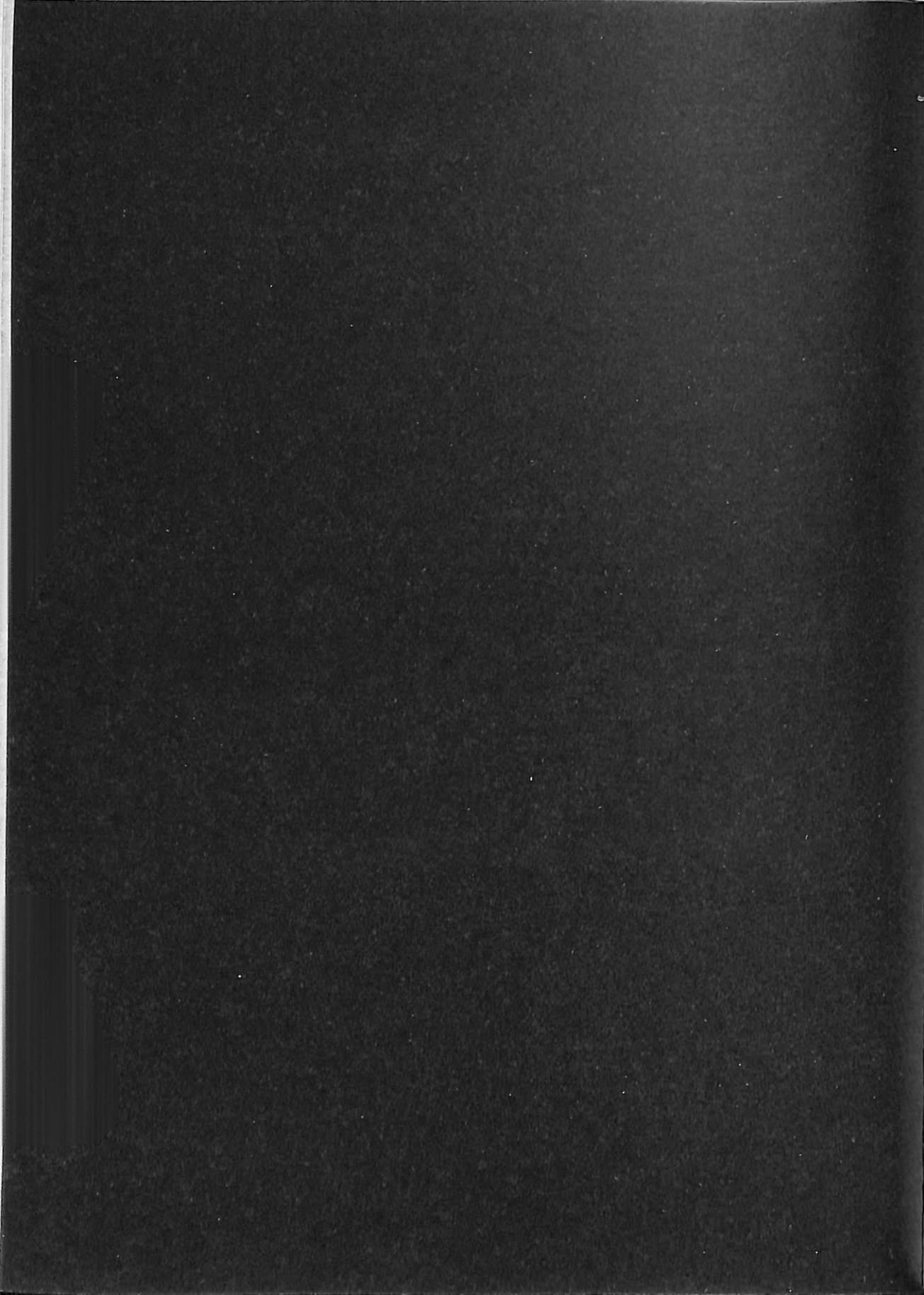
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

M.E. = Μάζα και εξουσία, Αθήνα, Ηριδανός

C.P. = La coscienza delle parole, Milano, Adelphi, 1984.

ΣΤΗ ΜΝΗΜΗ
ΤΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΩΝ
ΒΑΣΙΛΗ ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ
ΣΤΕΦΑΝΟΥ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟΥ

Μάζα, Ελίτ και Εξουσία από τον Le Bon στον Canetti

Νίκος Σερντεδάκης*

Ι. Εισαγωγή

Η λέξη μάζα (μάζες) παρά την ευρεία της χρήση από τον 19ο αιώνα έως σήμερα εξακολουθεί να σηματοδοτεί διαφορετικά περιεχόμενα και να αποτελεί το θεμέλιο υλικό για εννοιολογικές κατασκευές συχνά αντικρουόμενες στις επιστήμες του ανθρώπου.

Ακόμη όμως και στις απλές της χρήσεις η λέξη μάζα είναι φορτισμένη με θετικά και αρνητικά χαρακτηριστικά φανερώνοντας έτσι την συνθετότητα της έννοιας καθ' αυτής. Έτσι μάζα μπορεί παράλληλα να σημαίνει "κάτι το άμορφο και δυσδιάκριτο" (αρνητική έννοια) όπως και "πυκνό σύνολο" (θετική έννοια)¹.

Συχνά η απροσδιοριστία της έννοιας οδηγεί στην ταύτιση της μάζας με το πλήθος και τον όχλο. Ο Γουσταύος Λε Μπον στο βιβλίο του "Η ψυχολογία των όχλων", χρησιμοποιεί και τους τρεις όρους για να περιγράψει ένα και μοναδικό φαινόμενο, εκείνο της έλευσης της "κοινωνίας της μάζας".

Αναμφίβολα η λέξη "μάζα" έχει αποκτήσει ένα διφορούμενο κοινωνικό περιεχόμενο. Είτε υποδηλώνει μια περιφρονητική θέαση των χαμηλότερων κοινωνικών στρωμάτων, είτε μια θετική (ή δυνητικά θετική) κοινωνική δύναμη αυτών των ίδιων². Και τα δύο αυτά περιεχόμενα αντλούν την εγκυρότητά τους από τις δι-

* Μεταπτυχιακός φοιτητής στο Τμήμα Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών, στο Πανεπιστήμιο Κρήτης.

χοτομικές αντιλήψεις για την κοινωνική δομή: κυβερνώντες και κυβερνώμενοι, πλούσιοι και φτωχοί, εργαζόμενοι και μη. Σύμφωνα με τον St. Ossowski αυτές είναι οι κυριότερες διχοτομικές αντιλήψεις που διατρέχουν τις κοινωνίες μας και που συμπυκνώνονται στη διχοτομία ελίτ και μάζα από μια τουλάχιστον κοινωνιολογική σχολή³.

Η εμφάνιση των μαζών στο ιστορικό προσκήνιο σαν αποτέλεσμα της ανόδου της αστικής τάξης σηματοδότησε το τέλος μιας ολόκληρης εποχής. Η υποχώρηση των νομοκατεστημένων τάξεων και των παραδοσιακών τοπικών κοινοτήτων, έδινε τη θέση τους σε δραστηριότητες μεγάλης κλίμακας όπου κυριαρχούσαν οι μαζικές σχέσεις⁴. Η μεγάλη συγκέντρωση πλυθησμών στις πόλεις, η ανάπτυξη των καπιταλιστικών παραγωγικών σχέσεων, η διεκδίκηση πολιτικών δικαιωμάτων από τις "κατώτερες" κοινωνικές τάξεις, το λαό, τη μάζα, επανασυνέθεταν τον κοινωνικό ιστό σε μια νέα δυναμική ποιότητα.

Κάτω από αυτή την οπτική οι μάζες θεωρήθηκαν ένα σύγχρονο φαινόμενο συμφύες της αστικής κοινωνίας, που όμως θα έπρεπε να αντιμετωπιστούν δραστικά, μιας και "νομοτελειακά" οδηγούσαν στην ανατροπή της: "Οι στοχαστές του 19ου αιώνα συνελάμβαναν τη δημοκρατία κατά ένα διαφορετικό τρόπο, σαν ένα στάδιο στην εξέγερση των μαζών που οδηγούσε με φανερή αναγκαιότητα στο σοσιαλισμό"⁵. Οι θεωρητικοί των ελίτ θέτουν υπό αμφισβήτηση το όραμα μιας δημοκρατικής διάρθρωσης των σύγχρονων κοινωνιών. Αντιπαραθέτουν στην ιδέα των κοινωνικών τάξεων, την ιδέα των ελίτ και συνακόλουθα το αναπότρεπτο και αναπόφευκτο της κυριαρχίας της μειοψηφίας (ολιγαρχική διάρθρωση). Εξορκίζουν μ' αυτό τον τρόπο το φάντασμα μιας κοινωνίας των ίσων.

Αν οι θεωρητικοί των ελίτ εγκαθιδρύουν τον δυϊσμό μάζα-ελίτ, εξερευνώντας, αποκλειστικά σχεδόν, το σκέλος που αφορά τις ελίτ, είναι οι ψυχολογίζοντες θεωρητικοί των μαζών εκείνοι που προσπαθούν να ανακαλύψουν την "ψυχή της μάζας", να την κατατάξουν και να την ερμηνεύσουν. Κι αυτό δεν είναι τυχαίο. Εάν η εξερεύνηση του κοινωνικού ορθολογικού πράττειν αποτελεί το "κεντρικό" αντικείμενο της κοινωνιολογίας, "ο ειδικός χώρος της ψυχολογίας είναι οι ανορθολογικοί τρόποι συμπεριφοράς"⁶.

Ο Max Weber στο βιβλίο του "Βασικές έννοιες κοινωνιολογίας", θεωρεί ως το κατ' εξοχήν πεδίο της κοινωνιολογίας "την ερμηνευτική κατανόηση της κοινωνικής συμπεριφοράς". Ως τέτοια ορίζει: "(...) μια ανθρώπινη πράξη (...) εάν και εφόσον το

άτομο (ή τα άτομα) συνδέει με την συμπεριφορά αυτή ένα υποκειμενικό νόημα. Με τον όρο 'κοινωνική πράξη' (συμπεριφορά) όμως εννοούμε μια τέτοια πράξη (συμπεριφορά) η οποία κατά το υποκειμενικό νόημα του ατόμου ή των ατόμων αναφέρεται στην πράξη (συμπεριφορά) άλλων ατόμων, τα οποία προσανατολίζουν σ' αυτή την συμπεριφορά τους"⁷.

Για την κατανοούσα βεμπεριανή κοινωνιολογία, η "ατομική σκοποθεσία" προηγείται και παράγει το κοινωνικό συλλογικό, που απορρέει από τους μόνους κατανοητούς για την κοινωνιολογική επιστήμη φορείς συμπεριφοράς, τα ιδιαίτερα άτομα⁸. Για τον Weber η "κοινωνική πράξη" προσδιορίζεται ως η πράξη των διαχωρισμένων υποκειμένων. Συνακόλουθα, το πλήθος και η μάζα – το πρώτο ως άθροισμα προσώπων που πράττουν ομοίμορφα και η δεύτερη ως κατάσταση "επηρεασμού" της ατομικής πράξης – δεν αποτελούν "κεντρικά" σημεία κοινωνιολογικής αναζήτησης και στοχασμού, αφού μονάχα "οριακά" εμπίπτουν σε τύπους "κοινωνικής πράξης".

II. Ο Le Bon, η "ψυχολογία των μαζών" και οι χρήσεις της.

Αυτό που εντυπωσιάζει στο έργο του Le Bon είναι η αντίληψή του για την εποχή της "ανόδου των μαζών", καθώς και ο ορισμός του για τις μάζες. Δεν θα μας απασχολήσουν εδώ τα ψυχολογικά χαρακτηριστικά που αποδίδονται στις μάζες. Θα ήταν άλλωστε μια πληκτική επανάληψη, δαιμονολογικής υφής, η απαρίθμηση των ελαττωμάτων τους. Πρωτογονισμός, τάσεις καταστροφής, μεταβλητότητα, απουσία λογικής, διανοητική κατωτερότητα, υποβολή, υπνωτισμός, είναι μερικά χαρακτηριστικά που αποδίδονται συλλήβδην, είτε πρόκειται για τις μάζες, είτε για τον όχλο, είτε για το πλήθος. Αυτό που εδώ μας ενδιαφέρει είναι η ανακάλυψη της υλικότητας των μαζών, η εξερεύνηση της σύστασής τους, ο ιστορικο-κοινωνικός τους προσδιορισμός.

Για τον Le Bon η "εποχή των μαζών" προσδιορίζεται στα τέλη του 19ου αιώνα και στις αρχές του 20ου. Όπως λέει χαρακτηριστικά: "Ο αιώνας που μπαίνουμε, θα είναι ασφαλώς η εποχή του όχλου. Πριν από ένα μόλις αιώνα η παραδοσιακή πολιτική των κρατών και οι ανταγωνισμοί των πριγκίπων αποτελούσαν τους κυριότερους παράγοντες των γεγονότων. Η γνώμη των λαών, το συχνότερο, δε μετρούσε. Σήμερα οι πολιτικές παραδόσεις, οι ατομικιστικές τάσεις των αρχόντων, οι ανταγωνισμοί τους, λίγο

βαραίνουν. Η φωνή του όχλου έχει επικρατήσει και υπαγορεύει στους βασιλείς τη συμπεριφορά τους⁹.

Αυτό που διακρίνει με αρνητικούς όρους ο Le Bon ως μαζική κατάσταση των καιρών του είναι οι τάσεις εκδημοκρατισμού που διατρέχουν τις σύγχρονες του ευρωπαϊκές κοινωνίες.

Η τυπική πολιτικο-δικαιϊκή ισότητα των πολιτών πέρα από κάθε οικονομικό προσδιορισμό-περιορισμό, αποτέλεσε το αίτημα μιας ολόκληρης εποχής, αίτημα που συνοδεύτηκε από α) τη διεκδίκηση του καθολικού εκλογικού δικαιώματος, β) τους αντιποικιακούς εθνικο-απελευθερωτικούς αγώνες, γ) τις εξισωτικές τάσεις των γυναικών και των νέων¹⁰.

Θα αποτελούσε κοινοτυπία να εμβαθύνουμε στο συσχετισμό των αιτημάτων αυτών με την άνοδο του εργατικού και σοσιαλιστικού κινήματος. Άλλωστε ούτε ο Le Bon έχει αμφιβολίες για το παραπάνω. Η ταύτιση των μαζών με το εργατικό κίνημα και το κίνημα πολιτικής αυτοδιάθεσης της εργατικής τάξης, είναι πέρα από προφανές στο κείμενό του. Ορίζοντας ιστορικά τις μάζες επισημαίνει: "Ίδρουν συνδικάτα μπροστά στα οποία όλες οι εξουσίες υποχωρούν, συμβούλια εργασίας που, παρά τους οικονομικούς νόμους, τείνουν να ρυθμίζουν τους όρους εργασίας και μισθού (...) τείνουν να καταστρέψουν σε βάθος την παρούσα κοινωνία, για να την οδηγήσουν ξανά σ' εκείνο τον πρωτόγονο κομμουνισμό (...). Περιορισμός στις ώρες εργασίας, απαλλοτρίωση των ορυχείων, των σιδηροδρόμων, των εργοστασίων και της γης, ίση κατανομή προϊόντων, εξάλειψη των ανωτέρων τάξεων προς όφελος των λαϊκών τάξεων κλπ. Αυτές είναι οι διεκδικήσεις τους"¹¹.

Παρ' όλα αυτά, οι μάζες δεν αποτελούν για τον Le Bon, μια αρνητική πραγματικότητα καθ' αυτή. Συχνά διακατέχονται από "υψηλά αισθήματα", προβαίνουν δε σε πράξεις αυτοθυσίας και ηρωισμού, που το έλλογο άτομο δε θα μπορούσε να διαπράξει.

Η διαπίστωση του αυτή αφορά κατά κύριο λόγο τις θρησκευτικές και πολεμικές μάζες. Πρόκειται για τις μάζες εκείνες που εντάσσονται σε ένα αυστηρά καθορισμένο ιεραρχικό πλέγμα και που ταυτίζονται με τη φιγούρα του ηγέτη. Για τον Le Bon "επιδέξια υποβαλλόμενες οι μάζες γίνονται ικανές για ηρωισμό και θυσίες". Εδώ βρίσκεται και η ουσία των θέσεων του Le Bon καθώς και μιας σειράς άλλων ερευνητών της ψυχολογίας της μάζας (Ortega y Gasset, Jacob Burchardt κ.α.).

Οι μάζες είναι από τη φύση τους άλογες, είναι ταυτόχρονα και ευμετάβλητες. Το κυρίαρχο στοιχείο στη δράση τους είναι το συναίσθημα, επομένως το ουσιώδες έγκειται στον τρόπο υποβο-

λής και χειραγώγησής τους. Αν “κυριαρχία των μαζών σημαίνει κυριαρχία της επιτροπής, δηλαδή του ηγέτη” το ζητούμενο είναι “ο κατάλληλος ηγέτης που υπεύθυνα θα τις καθοδηγήσει”.

Στο σημείο αυτό συναντώνται οι θεωρητικοί των ελίτ και εκείνοι των μαζών. Στην καλύτερη των περιπτώσεων, οι μάζες εξουσιοδοτούν τους εκλεκτούς (eletti-elit) εν λευκώ για να κυβερνηθούν, στη χειρότερη των περιπτώσεων, υποτάσσονται συναισθηματικά στην κυριαρχία του ηγέτη, που λειτουργεί σ’ αυτή την περίπτωση ως “ψυχολογικό υποκατάστατο”. Ολιγαρχία ή καισαρισμός είναι οι δύο αναπόδραστες μορφές διακυβέρνησης των πολιτών.

Εδώ επανέρχεται η βεμπεριανή αντίληψη, που διευρύνει και πλαισιώνει μεθοδολογικά, τόσο τις θεωρίες για τις ελίτ, όσο κι εκείνες για τις μάζες. Όπως επισημαίνει ο καθηγητής Π. Τερλεξής στο βιβλίο του “Ο Max Weber και το Φάντασμα του Marx”, ο αντισυστημισμός της βεμπεριανής κοινωνιολογίας τείνει στην ελαχιστοποίηση κάθε συλλογικής πραγματικότητας, συμπεριφοράς και δράσης. Ανάγει τις κοινωνικές σχέσεις, σε σχέσεις διαντιδρόνων συγκεκριμένων ατόμων. Τούτο αποδίδεται στην απουσία κάθε άλλης μορφής συνείδησης πέραν της ατομικής. “Δεν υπάρχει καμιά συλλογική προσωπικότητα που δρα και εξελίσσεται, ούτε άλλη συνείδηση έξω από την ατομική συνείδηση”¹².

Η αναγωγή κάθε συλλογικής πραγματικότητας σε δράση μεμονωμένων ατόμων, παραπέμπει σε μια προσπάθεια, κοινή τόσο σε θεωρητικούς των ελίτ (Παρέτο, Μόσκα) όσο και στον Βέμπερ, αντιστροφής, ανατροπής της μαρξικής αντίληψης, όπου η ατομική πράξη μπορεί να γίνει κατανοητή μονάχα ως πράξη που απορρέει από δεδομένες ταξικές κοινωνικές σχέσεις, συμπυκνωμένες σε ταξικούς κοινωνικούς θεσμούς, που λειτουργούν ανεξάρτητα από τη θέληση των μεμονωμένων, δια-χωρισμένων υποκειμένων.

Οι απόπειρες των πρώτων θεωρητικών των μαζών δε προσφέρουν μια επιστημονική θέαση της συγκρότησης και λειτουργίας των μαζών στις σύγχρονες κοινωνίες, τείνουν να μετατρέπονται σε θεωρίες απολογητικές της κυριαρχίας, σε θεωρίες “χειραγώγησης των μαζών” (Adorno, Horkheimer). Κι αυτό αποτελεί κοινό τόπο, τόσο για συντηρητικούς, όσο και για προοδευτικούς διανοητές. Οι τάσεις χειραγώγησης των μαζών δεν αποτελούν αρνητικό προνόμιο των αστικών πολιτικών μορφωμάτων, εκτείνονται και στους χώρους αντιπαλότητας της αστικής κοινωνίας, αποτελούν δομικό χαρακτηριστικό των εργατικών κομμάτων, είτε πρόκειται για σοσιαλδημοκρατικά, είτε για κομμουνιστικά.

Η επικράτηση του μαρξισμού, ως θεωρητικού ρεύματος – δόγματος, στο εργατικό κίνημα, από την ίδρυση της Β΄ Διεθνούς και πέρα, σηματοδότησε την αποδοχή ενός ιεραρχικού μοντέλου οργάνωσης των μαζικών εργατικών κομμάτων, που νομιμοποιούσε με τη σειρά του την αναπαραγωγή των αστικών δομών οργάνωσης και κυριαρχίας. Ακραίο παράδειγμα μιας τέτοιας πορείας, αποτελεί αναμφισβήτητα η λενινιστική αντίληψη οργάνωσης του κόμματος των επαγγελματιών επαναστατών, που στην ουσία της υιοθετεί τη θεωρητική βάση των θεωρητικών των ελίτ και των μαζών.

Για το λενινιστικό μοντέλο η εργατική μάζα αδυνατεί να υψωθεί σε “τάξη για τον εαυτό της”. Η επαναστατική συνείδηση δε μπορεί να είναι προϊόν της αυτόνομης δράσης των εργατικών μαζών, αλλά παράγωγο της δράσης μιας πρωτοπορίας (ελίτ) που με την παραδειγματική της δράση επιτυγχάνει να οργανώσει στο επαναστατικό κόμμα τα πιο δυναμικά στοιχεία της εργατικής μάζας. Η χειραφέτηση των εργαζομένων μετατρέπεται έτσι σε χειραγωγήσή τους, η απελευθέρωση σε νέα υποδούλωση. Δεν αποτελεί λοιπόν ιστορικό λάθος ή κακό παιχνίδι της ιστορίας το σταλινικό φαινόμενο.

Η κατάργηση των εργατικών συμβουλίων, η καταστολή των εξεγέρσεων της Κροστάνδης και του κινήματος του Μάχνο, η αφαίρεση κάθε μορφής εξουσίας από τα συνδικάτα, τελικά η υπαγωγή κάθε πολιτικής πρακτικής στην κομματική πρωτοπορία (ελίτ), παρήγαγε την πολιτική κυριαρχία μιας ελίτ, που εξασφάλιζε τη νομιμοποίησή της, έναντι της μάζας, δια μέσου της φιγούρας του χαρισματικού ηγέτη (είτε επρόκειτο για τον Λένιν, είτε για τον Στάλιν, είτε για οποιονδήποτε άλλο). Η επίκληση της επαναστατικότητας, δημιουργικότητας κλπ. των μαζών έτεινε να γίνει το ιδεολογικό προπέτασμα καπνού για τη χειραγωγήσή τους.

Αντίστοιχα, την ίδια ιστορική περίοδο, μια μεγάλη μερίδα φιλελεύθερων ιδεολόγων διαβλέπει τον κίνδυνο που διατρέχει το αστικό πολιτικό σύστημα από την επέκταση του εκλογικού δικαίωματος στις εργαζόμενες κυριαρχούμενες μάζες. Ο φόβος από την άνοδο του εργατικού και σοσιαλιστικού κινήματος (Οκτωβριανή επανάσταση) συνυφασμένος με την οικονομική κρίση που έπληττε τις χώρες της Ευρώπης μετά τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο οδήγησε στην ανοχή, από μεριάς του φιλελεύθερου πολιτικού κόσμου, φασιστικών πολιτικών κινήματων (Ιταλία, Γερμανία, Ισπανία, Ουγγαρία, Πολωνία). Είναι χαρακτηριστική άλλωστε η άνοδος των φασιστικών κινήματων στην εξουσία. Τόσο στην Ιτα-

λία όσο και στη Γερμανία επιτυγχάνεται διαμέσου της δημοκρατικής τυπικής νομιμότητας.

Η αδυναμία των φιλελεύθερων πολιτικών κομμάτων να ανταγωνιστούν τα εργατικά κόμματα ως προς την εξασφάλιση της λαϊκής συναίνεσης και τη νομιμοποίηση του φιλελεύθερου κράτους και της αστικής κοινωνίας, οδηγούσε στην άνοδο του φασισμού, όχι ως κινήματος ανατροπής του αστικού καθεστώτος, αλλά ως δύναμης στήριξής του. Μ' αυτή την έννοια η αντίθεση των φασιστικών κινήματων προς τον φιλελευθερισμό εντοπίζεται στην αδυναμία του τελευταίου να υπερασπιστεί το κράτος και την κοινωνία από την άνοδο των μαζών (βλέπε εργατικό κίνημα). Έτσι ο φασισμός αποδέχεται και ενισχύει ορισμένες πλευρές του φιλελεύθερου κράτους (αυταρχισμός, ιεραρχία, ελιτισμός) αποκλείοντας κάθε λαϊκή συμμετοχή, είτε πρόκειται για τη διεύρυνση του εκλογικού δικαιώματος, είτε γι' αυτή την ίδια την εκλογική διαδικασία.

Η επαναφορά των μαζών υπό την καθοδήγηση της κρατικής ελίτ είναι στην ουσία το "καθήκον" που επιτάσσει το φασιστικό κίνημα, όχι πλέον διαμέσου των εκλογών, αλλά διαμέσου του χαρισματικού ηγέτη¹³. Όπως επισημαίνει ο U. Cerroni, παράγεται ένας χαρισματικός λαϊκισμός που θέλει να επιβάλει μία σχέση πολιτικοποίησης – απολιτικοποίησης των μαζών. Από τη μια μεριά ο φασισμός περιφρονεί τις μάζες και θέλει να τις απομακρύνει από την πολιτική, από την άλλη θέλει να τις ενεργοποιήσει ως βάση της ανταγωνιστικής-επιθετικής του πολιτικής έναντι του οργανωμένου εργατικού κινήματος και των πολιτικών του εκφραστών¹⁴.

Κατά την άποψή μας, τόσο το σταλινικό όσο και το φασιστικό φαινόμενο μπορούν να αναχθούν σε μια κοινή προσπάθεια περιορισμού της μαζικής συμβολαιακής συγκρότησης των κοινωνιών της μετα-φιλελεύθερης περιόδου, αναιρέσης της μαζικής δημοκρατίας, διαμέσου ενός μοντέλου κρατικισμού, που χρησιμοποιεί τις μάζες για να τις υποτάξει.

Όπως επισημαίνει ο Adorno και ο Horkheimer: "τη φρίκη στην οποία υπόκειται ο κόσμος σήμερα δεν την παράγουν οι μάζες, αλλά όλα εκείνα και όλοι εκείνοι που τις χρησιμοποιούν, αφού πρώτα τις κάνουν μάζες"¹⁵.

Πώς όμως παράγονται οι μάζες και ποια είναι τα χαρακτηριστικά τους; Ποιος είναι ο ρόλος τους, θετικός ή αρνητικός, στη συγκρότηση των κοινωνικών σχηματισμών; Ποια είναι η φύση τους, διαθέτουν άραγε μια δική τους ανεξάρτητη ψυχή; Σ' αυτά τα ερωτήματα θα προσπαθήσουμε να απαντήσουμε με τη βοή-

θεια του Elias Canetti και του σχετικά παραγνωρισμένου, από τους κοινωνικούς επιστήμονες, έργου του "Μάζα και Εξουσία".

III. Η Κανεττιανή αντίληψη της μάζας και της εξουσίας.

Αυτό που ξεχωρίζει τον Elias Canetti από τους θεωρητικούς των μαζών, είναι το βάθος της προβληματικής του, η διαχρονική θέαση που έχει για τον σχηματισμό και τη λειτουργία των μαζών. Τέσσερα είναι κατά την άποψή μας τα κεντρικά σημεία που κάνουν το έργο του "Μάζα και Εξουσία"¹⁶ να ξεχωρίζει ανάμεσα σε μια συχνά πυκνή βιβλιογραφία, που αφορά τόσο τις μάζες όσο και την εξουσία.

Α) Η πρωτοτυπία της ανάλυσής του, όσον αφορά την σύνθεση και λειτουργία των μαζών.

Β) Η κατανόηση της μάζας όχι μόνο ως "σύγχρονου κοινωνικού φαινομένου", αλλά ως "οιονεί πρωταρχικής ένωσης της κοινωνίας"¹⁷.

Γ) Η απουσία θετικής ή αρνητικής, φορτισμένης ιδεολογικά, κρίσης για τη μάζα.

Δ) Η αποσύνδεση των μαζικών φαινομένων από τη λειτουργία του "ηγέτη". Το ξεπέραςμα του δυϊσμού μάζα-ελίτ και η εισαγωγή της αντίθεσης μάζας-εξουσίας.

Η μάζα για τον Canetti αποτελεί συνάμα παγκόσμιο και αιγιματικό φαινόμενο. Σε πολλές περιπτώσεις δημιουργείται ξαφνικά, χωρίς φανερό λόγο. Οι άνθρωποι όλο και πληθαίνουν, συρρέουν από παντού, χωρίς αναγκαστικά να γνωρίζουν την αιτία ή τον σκοπό της σύναξής τους.

Σύμφωνα με τον Canetti "ο στόχος είναι το πυκνότερο σημείο, εκεί που είναι συγκεντρωμένοι οι περισσότεροι άνθρωποι". Αυτό που έλκει τον ξεχωριστό άνθρωπο στη μάζα είναι ο "φόβος της επαφής" και η επιθυμία αποτίναξής του. Στην καθημερινή του πρακτική διαβίωση ο άνθρωπος, το κάθε ξεχωριστό άτομο, κυριαρχείται από τον φόβο της επαφής. Αποφεύγει να εγγίσει και να αγγιχθεί, να αδράξει και να αδραχθεί, ακόμη και η ματιά, η μη εξουσιοδοτημένη, μπορεί να θεωρηθεί από τον ξεχωριστό άνθρωπο ως πρόκληση, ως επιβουλή σε βάρος του. Ο φόβος της επαφής, η αίσθηση της απειλής από τον άγνωστο, τον "Ξένο", είναι το χωρίς σύνορα δέος που υψώνει ορατά και αόρατα τείχη και αποστάσεις στην ανθρώπινη ύπαρξη και δραστηριότητα. Ο μόνος τρόπος αποτίναξής του φόβου της επαφής είναι η ένταξη

στη μάζα. Σύμφωνα με τον Canetti: “Μόνο η μάζα μπορεί να λυτρώσει τον άνθρωπο από αυτόν τον φόβο της επαφής. Είναι η μοναδική κατάσταση στην οποία αυτός ο φόβος μεταστρέφεται στο αντίθετό του (...). Αυτή η αντιστροφή του φόβου της επαφής είναι χαρακτηριστικό της μάζας”¹⁸.

Εδώ ο Canetti έρχεται να συναντήσει τον Freud ο οποίος, στο βιβλίο του “Ψυχολογία των μαζών και ανάλυση του Εγώ”, υποστηρίζει ότι η τάση ένταξης-απορρόφησης του ατόμου στη μάζα εστιάζεται στην παραίτηση του ξεχωριστού ατόμου από κάθε εγωϊστικό προσανατολισμό, από όποια ιδιωτική σκοποθεσία, οφείλεται δε στη υφιστάμενη “αγάπη των άλλων” (“ihnen zuliebe”, για χάρη τους)¹⁹. Ο Freud διατυπώνει την υπόθεση ότι το κίνητρο ένταξης του ατόμου στη μάζα έγκειται στην “ενυπάρχουσα ανάγκη της συμφωνίας και όχι της αντίθεσης με τους άλλους”. Προεκτείνοντας θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι η αποτίναξη κάθε επίκτητης διαφοράς, η αναζήτηση της ισότητας συνιστά την ελκτική δύναμη της μάζας. Για τον Canetti αυτή η διαδικασία είναι η σημαντικότερη που συντελείται στο εσωτερικό της μάζας. Με την “εκφόρτιση”, όπως την ονομάζει, “απορρίπτονται οι διακρίσεις και όλοι αισθάνονται ίσοι”. Η ένταξη στη μάζα “σημαίνει” λοιπόν μια απελευθερωτική “χειρονομία”, αντιστασιακή κατ’ αρχήν περιεχομένου. Οι δεσμεύσεις, που έχουν επιβληθεί στο κάθε διαχωρισμένο άτομο από “σταθερά καθιερωμένες ιεραρχίες σ’ όλους τους τομείς της ζωής”, διαρρηγνύονται με την ένταξη στη μάζα, διαλύονται σ’ αυτήν, έστω και προσωρινά όπως θα δούμε παρακάτω.

Σ’ αυτό το πλαίσιο είναι δυνατή η κατανόηση ενός χαρακτηριστικού της μάζας που επανειλημμένα έχει αποτελέσει σταθερό σημείο αναφοράς των θεωρητικών των μαζών: η μανία καταστροφής. Η μανία καταστροφής που κυριαρχεί τις μάζες αναλύεται σ’ ένα γενικότερο πλαίσιο περιφρόνησης τους και συνιστά έναν από τους βασικότερους παράγοντες καταδίκης τους. “Η μανία καταστροφής διαπιστώνεται και αποδοκιμάζεται, ποτέ όμως δεν εξηγήθηκε αληθινά”. Αυτό που ωθεί τη μάζα στην καταστροφή δεν είναι ούτε η κακοτροπία της, ούτε τα ταπεινά της κίνητρα, δεν είναι καν η ευκολία της να παρασύρεται από δημαγωγούς και καιροσκόπους. Στην καταστροφή επιδίδεται γιατί εξωτερικεύει το συναίσθημα ελευθερίας που τη διακατέχει. Το ξεπέραςμα κάθε διαφοράς, η γεφύρωση των αποστάσεων που αποτελούν τη συνεκτική δύναμη της μάζας, διαδέχεται “η καταστροφή μιας ιεραρχίας που δε γίνεται πια αποδεκτή”. Για το άτομο που γίνεται μέρος της μάζας η ελευθερία ορίζεται ως το ξεπέραςμα τόσο

των προσωπικών όσο και των εξωτερικών αντικειμενικών ορίων. Έτσι (η μάζα) καταστρέφει κάθε τι που στην καθημερινή ζωή συνιστά ανυπέρβλητο σύμβολο της δέσμευσης και των διακρίσεων που υφίσταται κάθε άτομο που την απαρτίζει. Γνωρίζοντας ότι θα οδηγηθεί στη διάλυση, επιδιόδετα ακούραστα με μανία στην καταστροφή. “Μισεί τις μελλοντικές φυλακές της, που πάντα ήταν γι’ αυτήν φυλακές. Στη γυμνή μάζα όλα φαίνονται Βαστίλλες”²⁰.

Ταυτόχρονα με την “εκφόρτιση” και τη μανία καταστροφής, η μάζα φτάνει στην κορυφαία της εκδήλωση, αυτή που ο Canetti ονομάζει “έκρηξη”. Με την “έκρηξη”, εκδηλώνεται η φυσική παρόρμηση της μάζας που έγκειται στην αδιάκοπη κλίση της να περιλάβει όσο το δυνατό περισσότερα άτομα στον σχηματισμό της. Η “έκρηξη” αποτελεί χαρακτηριστικό της “ανοικτής μάζας” σε αντιδιαστολή με την “κλειστή μάζα”, όπου σαν κυρίαρχη ιδιότητα προβάλλει εκείνη της “επανάληψης”. Εδώ κατά την άποψή μας βρίσκεται μια ουσιαστική, μορφολογικού περιεχομένου, διάκριση που μπορεί να μας φανεί ιδιαίτερα χρήσιμη στην εξέταση των μαζικών φαινομένων.

Η ανοικτή μάζα για τον Canetti είναι η αυθεντική, η κατ’ εξοχήν μάζα. Κύρια ιδιότητά της, πέρα από την “ισότητα” και την “πυκνότητα”, ιδιότητες που θίξαμε πιο πάνω, αποτελεί η “αύξηση”. Με την απεριόριστη αύξησή της θέλει να καταργήσει όλα τα “όρια”, να καταλάβει τους χώρους εκείνους που πρότερα της ήσαν απαγορευμένοι, όπου η πρόσβαση σ’ αυτούς ήταν ελεγχόμενη, είτε μέσω του χρήματος, είτε μέσω άλλων αντικρισμάτων (status, κύρος, γόητρο κλπ.).

Τυπικό παράδειγμα ανοικτής μάζας αποτελεί η επαναστατική ή όπως την ονομάζει ο Canetti η “αντιστροφική μάζα”. “Μάζες αυτού του είδους σχηματίζονται στις πιο διαφορετικές συνθήκες: μπορεί να είναι εξεγέρσεις σκλάβων ενάντια στους κυρίους τους, στρατιωτών ενάντια στους αξιωματικούς τους, έγχρωμων ενάντια σε λευκούς εγκατεστημένους στη χώρα τους, πάντα οι μιν βρίσκονται για μεγάλο διάστημα κάτω από τις διαταγές των δε”²¹. Η ανοικτή μάζα τείνει να “αγκαλιάσει μια ολόκληρη κοινωνία” να υπερβεί κάθε “όριο” στη σύνθεσή της, στην πυκνότητά της. Ταυτόχρονα στο εσωτερικό της συντελείται για τον κάθε συμμετέχοντα η υπέρβαση των προσωπικών του “ορίων”, που στη συγκεκριμένη περίπτωση της αντιστροφικής μάζας εστιάζονται στην “αντιστροφή” όλων των περιορισμών, εξαναγκασμών και διαταγών που το άτομο έχει δεχθεί, από κάθε μορφής εξουσία, χωρίς να καταφέρει να διοχετεύσει σε άλλες κατευθύνσεις. Για τον Canetti “κάθε διαταγή αφήνει σ’ εκείνον που είναι αναγκα-

σμένος να την εκτελέσει ένα ταπεινωτικό αγκάθι²². Με την αντιστροφή η μάζα διοχετεύει τα "αγκάθια" που έχει δεχτεί σ' αυτούς που τις τα επέβαλαν· έτσι απελευθερώνεται, επαναγεννάται.

Στον αντίποδα της ανοικτής μάζας ευρίσκεται η κλειστή μάζα, η οποία αντικαθιστά την ιδιότητα της αύξησης με εκείνη της "επανάληψης". Αυτό που ενδιαφέρει την κλειστή μάζα είναι κατά κύριο λόγο η διάρκεια, η αντοχή της στον χρόνο. Μ' αυτή την έννοια η κλειστή μάζα, δεν ενδιαφέρεται για την αύξησή της, ούτε για το ξεπέραςμα των ορίων που την περιβάλλουν· είναι η ίδια που καθορίζει τον χώρο της και δεν επιθυμεί άλλο από το να τον περιφρουρήσει. Έτσι αν η ανοικτή μάζα, ακριβώς λόγω του χαρακτήρα της, αναγκάζεται να διαλυθεί, η κλειστή μάζα είναι εκείνη που καταφέρνει να διατηρείται στο πέραςμα του χρόνου, να ανανεώνει την ύπαρξή της. Όπως επισημαίνει ο Canetti: "Με την προοπτική της επανασυγκέντρωσης, η μάζα ξεπερνά κάθε φορά τη διάλυσή της. Το κτίριο την περιμένει, και εξ' αιτίας της βρίσκεται εκεί, κι όσο το κτίριο βρίσκεται εκεί, η μάζα θα ξανασυγκεντρώνεται με τον ίδιο τρόπο. Ο χώρος της ανήκει, ακόμα και όταν έχει άμπωτη, κι άδειος ακόμα, της θυμίζει την παλίρροια"²³.

Σαν κυριότερο παράδειγμα κλειστής μάζας ο Canetti αναφέρει τις θρησκευτικές μάζες για να διαπιστώσει ότι οι βασικές ιδιότητες, που χαρακτηρίζουν τις ανοικτές μάζες, δεν υφίστανται παρά μονάχα στη φαντασία.

Η "πυκνότητα", η "ισότητα" και η "αύξηση", απεικονίζονται συμβολικά, υφίστανται αποκλειστικά στο φαντασιακό της κλειστής μάζας. Μια σειρά από διαχωρισμούς, εξειδικεύσεις και ιεραρχήσεις παρεμβάλλονται στον μαζικό σχηματισμό των πιστών, έτσι ώστε να εξαφανίζονται στον χρόνο όλα τα χαρακτηριστικά του, να αλλοιώνεται αυτή καθ' αυτή η μαζική σύσταση των θρησκειών. Όπως διαπιστώνει ο Canetti, κάθε νέο θρησκευτικό ρεύμα αρχικά διαθέτει τον χαρακτήρα ανοικτής μάζας, έχοντας σαν κύριο μέλημα την ενσωμάτωση όλων των ατόμων στους κόλπους του (ιδιότητες της αύξησης και της πυκνότητας)· μονάχα κατόπιν εμφανίζονται θεσμοί στο εσωτερικό του, η συντήρηση των οποίων μετατρέπεται σε κύριο μέλημα. Ως κλειστές μάζες οι θρησκείες επιλέγουν "στη θέση εκείνης ή της άλλης, της φανερά αβέβαιης αρχής της αύξησης, κάτι ολότελα διαφορετικό: την επανάληψη"²⁴. Στη θέση της επικίνδυνης, θα προσθέταμε εμείς, αρχής της ισότητας, επιλέγουν την αρχή του ελέγχου. Κι αυτό δε διαφεύγει από την προσοχή του οξυδερκή συγγραφέα του "Μάζα και Εξουσία". Στο κεφάλαιο που εξετάζει τη σχέση

καθολοκισμού και μάζας αναφέρει χαρακτηριστικά: “Μέχρι σήμερα δεν υπήρξε κανένα κράτος στον κόσμο που να ήξερε να αμύνεται ενάντια στη μάζα με τόσο πολυποϊκίλο τρόπο. Σε σύγκριση με την εκκλησία, όλοι οι εξουσιαστές μοιάζουν σαν αξιολύπητοι ερασιτέχνες”²⁵.

Εδώ θα μπορούσαμε να διατυπώσουμε τη θέση ότι οι κλειστές μάζες τίθενται ως ένα δεύτερο στάδιο στην εξέλιξη των ανοικτών μαζών, αποτελούν τη θεσμική τους έκφραση, την εκλογικευμένη τους υπόσταση. Αν οι μάζες συγκροτούνται για να αποβάλλουν τα αποτελέσματα της εξουσίας από πάνω τους (τα αγκάρια σύμφωνα με την ορολογία του Canetti), είναι οι κλειστές μάζες εκείνες που συμβάλλουν στη χαλιναγωγήσή τους και στον περιορισμό της έκτασης που θα μπορούσε να λάβει αυτή η “αποβολή”. Αν είναι η εξουσία με την ιεραρχική της δομική έκφραση εκείνη που “παράγει” τις μάζες, για να κατορθώσει να επιβιώσει από τις σπασμωδικές τους ενέργειες, τις αλώνει εκ των έσω, μεταστρέφει τις ιδιότητές τους, αναπαράγει στο εσωτερικό τους τη δομή και τις σχέσεις που αυτές αντιμάχονται.

Για τον Canetti, δεν είναι οι μάζες αυτές που απειλούν την ανθρωπότητα με την προοπτική της βαρβαρότητας. Είναι η φιγούρα του εξουσιαστή που με τη βασική του ιδιότητα, εκείνη του “επιζώντα”, απειλεί με το νόμισμα της εξουσίας (τον θάνατο) την ανθρώπινη ύπαρξη και υπόσταση στο σύνολό της. Όπως επισημαίνει στον επίλογο του έργου του: “Ο εξουσιαστής μπορεί να εξαπολύσει καταστροφές που να ξεπερνούν όλες μαζί τις πληγές του Θεού. Ο άνθρωπος έκλεψε τον Θεό του. Του επιτέθηκε και του πήρε όλα εκείνα που ήταν τρομερά και καταστροφικά”.

Εδώ ο Canetti αντιστρέφει όλη εκείνη τη φιλολογία που εστιάζει στην κυριαρχία των μαζών, προϋποθέτοντας την κακοτροπία τους, κάθε αρνητική εξέλιξη των σύγχρονων κοινωνιών. Αυτό που σημαδεύει αρνητικά την εποχή μας, δεν είναι η έλευση της κοινωνίας της μάζας αλλά η συγκαλυμμένη επιβίωση του “επιζώντα” στην μορφή του εξουσιαστή: “Όποιος πολλαπλασιάζει τις στιγμές της επιβίωσης αυτός πραγματικά μπορεί να αποκτήσει το συναίσθημα του ‘άτρωτου’”. Το συναίσθημα του άτρωτου είναι το κατ’ εξοχήν συναίσθημα του εξουσιαστή. “Η απάτη είναι πλήρης. Είναι η απάτη όλων των ηγετών. Προσποιούνται ότι προπορεύονται απ’ όλους τους ανθρώπους προς τον θάνατο. Στην πραγματικότητα όμως στέλνουν εκείνους στον θάνατο για να μείνουν οι ίδιοι περισσότερο στη ζωή. Η απάτη είναι πάντα η ίδια. Ο αρχηγός θέλει να επιζήσει, έτσι μεγαλώνει τη δύναμή του”²⁶.

Θα καταφέρει η ανθρωπότητα να επιβιώσει, να αποτρέψει τον

“επιζώντα” από το τελευταίο εγχείρημά του, που σήμερα θα σήμάνει αντικειμενικά και το δικό του τέλος; Αυτό είναι το ερώτημα που ο Canetti με περισσή σαφήνεια διατυπώνει.

Η μάζα δε μπορεί να του αντιταχθεί, η νομοτελειακή μεταστροφή της από ανοικτή σε κλειστή μάζα δεν αφήνει περιθώρια εναπόθεσης των ελπίδων μιας “αντιστροφής” σ’ αυτήν. Ακόμη και οι πιο ριζικές ανατροπές σήμαναν την εγκαθίδρυση νέων εξουσιών που ιστορικά αποδείχθηκαν πιο αυταρχικές και εξ ίσου καταπιεστικές από αυτές που αντικατέστησαν. Ο “επιζών” επικράτησε των χειραφετητικών ιδιοτήτων της μάζας, αναγορεύτηκε σε ήρωά τους, λατρεύτηκε και έδρασε σαν θεός τους. Η εξουσία του και η απειλή της γονιμοποιήθηκαν, διαχύθηκαν στο εσωτερικό της.

Υπάρχει αλήθεια έξοδος από αυτόν τον φαύλο κύκλο; Για τον Canetti υπάρχει: “Το σύστημα των διαταγών είναι γενικά αναγνωρισμένο (...) πολλοί τομείς της πολιτισμένης ζωής έχουν μολυνθεί και σηματοδοτηθεί από τη διαταγή. Όποιος θέλει να αντιταχθεί στην εξουσία πρέπει να αντιμετωπίσει χωρίς δέος τη διαταγή και να βρει τα μέσα να της αφαιρέσει το αγκάθι της”²⁷. Προϋποθέτει όμως, κατά την άποψή μας, τη “μεταμόρφωση”, όχι ως μίμηση, ούτε ως μη αποδοχή του θανάτου²⁸, αλλά ως ριζικό επανακαθορισμό της συλλογικής και ατομικής σκοποθεσίας.

IV. Συμπερασματικά

Εισάγοντας ο Canetti τον δυϊσμό μάζα-εξουσία, όπως και την έννοια της κλειστής μάζας, δεν αντιστρέφει μόνο τις βασικές θέσεις των θεωρητικών των ελίτ και των μαζών, αλλά αποκαλύπτει ταυτόχρονα την κύρια αιτία, αυτού που σήμερα αποτελεί τον λόγο μιας υφέρπουσας απαισιοδοξίας αλλά και ελπίδων: της απάθειας των μαζών.

Η ταύτιση της ύπαρξης της μάζας με τη μεγάλη αύξηση του πληθυσμού, τη γέννηση των μεγαλουπόλεων, την υπέρμετρη αφθονία υλικών αγαθών και τη μαζική παραγωγή των πληροφοριών, οδηγεί πολλές φορές σε μια απλουστευμένη αντίληψη για την πορεία των σύγχρονων κοινωνιών, για το Τέλος της Ιστορίας. Οι παραπάνω ταυτίσεις αποδίδουν την απάθεια των μαζών σε φαινόμενα που έχουν τον χαρακτήρα “νομοτέλειας” στην εξέλιξη των κοινωνικών σχηματισμών που διακρίνονται από την κυριαρχία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής.

Αντίθετα, κατά την άποψή μας, είναι η μεταστροφή των ανοικτών μαζών σε κλειστές, η θεσμοποίηση και ένταξή τους στη λο-

γική της ισορροπίας του κοινωνικού συστήματος, αυτή που τις οδηγεί στην απάθεια, στην ουσιαστική εξουδετέρωση και αφανισμό. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι οι "Μάζες" έχουν πάψει από καιρό να υπάρχουν. Από "πυκνό σύνολο" έχουν μετασχηματισθεί σε "κάτι το άμορφο και δυσδιάκριτο".

Νομιμοποιείται υπό αυτή την έννοια η αντίληψη για το Τέλος της Ιστορίας; Μόνο εν μέρει. Κατά την άποψή μας, βρισκόμαστε μπροστά στο τέλος μιας ενότητας του "Ιστορικού Χρόνου". Μια άλλη ενότητά του θα τον διαδεχθεί. Η διαμόρφωση της πορείας των ανθρώπινων κοινωνιών είναι και θα παραμείνει ανοικτή. Αλήθεια τι μπορούμε να αναπολούμε από τον αιώνα που πέρασε με μια αίσθηση απώλειας;

Δύο παγκόσμιοι πόλεμοι, αμέτρητες περιφερειακές συγκρούσεις, σταλινισμός και φασιστικά καθεστώτα, εξαθλίωση του Τρίτου Κόσμου και οικολογική καταστροφή, θα μπορούσαν να αποτελέσουν σημεία μη επιστροφής. Σημεία ώθησης για την αναζήτηση μιας διαφορετικής ποιότητας της ανθρώπινης δραστηριότητας.

Σημειώσεις

1. Σχετικά με την εξέλιξη της έννοιας της μάζας και τις διαφορετικές της χρήσεις, βλέπε, R. Williams, *Keywords*, Fontana Paperbacks, σελ. 192-197.
2. Williams, στο ίδιο, σελ. 195.
3. St. Ossowski, *Η ταξική δομή στην κοινωνική συνείδηση*, Κάλβος, Αθήνα, 1973, σελ. 44-45.
4. W. Kornhauser, "Mass Society", στο *International Encyclopedia of Social Sciences*, vol. 9 & 10, σελ. 59.
5. T.B. Bottomore *Ελίτ και Κοινωνία*, Εκδόσεις 70, Αθήνα, σελ. 25.
6. Τ. Αντόρνο, Μ. Χορκχάϊμπερ, *Κοινωνιολογία: Εισαγωγικά δοκίμια*, Κριτική, Αθήνα, σελ. 96.
7. M. Weber, *Βασικές έννοιες κοινωνιολογίας*, Κένταυρος, Αθήνα, σελ. 217.
8. Κ. Ψυχοπαίδης, "Υπεράσπιση του Ορθολογισμού", (φωτοτυπημένο άρθρο).
9. G. Le Bon, *Ψυχολογία των όχλων*, Νέα Εποχή, Αθήνα, σελ. 8.
10. Για το ξεπέρασμα του φιλελεύθερου μοντέλου και τα πολιτικά αιτήματα της πρώτης μετα-φιλελεύθερης περιόδου, βλέπε, U. Geroni, *Teoria della Società di Massa*, Riuniti, Roma, 1983.

11. G.Le Bon, όπ.παρ., σελ. 9
12. Π. Τερλεξής, *Max Weber και το Φάντασμα του Marx*, Παπαζήσης, Αθήνα, σελ. 23-26.
13. U. Geroni, όπ.παρ., σελ. 317.
14. U. Geroni, όπ.παρ., σελ. 318.
15. Τ. Αντόρνο, Μ. Χορκχάϊμερ, όπ.παρ., σελ. 104.
16. E. Canetti, *Μάζα και Εξουσία*, Ηριδανός, Αθήνα.
17. Τ. Αντόρνο, Μ. Χορκχάϊμερ, όπ.παρ., σελ. 95.
18. E. Canetti, όπ.παρ., σελ. 12.
19. Σ. Φροϋντ, *Ψυχολογία των Μαζών και Ανάλυση του Εγώ*, Επίκουρος, Αθήνα, σελ. 29.
20. E. Canetti, όπ.παρ., σελ. 17.
21. E. Canetti, όπ.παρ., σελ. 59.
22. E. Canetti, όπ.παρ., σελ. 58.
23. E. Canetti, όπ.παρ., σελ. 14.
24. E. Canetti, όπ.παρ., σελ. 22.
25. E. Canetti, όπ.παρ., σελ. 163.
26. E. Canetti, όπ.παρ., σελ. 254.
27. Για τις εκδοχές της "μεταμόρφωσης" στον Canetti, βλέπε, E. Rutiliano, *Metamorfosi del concetto di Metamorfosi. Sulle trasformazioni di una categoria dell' anti-potere in Canetti*, Canetti Symposium, Vienna, 21-23 Aprile 1989.
28. E. Canetti, όπ.παρ., σελ. 498.

Κοινωνική Ψυχοθεραπεία σε Ασθενείς Πάσχοντες από Καρκίνο: Μελέτη Περιπτώσεων (case studies)

Αναστασία-Βαλεντίνη Ρήγα*

... Η κοινωνία είναι αυτή που μέσω του τρόπου ζωής φέρνει την ασθένεια, ταυτόχρονα η κοινωνία, είναι αυτή που απαιτεί το άτομο να είναι υγιές...

(Herzlich 1969)

Εισαγωγή

Η σχέση ψυχοκοινωνικών παραγόντων και καρκίνου εξετάζεται εμπειρικά από αρκετούς ερευνητές τα τελευταία είκοσι χρόνια (Le Shan, 1966) (Hagnell, 1966), (Kissen, 1966, 1967), (Bahnsen and Bahnsen, 1969), (Sifneos, 1973), (Thomas and Duszynski, 1974), (Grossarth - Maticek et al, 1980), (Rigas, 1983) κ.ά. Οι ανωτέρω απεφάνθησαν ότι συγκεκριμένοι ψυχο-κοινωνικοί παράγοντες σχετίζονται με την καρκινογένεση.

Η βασική ιδέα των θεωριών τους είναι ότι το καθημερινό

---

* Λέκτορας Κοινωνικής Ψυχολογίας στο Πανεπιστήμιο Κρήτης και ερευνήτρια στο ΕΚΚΕ.

Stress, το κοινωνικό περιβάλλον και η προσωπικότητα του ασθενή βοηθούν σε μεγάλο βαθμό την ανάπτυξη του καρκίνου και επηρεάζουν ευνοϊκά την εξέλιξή του (E. Cooper, 1984), (Centry, 1984), (Rachman, 1984), (Georgaas et al, 1984), (Cooper C. L., 1984).

Οι ατομικές διαφορές μεταξύ των ανθρώπων συμπεριλαμβανομένων και των τρόπων που αντιδρούν σε καταστάσεις Stress, μπορεί να έχουν μια ισχυρή επίδραση στη δυσλειτουργία του ανοσοποιητικού συστήματος και υπάρχει πιθανότητα να πέσουν θύματα ασθενειών όπως ο καρκίνος. Ακόμα και όταν ερευνητικά ευρήματα συμφωνούν, ότι το κάπνισμα π.χ. δημιουργεί καρκίνο του πνεύμονα, αυτό μπορεί να αποδειχθεί, ότι δεν είναι σίγουρο αλλά είναι πιθανό για τη δημιουργία του καρκίνου να αλληλεπιδράσουν και άλλες ψυχοκοινωνικές μεταβλητές (Dunbar, 1943), (Carnar, 1956).

Έτσι είναι δυνατό από 10 χρόνιας καπνιστές ο ένας να πεθάνει από καρκίνο στον πνεύμονα, όπως μπορεί να συμβεί δέκα άτομα που πέθαναν από καρκίνο, το ένα να ήταν χρόνιας καπνιστής (Baxter, etal, 1975), (Price, 1982), (Eysenck, 1986).

Ο Bahnsen (1971) στις τελευταίες μελέτες του, διαπίστωσε δυο κύριες πορείες ανάληψης μεταξύ ψυχοκοινωνικών παραγόντων και καρκινογένεσης: η μια που επικεντρώνεται στην απελπισία και στην κατάθλιψη του αρρώστου και η άλλη στα αρνητικά στοιχεία της προσωπικότητάς του και αποδεικνύει ότι ορισμένα αρνητικά στοιχεία του ανθρώπου και καταθλιπτικο-γενεσιουργά γεγονότα της ζωής του, μπορούν να οδηγήσουν σε καρκινογένεση, μόνο με την αλληλεπίδραση ορισμένων χαρακτηριστικών της προσωπικότητάς του και με γεγονότα ζωής (Life events), που επέδρασαν δυσμενώς κατά την παιδική του ηλικία.

Στην ανάλυση ιστοριών ζωής των αρρώστων του, ο παραπάνω ερευνητής διαπίστωσε ότι, κατά την παιδική ηλικία τους τα άτομα αυτά, αντιμετώπισαν ενδοοικογενειακά προβλήματα, (θάνατο ενός από τους δυο γονείς, βαριές ασθένειες, προσήλωση σε έναν από τους γονείς κ.λ.π.) (Carel, 1974), (Fox, 1978).

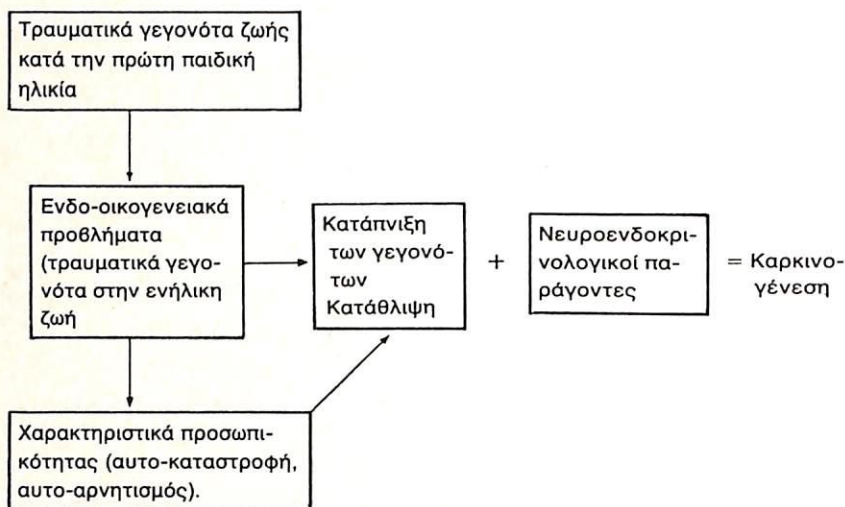
Ο Bahnsen υποθέτει, ότι οι καρκινοπαθείς ζουν δυο διαφορετικούς τρόπους ζωής: ένα φυσιολογικό, ρεαλιστικό μοντέλο, που κατευθύνεται από την κοινή λογική, στο οποίο πληρούν τους "κοινωνικούς τους ρόλους" απρόσωπα και ένα δεύτερο τρόπο ζωής στον οποίο ο πληγωμένος και απελπισμένος εαυτός τους φυτοζωεί, διακόπτοντας κάθε σχέση με τον κοινωνικό τους εαυτό. Δηλαδή, υπάρχει μια έλλειψη επικοινωνίας μεταξύ αυτών των δυο πλευρών της προσωπικότητας του αρρώστου ώστε η κατά-

σταση απελπισίας και απόγνωσης γίνεται εμφανής (Hagnell, 1966) (Thomas and Duszynski, 1974). (Αυτό, που η ιατρική ονομάζει αυτοεγκατάλειψη του ασθενούς, παραίτηση από κάθε προσπάθεια) (Wolfrohm, 1964, Weinstern, 1977).

Οι Solomon και Moos (1964), σε επιδημιολογική μελέτη τους διαπίστωσαν, ότι οι ψυχο-κοινωνικοί παράγοντες για την καρκινογένεση σχετίζονται με τους νευρο-ενδοκρινολογικούς: επί πλέον οι Bartrop et al (1979) απέδειξαν, ότι υπάρχει σχέση μεταξύ της ψυχοκοινωνικής έντασης και της τοξικότητας των Τ λεμφοκυττάρων (T Lymphocyte Toxicity).

Παράγοντες καρκινογένεσης, όπως αναφέρονται στην ψυχοσωματική βιβλιογραφία παρουσιάζονται στο παρακάτω σχήμα (βλέπε Πίνακα I).

ΠΙΝΑΚΑΣ I

Πηγή: Psychother. Psychosom. 38.284-302 (1982).

Ο Eysenck (1962, 1985, 1986), απέδειξε ότι η προσωπικότητα είναι στενά συνδεδεμένη με την καρκινογένεση. Με τις έρευνές του, διακρίνει δυο κυρίως τύπους προσωπικότητας καρκινοπαθών: α) τον τύπο με την έλλειψη συναισθηματικής έκφρασης, δηλ. το άτομο που καταπνίγει το συναίσθημά του και β) τον τύπο που εγκαταλείπεται στο καθημερινό Stress. Παρατίθεται στον Πίνακα II η σχέση προσωπικότητας και καρκίνου κατά Eysenck.

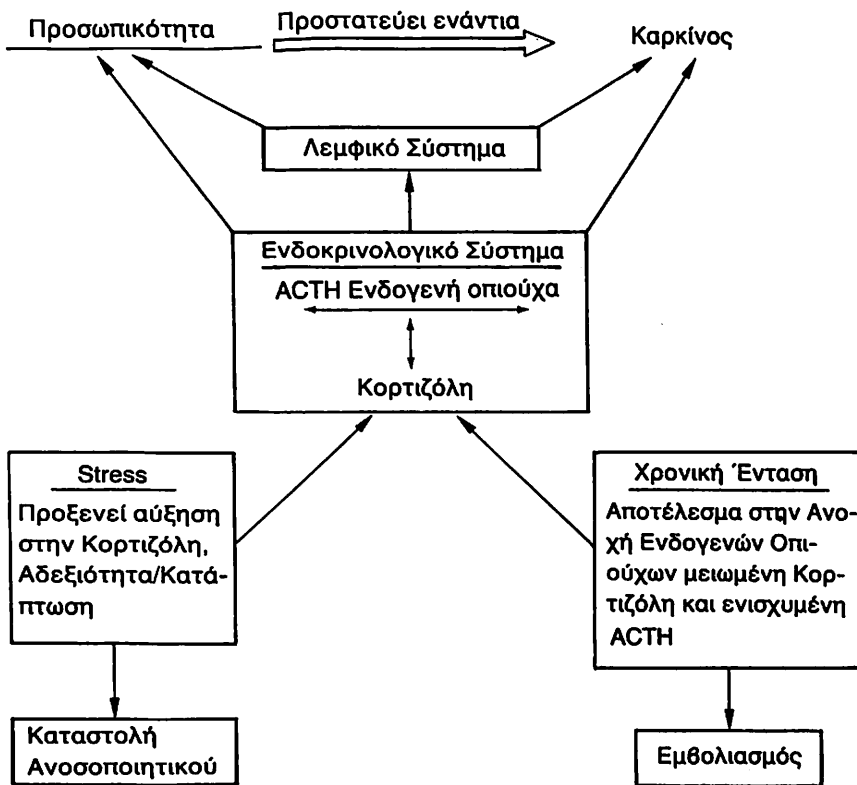
Τα εμπειρικά ευρήματα της Herzlich (1969), σε έρευνά της για

την υγεία και την αρρώστια αποδεικνύουν ότι για τη δημιουργία της αρρώστιας παίζουν κυρίαρχο ρόλο:

- α) Η ζωή στις πόλεις που κυριαρχεί το Stress, και
- β) Ο τρόπος ζωής, που παράγει τους ίδιους τους παθολογικούς παράγοντες.

ΠΙΝΑΚΑΣ II

Πηγή: Eur. J. Psychiatr. vol, 1, Nol, (29-41), January-March, 1987.

Τα μικρόβια και τα φαινόμενα μόλυνσης μεταδοτικής αρρώστιας σχετίζονται με τον τρόπο ζωής. Η Herzlich παρουσιάζει τον καρκίνο, τις διανοητικές διαταραχές και τις καρδιοπάθειες σαν τις τυπικές ασθένειες της μοντέρνας ζωής. Ο χώρος στον οποίο ζει το άτομο (περιβάλλον - Spatio-Temporal) και τα χαρακτηριστικά του γνωρίσματα (ατμόσφαιρα, πληθυσμιακή πυκνότητα) (Γεώργας, 1984), καθώς και οι αντιδράσεις του / αντανάκλασεις

στις καθημερινές συμπεριφορές (π.χ. φαγητό, δραστηριότητες, ύπνος, χαλάρωση), παίζουν καθοριστικό ρόλο στη δημιουργία της ασθένειας. Η υγεία για την Herzlich, είναι εντελώς ενδογενής· ότι είναι εξωγενές εξισώνεται με την ασθένεια... ο γρήγορος ρυθμός της ζωής είναι ανθυγιεινός... είναι ο εξαναγκασμός που επιβάλλεται από την κοινωνία, που διοχετεύει τα αρνητικά αποτελέσματα του τρόπου ζωής.

Η υγεία, συνυφασμένη με την αρρώστια στην εποχή μας, (εποχή ψυχοσωματικών προβλημάτων, αφού οι άνθρωποι, των πόλεων κυρίως, βρίσκονται σε μια ενδιάμεση κατάσταση ανάμεσα στην υγεία και στην αρρώστια, αφού αυξήθηκε το Stress και μειώθηκε η αντίσταση των σύγχρονων ανθρώπων μπροστά στην αρρώστια) δεν είναι ατομική υπόθεση αλλά αντικείμενο "κοινωνικής διαμάχης και συλλογικών κινήματων" (Παπαστάμου, 1989), (Papastamou, 1989).

Η κοινωνική ψυχοθεραπεία: θεραπεία γνωστικής συμπεριφοράς

Ό,τι έχει δημοσιευθεί μέχρι σήμερα, πάνω στο θέμα της κοινωνικής ψυχοθεραπείας, αναφέρεται κυρίως σε σκέψεις και συμβουλές, για το ποια θεραπεία να εφαρμόσει κανείς στην περίπτωση των καρκινοπαθών. Για παράδειγμα, ο Renneker (1952) θεωρεί, ότι σκοπός της ψυχοθεραπείας των καρκινοπαθών είναι η απαλλαγή τους από τις ανικανοποίητες επιθυμίες τους.

Αναφέρω επίσης τις απόψεις του Le Shan (1966), ότι οι καρκινοπαθείς κατά τη διάρκεια της ψυχοθεραπείας τους, εμφανίζουν αισθήματα απομόνωσης, απελπισίας, επιθετικότητας.

Η κοινωνική ψυχοθεραπεία σε καρκινοπαθείς, εφαρμόστηκε από μας, λαμβάνοντας υπόψη άλλες σχετικές με τον καρκίνο έρευνες, που συσχέτισαν την πορεία της ασθένειας με ψυχολογικούς και περιβαλλοντικούς παράγοντες. (Renneker, 1963), (Le Shan, 1966), (Herzlich, 1969), (K. Grossarth-Maticcek, 1976, 1971), (A. Rigas, 1983), (Eysenck, 1986) κ.ά.

Σκοπός όλων είναι να βοηθήσουν τον ασθενή να ξαναβρεί τον εαυτό του, και να μάθει να τον δέχεται. Ένας μεγάλος αριθμός ασθενών αναφέρεται ότι αρνήθηκε απόλυτα να αντιμετωπίσει τα προβλήματα και την εικόνα του εαυτού του. Οι περισσότεροι ερευνητές ισχυρίζονται ότι οι νέοι σαν ασθενείς είναι οι πιο κατάλληλοι για ψυχοθεραπεία.

Η κοινωνική ψυχοθεραπεία στην ψυχοκοινωνιολογική έρευνα

καρκίνου είναι προϊόν κοινών ιδεών και ψυχαναλυτικών συλλογισμών ψυχολόγων συμπεριφοράς και κοινωνικών θεραπειών. Είναι ένα είδος συμβουλευτικής, μια δημιουργική ανανεωτική θεραπεία (Creative Renovation Therapy), ένα είδος θεραπείας γνωστικής συμπεριφοράς, ειδικά μελετημένης για να ανακουφίσει τον ασθενή από την κατάπτωση και την απελπισία και να τον ενθαρρύνει να αντιμετωπίσει τη ζωή από την καλή της όψη. Αυτή η μέθοδος περιέχει στοιχεία της γνωστικής ψυχοθεραπείας του Beck, (1976), της μεθόδου διδασκαλίας "στρατηγικής αντιμετώπισης" των Lazarus και Folkman, (1984) και της κατευθυνόμενης ονειροπόλησης του Desoille (Rigas, 1983).

Στη δική μας μέθοδο της κατευθυνόμενης ονειροπόλησης, εφαρμοσμένης σε καρκινοπαθείς εγκύους, η θεραπεία μελετήθηκε για να επιτρέψει στην ασθενή να εκφράσει, μέσα από τις ονειροπολήσεις της, τα απωθημένα της βιώματα και τα ανεπιθύμητα πρότυπα συμπεριφοράς, που την εμποδίζουν να εκφραστεί σωστά (Double Bind): ("Πιστεύω ότι δεν μπορώ να ζήσω έχοντας ένα παιδί κάτω από την απειλή της αρρώστιας μου. Γι' αυτό θέλω να αποβάλω... ή να κάνω έκτρωση... Αλλά αγαπώ τη ζωή έχω καλές σχέσεις με τον άνδρα μου..."). Το επόμενη βήμα θεραπείας στην κατευθυνόμενη ονειροπόληση ήταν να ανακαλύψει η ίδια η ασθενής, πρότυπα γνωστικής ερμηνείας και εναλλασσόμενη συμπεριφορά.

Δεν προσπαθούμε να εξαφανίσουμε τη δομή των συναισθηματικών τους αναγκών, όπως γίνεται με την ψυχανάλυση, αλλά ζητάμε να αναλυθεί μέσω της αντικατάστασης των νέων γνωστικών προγραμμάτων. (π.χ. "Αγαπούσα τη μητέρα μου. Μου έλειψε η στοργή της όλα αυτά τα χρόνια. Αλλά τώρα πιστεύω ότι ο άνδρας μου με αγαπά. Βρήκα στοργή κοντά του και εγώ θα δώσω στοργή και αγάπη στο παιδί που θα γεννήσω").

Δηλ. με την κοινωνική ψυχοθεραπεία αναπτύσσεται ένα πρόγραμμα αλλαγής συμπεριφοράς του/της ασθενούς και αυτός ή αυτή, ενθαρρύνεται να ζήσει με την αρρώστια του/της. (Αλλαγή συνηθισμένης συμπεριφοράς και συναισθηματικών αντιδράσεων).

Αυτές οι μέθοδοι θεραπείας συμπεριφοράς, αποσκοπούν όλες να μειώσουν τις άμυνες και τους λογικούς υπολογισμούς, με τρόπο που να επιτρέπει στα άτομα να "απεγκλωβίζουν" το δημιουργικό δυναμικό τους και να προχωρήσουν σε εικόνες ή σε πιο βαθιές συνδέσεις (Moscovici 1984).

Η μεθοδολογία στη δική μας έρευνα

Η κατευθυνόμενη ονειροπόληση του Robert Desoille, (Rêve Eveillé Dirigé).

Το 1978 γνώρισα πέντε γυναίκες εγκύους, μεταξύ του 2ου και 3ου μήνα της εγκυμοσύνης τους, ηλικίας 30 έως 35 ετών, οι οποίες είχαν χειρουργηθεί προ πέντε-έξι ετών, για όγκο στο στήθος, γεγονός που προκάλεσε σ' όλες τους μεγάλο άγχος (αν λάβουμε υπόψη μας ότι όλες τους προέρχονταν από μητέρες οι οποίες είχαν πεθάνει από καρκίνο του μαστού) και δημιούργησε την έμμονη ιδέα της επανάληψης της ίδιας πορείας προς το θάνατο (Freud, 1978).

Ανήκαν και οι πέντε στη μεσαία τάξη, ήταν καλλιεργημένες, είχαν όμως μεγαλώσει με τις γιαγιάδες τους, γυναίκες αυστηρές και με προκαταλήψεις, ενώ οι πατέρες τους, είτε λόγω ιδιοσυγκρασίας είτε λόγω των ασχολιών τους, κρατούσαν μια αδιάφορη στάση (Bremonda, 1980).

Παντρεύτηκαν ανθρώπους, που ανήκαν στην ίδια τάξη μ' αυτές, πολύ πιο εκδηλωτικούς από τους πατέρες τους, οι ίδιες όμως παρέμειναν ευαίσθητες και επηρεασμένες από το γεγονός της απώλειας της μητέρας τους, κυριευμένες από τις φαντασιώσεις που είχε δημιουργήσει αυτή η απώλεια, πράγμα που οι πατέρες τους, ποτέ δεν φρόντισαν να ξεδιαλύνουν (Northe, 1965), (Revault d' Allonnes, 1976).

Θα θέλαμε να εξακριβώσουμε, τι επίδραση θα μπορούσε να εξασκήσει η απουσία της μητέρας στην συμπεριφορά του παιδιού σε μια ηλικία, που, παιδιά ακόμη, είχαν την ανάγκη της παρουσίας της και ακόμη το γεγονός ότι οι πατέρες τους, λόγω της μεγάλης θλίψης εξ αιτίας της χηρείας τους, δεν μπόρεσαν οι ίδιοι να αναλάβουν την ανατροφή τους, παρά αναζήτησαν τη συνδρομή κυρίως της γιαγιάς, γυναίκας ήδη περασμένης ηλικίας, μοιρασμένης ανάμεσα στην επιθυμία να κυριαρχήσει και στον φόβο να φερθεί, δηλαδή ανάμεσα στην επιθετικότητα και την αγάπη (Riley, 1980), (Rodin, 1986^θ).

Και στις πέντε περιπτώσεις, οι προκαταλήψεις και η θρησκοληψία, έπαιξαν σημαντικό ρόλο, συγχρόνως κατά τη διάρκεια της ψυχοθεραπείας. (Desoille, 1971).

Κατ' αρχήν, κλήθηκα να θεραπεύσω την κατάθλιψη αυτών των γυναικών, λόγω της επερχόμενης μητρότητας, κατάθλιψη ενισχυμένη στη βάση της από την ύπαρξη μιας αρρώστιας παρό-

μοιας με ευνουχισμό, που αναπαριστά την έλλειψη – για το παιδί που πρόκειται να έρθει στη ζωή – του μητρικού στήθους, του θηλασμού (έλλειψη της “καλής μητέρας” στην αρχή ακόμα της ζωής του) και ταυτόχρονα, όσον αφορά τον ερχομό αυτού του παιδιού, την επιθυμία του να απαλλαγεί από τα φοβερά δεσμά με τη μητρική ασθένεια, της οποίας είναι δέσμιες οι περισσότερες απ’ αυτές τις γυναίκες: “Αχ, πώς θα ‘θέλα να ζήσω έξω απ’ αυτό το φοβερό κλίμα της αρρώστιας που με καταπιέζει!!!”. Αυτό είναι το παράπονο-κραυγή ορισμένων απ’ αυτές τις γυναίκες που υπήρξαν και οι ίδιες παιδιά (Deutch, 1973), (Dolto, 1974, 1979).

Χρησιμοποίησα και για τις πέντε αυτές περιπτώσεις τις τεχνικές α) της χαλάρωσης β) της μεθόδου της “κατευθυνόμενης ονειροπόλησης” του Robert Desoille (1938, 1945, 1950, 1961) που εφαρμόζεται στη Γαλλία, στην Αμερική και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες, και γ) το Test Adit (προβολικό) (Dracoulides, 1967).

Η Κατευθυνόμενη Ονειροπόληση (Κ.Ο.)

Πρόκειται για την εξερεύνηση των δυνατοτήτων και του πλούτου της φαντασίας, για την οποία ο Gaston Bachelard, ο μεγάλος Γάλλος φιλόσοφος έγραψε: “οι γραμμές του φανταστικού είναι οι μεγάλες γραμμές της ζωής, τις οποίες εξερεύνησε μ’ όλη τη σημασία της λέξεως, ο Robert Desoille με τα “υποκείμενά του και πέτυχε πολύ ενδιαφέροντα θεραπευτικά αποτελέσματα” (Bachelard, 1943).

Εκθέτω τα κυριότερα σημεία αυτής της τεχνικής:

Πρόκειται, κατά κάποιο τρόπο, για ένα μεγάλο ταξίδι, μια εξερεύνηση της ψυχής μ’ όλη τη σημασία της, μ’ όλες τις μεταμορφώσεις που αυτή υφίσταται μέσα στον κόσμο της φαντασίας. Αυτό το ταξίδι πραγματοποιείται με δυο: τον ψυχοθεραπευτή, που θεωρείται σαν ένα στήριγμα κατά την πορεία αυτής της έρευνας και το “υποκείμενο”, που εκθέτει τις αναπαραστάσεις του, τις περισσότερες φορές σε μια γλώσσα συμβολική, που του επιτρέπει να εκφραστεί ελεύθερα μια γλώσσα “εσωτερική”, με την οποία το “υποκείμενο” μιλά στον ίδιο του τον εαυτό. Διότι, αυτό που χαρακτηρίζει αυτήν την τεχνική της ονειροπόλησης είναι ότι επιτυγχάνεται μέσα σε χώρο, όπου επικρατεί ησυχία και περιορισμένος φωτισμός, σε μια ιδιαίτερη ενδιάμεση κατάσταση μεταξύ “ύπνου και ξύπνιου”. Όμως εδώ υπάρχει διάλογος, επικοινωνία.

Στην αρχή της θεραπείας, ο ψυχοθεραπευτής προτείνει στο υποκείμενό του μια εικόνα ερέθισμα, πολύ γρήγορα όμως το

υποκείμενο μπορεί να διαλέξει μόνο του. Αυτή η εικόνα αρχίζει και αναπτύσσεται στον κόσμο της φαντασίας του, συναντιέται μ' άλλες εικόνες, με τις οποίες συγχώνεύεται ή έρχεται σε σύγκρουση, τις μεταμορφώνει, ακολουθώντας την κατεύθυνση που ακολουθούν εκείνες, εξελίσσεται και μεταμορφώνεται κατά την άνοδο ή την κάθοδο και εκφράζει καινούργιες έννοιες, ανάλογα με το επίπεδο που βρίσκεται, έννοιες που αναζητώνται στον διάλογο που γίνεται ανάμεσα στο υποκείμενο και τον θεραπευτή και δια φωτίζει την έρευνα του "υποκειμένου", σ' έναν κόσμο σχεδόν πάντα συμβολικό (Desoille, 1971), (Nicolaidis N. & A. 1974).

Ο θεραπευτής πρέπει απαραίτητως να είναι συνεργάσιμος κι ακόμη πρέπει ο ίδιος να ζει τις αναπαραστάσεις του ασθενή του.

Είναι, όπως το προσδιόρισα, μια έρευνα με δυο μέσα σ' ένα κόσμο απέραντο που αντανakλά όλες τις αγωνίες, όλα τα εμπόδια που συναντά κανείς κατά τη διάρκεια της ύπαρξής του, όλες τις συγκρούσεις, αλλά όμως, κι όλες τις ελπίδες, όλες τις δημιουργικές δυνατότητες, ακόμη κι' αυτές που είναι άγνωστες στο υποκείμενο, αυτές που έχει μέσα του και που όμως ακόμα αγνοεί.

Οι απόψεις που Robert Desoille στην ψυχοθεραπεία είναι γνωστές: "Το υποσυνείδητο δεν είναι μονολιθικό και αντίθετο με το συνειδητό. Υπάρχουν διαβαθμίσεις, επίπεδα του συνειδητού τέλεια διαφοροποιημένα, που διαχωρίζουν τα μεγαλύτερα βάθη, όπου συναντά κανείς τον κόσμο των ενστίκτων, και φτάνουν μέχρι τα μεγαλύτερα ύψη, στο επίπεδο των ανώτερων αξιών, των πλέον ευγενών συναισθημάτων. Η εξερεύνηση αυτών των επιπέδων του συνειδητού", ξυπνά στον ασθενή, καθώς και στον ψυχοθεραπευτή που τις χρησιμοποιεί, όλες τις δυνατότητες που έχει μέσα του αυτός ο ασθενής: θέληση, δημιουργικότητα, αλλά και το πνεύμα της θυσίας και άλλοτε "τη σκιά": όλα όσα μπορούν να βλάψουν και να παρεμποδίσουν την πορεία του και την ανάπτυξή του (Desoille, 1974).

Σ' αυτά τα σενάρια των ονειροπολήσεων πρέπει να εφαρμοστεί η μεταβίβαση, όχι πάνω στον ψυχοθεραπευτή, αλλά σε όλες τις αναπαραστάσεις, σε όλα τα στοιχεία που αποτελούν το σκηνικό αυτών των σεναρίων και που ευνοούν την επίκληση όλων των οδυνηρών καταστάσεων, τις οποίες έπρεπε το "υποκείμενο" να αντιμετωπίσει κατά τη διάρκεια της υπάρξεώς του και οι οποίες έχουν προστεθεί στην "αρχική" κατάσταση που θα μπορούσε να αποτελεί την απαρχή της νευρώσεως. Αυτές οι αναπαραστάσεις παίζουν συχνά το ρόλο ενός σήματος. Ένα δράμα – εφ' όσον υπάρχει δράμα – δεν παίζεται ποτέ μόνο με δυο: υπάρ-

χει το περιβάλλον, το σκηνικό, η ροή της ιστορίας, της παγκόσμιας ιστορίας, της προσωπικής ιστορίας· γίνονται διασκευές μετατροπές, τελειοποιήσεις, που επενεργούν καμιά φορά σαν τροχοπέδη στο όλο σύστημα της επανάληψης του βιωμένου γεγονότος (Lacan, 1966).

Κατά τον ίδιο τρόπο, τα αρχέτυπα σ' αυτή την τεχνική δεν θεωρούνται έμμονες αναπαραστάσεις (Fixes). Οι παροδικές εμφανίσεις τους στα σενάρια δηλώνουν ότι υπόκεινται σε μεταμορφώσεις και ο Robert Desoille, μελετώντας τα, θεώρησε, ότι αποτελούν τους κρίκους των αρχετύπων αναπαραστάσεων, ανδρικών και γυναικείων, που μεταβάλλονται ανάλογα με τα επίπεδα συνείδησης στα οποία εμφανίζονται.

Η ανασύνταξη της προσωπικότητας, μπορεί να γίνει από την αρχή της θεραπείας με την ανοδική κίνηση. Δημιουργούνται συγκρούσεις ανάμεσα στις αναπαραστάσεις, μπορούν να παραχθούν καινούργια δυναμικά σχήματα με την επανάληψη αυτών των ίδιων σχημάτων σε άλλες ονειροπολήσεις, τα οποία αργότερα μεταφέρονται στην πραγματική ζωή και κατ' αυτόν τον τρόπο επιτυγχάνεται η θεραπεία (Μαρκαντώνης, 1984).

Όσον αφορά τις πρόωρες γεννήσεις, που αναφέρονται στην έρευνά μας, μπορούν να θεωρηθούν από μια ψυχοσωματική οπτική, διότι ο ρόλος της φυσικής κατάστασης παίζει μεγάλη σημασία. Παρατηρήσαμε όμως, ότι οι περισσότερες απ' αυτές τις νεαρές μητέρες εμφανίζουν μια διχασμένη στάση, όσον αφορά αυτό που επιθυμούν για το παιδί τους, τη ζωή ή τον θάνατο, και η πρόωρη γέννα ενός παιδιού, για ορισμένες απ' αυτές, συχνά πρέπει να μπορεί να θεωρείται, μέσα από μια οπτική συμβιβασμού ανάμεσα στις δυο τάσεις: άγχος για τον θάνατο, αλλά και πιθανότητα απελευθέρωσης για τη μητέρα και το παιδί, δηλαδή, πιθανότητα για ζωή (Klein, 1972^a, 1972^b, 1972^c).

Τέστ Adit

Το τέστ Adit είναι ένα τέστ, που το εμπνεύστηκε ο Έλληνας ψυχαναλυτής Ν.Ν. Δρακουλίδης. Αυτό συνοδεύεται από ταυτόχρονη προβολή εικόνων, όπως το T.A.T. με το οποίο, μέσω των εικόνων, ερευνάται και αναλύεται η προσωπικότητα σε συνδυασμό με τα βιωματικά δεδομένα (Dracoulides, 1974, 1975).

Οι εικόνες του τέστ Adit προβάλλουν μια αισθητική αντίληψη σχετική, ανεξάρτητα από την εξωτερική πραγματικότητα, η οποία καθοδηγείται από την εσωτερική πραγματικότητα του εξεταζόμενου, πράγμα που διευκολύνει στη διασάφηση των προβλημάτων,

για τα οποία επιζητείται λύση, η οποία (λύση) βασίζεται στην ανακάλυψη της αιτιολογίας τους.

Σε μια πρώτη επαφή, προτού αρχίσουμε την ψυχοθεραπεία, δώσαμε στα "υποκείμενα" το τέστ Adit για να μπορέσουμε, χωρίς εν τούτοις να προδικάσουμε, να τα κατατάξουμε περίπου σ' ένα ορισμένο επίπεδο νευρώσεως και να σιγουρευτούμε ότι δεν έχουν κυριευθεί από ψύχωση, πράγμα που θα επέβαλε την εφαρμογή μεγαλύτερης φροντίδας.

Θα μπορούσαμε, λοιπόν, να λάβουμε υπ' όψη μας, ότι η εφαρμογή της τεχνικής της κατευθυνόμενης ονειροπόλησης θα ταίριαζε σ' αυτά τα υποκείμενα, όπως επίσης και το ότι υπάρχει σχέση, μέσω των αναπαραστάσεών της, με το τέστ Adit.

Επιβεβαιώθηκα για την επιλογή μου από το γεγονός ότι μια επανάληψη του τέστ Adit (re-test) 8 μήνες μετά τον τοκετό έδωσε απαντήσεις, που εναρμονίζονταν απόλυτα με τη γλώσσα και τα καινούργια συναισθήματα, που είχαν εκφράσει τα "υποκείμενα" στην κατευθυνόμενης ονειροπόληση και κατ' αυτόν τον τρόπο επιβεβαιώθηκε η αποτελεσματικότητά του, όπως και της κατευθυνόμενης ονειροπόλησης, και έδωσε μια πολύ ενδιαφέρουσα προσωπική συμβολική.

Κατόρθωσα δηλαδή να αποδείξω, ότι η συμβολική αυτής της μεθόδου ψυχοθεραπείας παρουσίαζε κοινά σημεία με τη συμβολική των εικόνων του τέστ Adit και ότι οι ασθενείς έδιναν παρόμοιες ερμηνείες. Επίσης, τον τρόπο με τον οποίο η θεραπεία με την κατευθυνόμενη ονειροπόληση, μετά τον τραυματισμό, διέγειρε τα ίδια συστήματα άμυνας των "υποκειμένων" κι ακόμη, ποιοι από τους μεταβιβαστικούς συσχετισμούς δημιούργησαν καταστάσεις κατά κάποιο τρόπο παρόμοιες μεταξύ τους, ως προς την έρευνα του πλούτου των εικόνων που διαθέτει, καθώς και όλων των δυνατοτήτων διαλόγου και επικοινωνίας ανάμεσα στον ψυχοθεραπευτή και τα "υποκείμενα", όπως επίσης και λόγω της ποικιλίας της προσωπικής συμβολικής όλων εκείνων, για τα οποία θα έπρεπε να δοθεί εκ μέρους τους εξήγηση, κι ακόμη λόγω της διέγερσης που προκαλούν στα "υποκείμενα", με ανοδική ή καθοδική πορεία, οι αναπαραστάσεις του Κόσμου της Φαντασίας. Επί πλέον μπόρεσα να εκτιμήσω όλες τις δυνατότητες, που προσφέρει αυτή η τεχνική στη διαδικασία της μετουσίωσης (Sublimation), που είναι η μετάθεση μιας έμφυτης φυσικής ενέργειας σε ανώτερους κοινωνικούς στόχους.

Ο ίδιος ο Freud εισήγαγε αυτόν τον όρο στην ψυχολογία και σκέφθηκε να οδηγήσει τις έρευνες προς αυτή την κατεύθυνση, τον πρόλαβε, όμως, ο θάνατος. Ο Robert Desoille έφθασε σ' αυτόν

τον στόχο με την κατευθυνόμενη ονειροπόληση, που τοποθετεί σωστά τις ανθρώπινες αξίες παρουσία των ενστίκτων (Freud, 1968, 1971).

Ο διάλογος ανάμεσα στον ψυχοθεραπευτή και τον ασθενή του παίζει θετικό ρόλο για τους Έλληνες, οι οποίοι φοβούνται τη σωπή του ψυχαναλυτή. Όντας μεσογειακός λαός, οι Έλληνες, επιθυμούν μια προσωπική και ζεστή επαφή με τους γιατρούς τους.

Επιπλέον, οι εσωτερικές αναπαραστάσεις (representations intérieures), επιτρέπουν την εξερεύνηση του φανταστικού κόσμου των "υποκειμένων", όπως τον συναντά κανείς στα όνειρά τους.

Εξ άλλου, η κατευθυνόμενη ονειροπόληση, περιπλανώμενη ανάμεσα στα διάφορα πεδία της συνείδησης, βοηθά στο να απομακρυνθεί κανείς από τις αναπαραστάσεις της καθημερινής ζωής, να τις αντικρύσει από απόσταση, να τις εκτιμήσει, να τις κρίνει, να τις ερμηνεύσει και να τις αναβιβάσει.

Η καθημερινή γλώσσα που προσεγγίζει άμεσα τα πρόσωπα και τις ενέργειες αυτής της καθημερινής ζωής είναι πολύ πιο αφοπλιστική από τη συμβολική έκφραση, που αποκαλύπτεται μεν με πιο αργό ρυθμό (έστω κι αν αναγνωρίζεται πάντα από τα συμφραζόμενα) αλλά, η οποία όμως, αποδεικνύεται λιγότερο τραυματική (Nicolaidis, N.N. 1982).

Οι Υποθέσεις

Η κεντρική υπόθεση του ερευνητικού μας προγράμματος ήταν ότι οι καρκινοπαθείς γυναίκες της έρευνας:

- α) είναι άτομα γεμάτα από τραυματικά γεγονότα της πρώτης παιδικής ηλικίας (θάνατος στενού συγγενή ή φίλου, εμπειρίες μοναξιάς) ή με υπερβολικές προσδοκίες των γονέων κατά τη διάρκεια της ζωής τους (Bahnsen, 1979).
- β) Χαρακτηρίζονται, από εσωτερικές ψυχολογικές εντάσεις και αναστολές, (εσωστρέφεια και μη έκφραση των συναισθημάτων τους) (Kissen, 1963), (Bahnsen, 1969).
- γ) Οι γονείς τους δεν ανταποκρίνονταν ανάλογα στις σχέσεις μαζί τους. Έτσι, σαν παιδιά αναγκάστηκαν να προσαρμόζονται σε κοινωνικούς κανόνες και μοντέλα που οι γονείς τους διαμόρφωσαν ή το περιβάλλον (Grossarth Maticsek, 1979 et al).
- δ) Είναι άτομα που δεν διεκδίκησαν από παιδιά συναισθηματικές επιθυμίες από την οικογένεια ή το εν γένει περιβάλλον τους (Bahnsen 1967, 1971) και
- ε) Η κληρονομικότητα και το περιβάλλον (τρόπος ζωής) παίζουν

ρόλο στην εκκόλαψη της αρρώστιας τους (Herzlich, 1963).

Κατά τον Bastiaans (1974), η χαρακτηριστική συμπεριφορά των καρκινοπαθών είναι επιθετικότητα, ρεαλισμός, απάρνηση για το σεξ, κατάθλιψη.

Για να αναλύσουμε την ορθότητα των διαπροσωπικών σχέσεων στη διαδικασία της καρκινογένεσης, διατυπώσαμε και εξετάσαμε μια σειρά θεωρημάτων, που αναφέρονται στην επίδραση των διαπροσωπικών σχέσεων και του καρκίνου (Grossarth-Maticsek et al 1982). Σ' αυτές τις υποθέσεις ο όρος "κατάπνιξη του συναισθήματος" έχει το νόημα της καταπίεσης.

Η καταπίεση εμφανίζεται, όταν ένα άτομο κάτω από κατάσταση πίεσης ή απομόνωσης από ένα άλλο άτομο ή από μια ομάδα, δεσμεύεται να εκφράσει τα συναισθήματά του.

Υπάρχει διαφορά στο ποιο είδος καταπίεσης επιλέγουμε: αυτό του "παραλήπτη", αυτό του "αποστολέα" ή αυτό του "αρνητή" (της καταπίεσης).

Οι καρκινοπαθείς, κατά τον Grossarth-Maticsek και την ομάδα του, εμφανίζονται σαν "χρόνιοι παραλήπτες".

Από τη μια πλευρά, οι ασθενείς εξαναγκάζονται να αναλάβουν αυτόν τον ρόλο λόγω της ψυχο-δυναμικής τους δομής, που είναι ριζωμένη στην παιδική τους ηλικία και από την άλλη, λόγω κοινωνικών περιβαλλοντικών και οικονομικών δομών, που αλληλοεπιδρούν στην καρκινογένεση. Με άλλα λόγια, πιστεύουμε ότι η παθολογική επίδραση ενός παράγοντα είναι έντονα εξαρτώμενη από την παρουσία άλλων παραγόντων.

Κατά την άποψη προηγούμενων ερευνητών, ο πιο σημαντικός ψυχοκοινωνικός παράγοντας για καρκινογένεση, θεωρείται η χρόνια καταπίεση των συναισθημάτων και επιθυμιών του ασθενούς π.χ. καταπίεση σε κάποια επαγγελματική επιδίωξη, καταπίεση σε διαπροσωπική σχέση κ.ά. (Bastiaans, 1974), (Grossarth-Maticsek, 1980).

Ο Rodin (1980, 1986), μελέτησε ηλικιωμένα άτομα σε ένα Οίκο Ευγηρίας, που υπόκειντο σε διάφορες πιέσεις. Σύμφωνα με τη θεωρία, η καταπίεση μπορεί να οδηγήσει το άτομο σε κατάπτωση και θάνατο. Τα υποκείμενα της πειραματικής ομάδας του Rodin δεν υφίσταντο Stress. Τα αποτελέσματα απέδειξαν ότι οι ασθενείς που έλαβαν κατάλληλες οδηγίες για τη συμπεριφορά αντιμετώπισης γεγονότων έδειξαν πρωτοβουλία, ενδιαφέρον και δύναμη και επέζησαν περισσότερο καιρό από τους ασθενείς που υπέστησαν καταπίεση.

Είναι δυνατό, σαν αιτίες καταπίεσης να παρουσιαστούν οι εμπειρίες της πρώτης παιδικής ηλικίας και από συγκεκριμένα κοι-

ωνικά αίτια. Άσχημες συναισθηματικές εμπειρίες, που δεν εκφράζονται, είναι δυνατό να μετατραπούν σε σωματικά συμπτώματα, αφού το συγκρατημένο Stress οδηγεί σε αύξηση της εκκρίσεως του φλοιού των επινεφριδίων (Higher Values of Adrenocorticoids). Αυτό είναι πιθανώς ένα από τα πρώτα θήματα στη μετατροπή της ψυχοκοινωνικής έντασης σε βιοχημικές και μοριακές βιολογικές λειτουργίες, που μπορούν στη συνέχεια να δημιουργήσουν καρκινογένεση (Bartrop et al 1979).

Οι πιθανοί παράγοντες καρκινογένεσης, σύμφωνα με τις υποθέσεις της έρευνάς μας, αναφέρονται στον Πίνακα III.

ΠΙΝΑΚΑΣ III

Πιθανοί παράγοντες καρκινογένεσης σύμφωνα με τις υποθέσεις της έρευνας

α) Ψυχολογικά αίτια	α) Τραυματικά γεγονότα στην παιδική ηλικία και στη ζωή του ενήλικα β) χρόνια "κατάπιξη συναισθημάτων" (καταπίεση) γ) καμία κοινωνική και συναισθηματική υποστήριξη από την οικογένεια όπως οι ίδιες την εννοούσαν δ) παράγοντες προσωπικότητας (ευαίσθητη προσωπικότητα-μη-εκφραζόμενη συναισθηματικότητα)
β) Κοινωνικά αίτια	α) Κοινωνικο-δομικές μεταβλητές (προκαταλήψεις-θρησκοληψία κ.ά.). β) αντικοινωνική συμπεριφορά (εσωστρέφεια)
γ) Ιατρικοί παράγοντες	α) Κλασικοί παράγοντες κινδύνου (κάπνισμα, κόπωση πιθανή κληρονομικότητα, υπερένταση) β) νευρο-ενδοκρινολογικές διαταραχές από μικρή ηλικία.

Πηγή: Anastasia Rigas: Laissez - moi Vivre "Doctorat 3ème Cycle Univ. Paris VII, Paris, 1983.

Αποτελέσματα

Οι παράγοντες που τροποποίησαν τις συνιστώσες των επιθυμιών των πέντε γυναικών στη δική μας μελέτη περιπτώσεων είναι οι ακόλουθοι, κατά τη γνώμη μας:

- 1) Ο κοινωνικός παράγοντας Π1
- 2) Ο ιατρικός παράγοντας Π2
- 3) Ο ψυχολογικός παράγοντας Π3

1) Ο κοινωνικός παράγοντας (Π1)

Τα σημαντικά σημεία που πρέπει να σημειώσουμε εδώ είναι: η σημερινή ελληνική κοινωνία και η θέση της γυναίκας και των επιθυμιών της.

Οι ασθενείς ήταν όλες νέες με αρκετές δυνατότητες για ένα καλό μέλλον: αγάπη του συζύγου, διασφαλισμένες υλικές συνθήκες, διαβίωση σε μια ηλιόλουστη χώρα, άνετες κατοικίες. Σε κάθε περίπτωση, αυτές οι θεραπείες μας επέτρεψαν να φέρουμε στην επιφάνεια όλο τον αναδημιουργικό πλούτο του χώρου της φαντασίας. Παραμένουν όμως άλλα προβλήματα. Εδώ, μπορούμε να πούμε ότι η ψυχοσωματική ασθένεια αυτών των μητέρων έρχεται ίσως σε απάντηση της ενοχής για την πρώτη τους άμβλωση ή για ένα πρόβλημα πολύ πιο γενικό, που ανοίγει το δρόμο σ' άλλες κοινωνικές υποθέσεις και σ' άλλες έρευνες, πιο εκτεταμένες από το δράμα: άμβλωση, ψυχοσωματική ασθένεια, έρευνες που μας οδηγούν να αναζητήσουμε άλλες αιτίες στη διαταραχή της συμπεριφοράς αυτών των ελληνίδων γυναικών, αναφερόμενες στην ετερο-αυτοαποδοχή των επιθυμιών τους και της σεξουαλικότητάς τους, απέναντι σ' ένα αυστηρών αρχών κοινωνικό περιβάλλον σχετιζόμενο με την οργάνωση της δικής τους οικογένειας.

Πρέπει να σημειώσουμε ότι οι άμβλώσεις έγιναν πριν από το γάμο και δημιούργησαν τα ψυχοσωματικά αυτά προβλήματα, κάτι που σημαίνει ίσως ότι οι γυναίκες αυτές δεν ήταν δυνατόν να ζήσουν ελεύθερα τη σεξουαλική απελευθέρωση, χωρίς τον κίνδυνο να αποκτήσουν ένα παιδί έξω από το γάμο.

Μέσα από την κατευθυνόμενη ονειροπόληση, στην πραγματικότητα φαίνονται να εκφράζουν ότι προσπαθούν να ζήσουν την επιθυμία τους εκτός του κοινωνικού πεδίου, όπου όμως αυτή η επιθυμία δεν μπορεί να υπάρξει: Τότε παντρεύονται, υποτάσσονται στους "κοινωνικούς νόμους". Διαφορετικά η καταπιεσμένη σεξουαλική επιθυμία τις οδηγεί σε ψυχοσωματικά προβλήματα, προκειμένου να ενταχθούν στο κοινωνικό και οικογενειακό πλαι-

σιο όπου ζουν (να μην παρεκκλίνουν).

“Πώς είναι δυνατόν να επανέλθουν στη φυσιολογική ζωή, οι πέντε νεαρές μας μητέρες; Ποιος είναι ο καθοριστικός παράγοντας που ανοίγει γι’ αυτή τη γενιά στην πραγματικότητα μια δυνατότητα για ζωή; Αναφορικά με τη γενιά των προηγούμενων μητέρων, αυτές πέθαναν από καρκίνο. Ήταν ίσως γιατί δεν μπορούσαν να ζήσουν την επιθυμία τους, εξαιτίας μιας κοινωνίας πολύ πιο κλειστής απ’ ό,τι σήμερα, μιας άκαμπτης οικογένειας, ενός αδιάφορου συζύγου, που δεν τους εκδήλωνε ποτέ την αγάπη του και του γεγονότος ότι η κοινωνική ζωή στην Ελλάδα υφίστατο ακόμη τις συνέπειες του εμφύλιου και του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου;

Στις εξετασθείσες περιπτώσεις, εκτιμήσαμε προσωπικά ότι η μη κοινωνική προσαρμογή των άρρωστων εγκύων γυναικών, τα προβλήματα με τον πατέρα, την οικογένειά τους, ο εν γένει τρόπος ζωής τους είναι πραγματικές αναπηρίες. Πολύ συχνά, η ασθενής είναι ένα νευρικό άτομο, στο οποίο τα οδυνηρά γεγονότα της ζωής φέρνουν άγχος και φόβο (Carel, 1977).

Η αρρώστια στηρίζεται και στο άτομο και στον τρόπο ζωής, που παίζουν το ρόλο τους την κατάλληλη στιγμή (Herzlich, 1969).

Αν αναλύσουμε τη ζωή αυτών των γυναικών, μένουμε έκπληκτοι από την επανάληψη των ίδιων στοιχείων: Η “γυναίκα” παντρεύτηκε πολύ νέα και υποβλήθηκε σε ιατρικές θεραπείες και εγχειρήσεις. Υπήρξε συναισθηματικά αρκετά στερημένη (τραυματισμένη) όταν ήταν παιδί. Ο γάμος στάθηκε ένα πρόσχημα για να ξεφύγει από την οικογενειακή κηδεμονία ή για να βρει την αγάπη, την ασφάλεια, που της είχε πάντοτε λείψει και ακόμη ένας τρόπος να αποδείξει ότι μπορούσε να πορευθεί μόνη της στη ζωή (Schain, 1980), (Σακελλαρόπουλος, 1964).

Από θρησκευτική άποψη, η ύπαρξη του Θεού, (Πατέρα ή Υιού) κατά τη διάρκεια μιας ασθένειας ή κατά τον τοκετό, αντιπροσωπεύει εκείνη τη στιγμή τον πατέρα ή το σύζυγο, που πρέπει να αποτρέψει επίσης τους κινδύνους, τις οδύνες, τους φόβους για θάνατο, από την κόρη του ή από τη γυναίκα του, ή από το παιδί, που θα γεννηθεί (Desoille, 1974).

(Παρατηρήσαμε καλά αυτήν την αναπαράσταση και την προστατευτική ύπαρξη του Χριστού και της Παρθένου Μαρίας στις ονειροπολήσεις των περιπτώσεών μας).

2) Ο Ιατρικός Παράγοντας (Π2)

Η ιατρική έρευνα για την καταπολέμηση του καρκίνου έχει

προχωρήσει πολύ πιο πέρα απ' ό,τι πριν τριάντα χρόνια (γιατί στις περισσότερες περιπτώσεις, εκείνη την εποχή, ο καρκίνος ήταν μια ασθένεια ακόμα λίγο γνωστή, που η διάγνωσή της γινόταν με καθυστέρηση και αντιμετωπιζόταν μόνο στο τελευταίο της στάδιο, κάτι που κατέληγε στο θάνατο των ασθενών).

Ο Renneker μελέτησε ένα μεγάλο αριθμό γυναικών προσβεβλημένων από καρκίνο μαστού και ανακάλυψε ενδιαφέροντα κλινικά δεδομένα που προσανατολίζουν αρκετά καλά την έρευνα. Οι περισσότερες από τις γυναίκες που μελέτησε δεν είχαν και δεν ήθελαν παιδιά, δεν είχαν σεξουαλικό οργασμό στην πλειονότητα, ήταν καλοσυνάτες και ανίκανες να εκφράσουν θυμό, πολλές είχαν μια μαζοχιστική προσωπικότητα, με τάση στη θυσία. Για να προβλεφθεί η ηλικία που θα εγκαθίστατο ο όγκος και η διάρκεια ζωής μετά τη διάγνωσή του, ο Renneker πιστεύει ότι θα ήταν πιο χρήσιμη η γνώση του χαρακτήρα των ασθενών, παρά η μορφή της προσβολής τους. Αυτές που ζούσαν για μεγαλύτερο διάστημα, γίνονταν περισσότερο ικανές να εκτονώσουν την εχθρότητά τους, ή ανέπτυσσαν ένα ειρηνικό χαρακτήρα ψυχικής επικοινωνίας με το περιβάλλον, το Θεό ή τον γιατρό τους. Κάνοντας αυτό, ελευθέρωναν ενέργεια, που μπορούσε έτσι να χρησιμοποιήσει ο οργανισμός, για να αμυνθεί εναντίον της επέκτασης του κακού (Renneker, 1952).

3) Ψυχολογικός παράγοντας (Π3)

Οδηγούμενοι από την εμπειρία μας, η παρέμβασή μας συνίστατο κατά πρώτο λόγο στη δημιουργία στοργικής σχέσης (Maternage - μιας σχέσης ανάλογης με τη σχέση μητέρας παιδιού), που την δικαιολογούσε η παλινδρόμηση των ασθενών. Έπειτα η παρέμβασή μας έγινε με την αναζήτηση των κανόνων διερεύνησης της ψυχής, δηλαδή, μια ψυχοθεραπεία μέσω της Ονειροπόλησης του Desoille. Η ψυχική κατάσταση των ασθενών μας ήταν η συνέπεια ενός μη αποδεκτού πένθους. Αυτό το πένθος, ενεργοποιημένο και πάλι, έφερε στην επιφάνεια όλο το βαρύ παρελθόν τους (Klein, 1975). Δηλαδή:

α) σε σχέση με τους γονείς
την ενοχή
την υπερπροστασία
την παλινδρόμηση
(μη αποδεκτό πένθος)
(για το θάνατο της μητέρας)

- Οι 5 ασθενείς στα σενάρια της Κ.Ο. και κατά το διάλογο που έγινε με τον ψυχοθεραπευτή κατέληξαν σε μια θετική μεταβίβαση (η οποία στη Κ.Ο. γίνεται με τις αναπαραστάσεις).

- β) σε σχέση με τον εαυτό τους:
- αποδοχή της μητρότητας
  - πρώιμος τοκετός αλλά υγιές παιδί
  - απόρριψη της ασθένειας

Συνάντηση με τα δημιουργικά σύμβολα της μητρότητας, όπως:
 "Είμαι ικανή να δώσω τη ζωή παρά την αναπηρία της αρρώστιας"

Συμπεράσματα

Οι πέντε γυναίκες, ήταν κάτω από την κυριαρχία του θανάτου: είχαν όλες μια μητέρα που πέθανε από την ίδια ασθένεια με αυτές, μερικά χρόνια μετά τη γέννησή τους. Σε όλη τη ζωή τους ένιωθαν έντονα το πένθος και την ενοχή τους. Η γιαγιά υπήρξε απομονωμένη, αυστηρή ή υπερπροστατευτική. Ο πατέρας αδιάφορος ή λιγομίλητος (Rose, 1961, 1961, 1971).

Όλο το περιεχόμενο αυτού του πλαισίου, καταλήγει σ' ένα πένθος χωρίς διέξοδο, όπου θα εμφανιστούν διαδοχικά οι έμμονες ιδέες άμυνας, αλλά επίσης μια άρνηση της πραγματικότητας, καθώς και μια απόκρυψη των ψυχικών διαθέσεων που συνδέονται με τον θάνατο.

Σ' αυτή την κατάσταση, στην αρχή της θεραπείας, οι ασθενείς μας έχουν πεισθεί ότι ήταν "κακές μητέρες", ότι ήταν ανίκανες ν' αγαπήσουν το παιδί τους.

Δηλαδή η άμυνά τους συνίστατο σε "μία άρνηση της πραγματικότητας", εκείνης "του παιδιού που επρόκειτο να έλθει" και του "να είναι μητέρες οι ίδιες". Η άρνηση δημιούργησε ένα ρήγμα με το "εγώ" τους (Klein, 1972^a, 1972^b, 1972^c).

Ωστόσο, κατά τη διάρκεια της ψυχοθεραπείας, ένας αριθμός των αναπαραστάσεων του παιδιού που επρόκειτο να έρθει βρέθηκαν να απειλούνται, από τις θανατικές παρορμήσεις της μητέρας του, χωρίς να έχουμε τη δυνατότητα να τις αντιμετωπίσουμε καλά, όπως έγινε στη συνέχεια. Η σχέση στοργής (Maternage), ανάλογη με εκείνη της μητέρας-βρέφους επέτρεψε στις ασθενείς της έρευνάς μας να χαλαρώσουν τις καταστροφικές τους άμυνες (Sami-Ali, 1977).

Η νοσταλγία της πρόωρα χαμένης μητρικής αγάπης (απούσα μητρική αγάπη), επέφερε επίσης μια εξάρτηση, αλλά ήταν ενός είδους τέτοιου, που τελικά ενθάρρυνε τον χωρισμό και την προστασία απέναντι στο παιδί που επρόκειτο να έρθει. Η κα Α, η κα Κ, η κα Δ, η κα Ο και η κα Ε γίνονται δημιουργικές, γιατί τελικά κατευθύνονται από την αγάπη, ενώ η εξάρτηση που στηριζόταν στην κακή μεταχείριση και το μίσος ήταν άγονη και κατα-

στρεπτική προηγουμένως (Klein, 1975), (Rosolato, 1980), (Rouyer, 1978).

Στη θεραπευτική αγωγή χρησιμοποιήθηκαν οι παρακάτω μέθοδοι υποστήριξης (Grossarth-Maticek, 1982⁶):

(1) Κοινωνική Υποστήριξη (Social Support)

Επιχειρήσαμε να ανακαλύψουμε ποιες ήταν οι κοινωνικές ανάγκες των ασθενών μας και ποια ήταν η δική τους αντίδραση στις αλλαγές συμπεριφοράς που τους προτάθηκαν.

(2) Συνεργατική Αγωγή (Cooperative Suggestion Training)

Σ' αυτό το στάδιο χρησιμοποιήσαμε τη χαλάρωση (οι περισσότεροι θεραπευτές χρησιμοποιούν την ύπνωση). Είναι ακριβώς το στάδιο, όπου ο ασθενής είναι ανίκανος ακόμα να πετύχει κάτι με τη δική του δύναμη θέλησης (δηλαδή απαλλαγή από αϋπνία, κάπνισμα, αντιδραστική συμπεριφορά εξ' αιτίας οδυνηρών γεγονότων της ζωής του κ.λ.π.) και έχει το συναίσθημα, ότι δεν είναι κοινωνικά αποδεκτός, κυριεύεται από απελπισία και ψυχική κατάπτωση, που τον οδηγούν στην αυτο-καταστροφική συμπεριφορά.

Ο θεραπευτής πρέπει να συγκεντρωθεί στο πρόβλημα του θανάτου, που απασχολεί έντονα τον ασθενή και του δημιουργεί τις αυτοκαταστροφικές τάσεις.

(3) Συναισθηματική Αγωγή (Insight and Emotion Training)

Ο θεραπευτής αναλαμβάνει τον ρόλο του "εξιδανικευμένου προσώπου αναφοράς", γίνεται το πρότυπο αξιών και συμπεριφοράς, που ο ασθενής μπορεί να εκφράζει τις επιθυμίες και τις ανάγκες του, όντας όλο και πιο σίγουρος, ότι αυτός τον καταλαβαίνει, τον δέχεται.

Από τη μια πλευρά υπάρχει ο καταδικασμένος, ο ρέπων προς την αυτο-καταστροφή ασθενής και από την άλλη ο υγιής θεραπευτής, ικανός να εκφράσει τις ανάγκες του.

Σ' αυτό το στάδιο, ο θεραπευτής έχει σαν λειτουργημά του, πρώτο να υποστηρίξει τις απόψεις του ασθενή και δεύτερο να διευρύνει το πεδίο συμπεριφοράς και αναγκών του.

Κατά τη διάρκεια της θεραπείας δυνατά συναισθήματα εκφράζονται, συνδεδεμένα π.χ. με την αγάπη προς κάποιον ή την αυτοκατηγορία.

Η κοινωνική ψυχοθεραπεία στις δικές μας περιπτώσεις καρκι-

νοπαθών είχε τους παρακάτω στόχους: α) την επανεγκατάσταση ενός πρότυπου αναγκών, που έχει αποκοπεί λόγω της ασθένειας β) την εκπόνηση τεχνικών συμπεριφοράς και ερμηνείας, μέσα από τις οποίες μπορούν να εκφραστούν οι ανάγκες τους και γ) την πρόληψη της εμφάνισης αυτο-καταστροφικών ψυχολογικών μηχανισμών.

Παράλληλα με την κοινωνική ψυχοθεραπεία, διεξάγονται από τους ερμηνευτές της συμπεριφοράς των καρκινοπαθών, οι λεγόμενες έρευνες εξέλιξης της νόσου (Disease Development Studies), κατά τις οποίες εξετάζονται, ((Thimothy, 1980^a, 1980^b):

α) η ψυχολογική κατάσταση του ασθενούς και η διάρκεια ζωής του, έπειτα από την πρώτη διάγνωση καρκίνου - εγχείρησης.

β) παρουσίαση τοπικών ή δευτερογενών μεταστάσεων και συνδυασμός με ευνοϊκούς ψυχοκοινωνικούς παράγοντες (φυσική θρησκοληψία), έκφραση αναγκών-σχεδίων-ελπίδων, (που υπάρχουν), για το μέλλον, η πίστη στο γιατρό και στην Ομάδα θεραπείας, το ερωτικό ενδιαφέρον, μη ευνοϊκοί παράγοντες συμπεριφοράς (κάπνισμα, υπερένταση, καταχρήσεις εν γένει, ναρκωτικά), συναίσθημα κοινωνικής απόρριψης, πλήρης έλλειψη επαγγελματικών σχεδίων, συναίσθημα ότι είναι κοινωνικά απόβλητος κ.ά.).

“Θα ήθελα ωστόσο να ξέρω ακόμα τι είναι ένας πατέρας ή μια μητέρα, ιδίως όταν σκέπτομαι πως έχουμε την ευτυχία να είναι ακόμα ζωντανοί”. Ή ακόμα, όταν κάποια άλλη από τις ασθενείς μου, μου λέγει σχετικά με τον καρκίνο: “Στο βάθος... αυτή η ασθένεια είναι όπως οι άλλες σοβαρές ασθένειες... Υπάρχουν δυνατότητες ίασης!!!” και συνεχίζει: “Πρέπει οπωσδήποτε να ξεφύγω από εκεί... και θα πρέπει αναμφισβήτητα να με βοηθήσετε...”.

Επιπλέον, η στοργή (Maternage) συμβάλλει στο να αποκατασταθεί στο εσωτερικό των ασθενών μας περισσότερη ασφάλεια και επίσης μια χαλάρωση στις μανιακής φύσεως άμυνες, που επιτρέπει στη σκληρότητα του υπερεγώ να ελαττωθεί.

Όσο περισσότερο η τάση και η ικανότητα για επανόρθωση μεγαλώνουν και η εμπιστοσύνη στο περιβάλλον μεγαλώνει, τόσο το υπερεγώ γίνεται πιο ήπιο και αντίστροφα” (Klein, 1972, 1975). Αν μεταφράσουμε αυτή τη δήλωση σε τρέχοντες όρους, μπορούμε να πούμε ότι αναφορικά με αυτές τις πέντε εγκύους γυναίκες, αφ’ ενός είμαστε πεισμένοι ότι έφερναν μέσα τους καλά αντικείμενα και επίσης ότι, στην πραγματικότητα, θα μπορούσαν να συνδεθούν μ’ αυτές καλά αντικείμενα. Η άρνηση της πραγμα-

τικότητας οδηγεί στο θετικό αποτέλεσμα της αυτοπροστασίας. "Δεν μπορεί να πεθάνω, έχω μια δύναμη, που δεν βλέπετε", μας έλεγε μια από τις ασθενείς μας που επιθυμούσε να συνεχίσει την πορεία της. (Ο G. Bachelard έγραφε: "η ονειροπόληση είναι ένα ξεκίνημα"). Στη συνέχεια, η ασθενής μπόρεσε να συλλάβει με την ανακάλυψη των αναπαραστάσεών της, ότι μπορούσε να δώσει "τη ζωή".

Έγινε αντιληπτό σε μας ότι αυτή η παρέμβαση εκ μέρους μας βοηθούσε θετικότερα την πάλη εναντίον της "άρνησης της πραγματικότητας" και μπορούσε να προστατεύσει το παιδί, που επρόκειτο να έρθει, από την αναπαράσταση του κινδύνου (θανάτου) που διέτρεχε.

"Όταν μια μεγαλύτερη ασφάλεια δημιουργείται προοδευτικά στον εσωτερικό κόσμο και όταν, κατά συνέπεια, τα αισθήματα και τα εσωτερικά αντικείμενα μπορούν να ξαναβρούν μια κάποια ζωντάνια, οι διαδικασίες αναδημιουργίας μπορούν να τεθούν σε λειτουργία και η ελπίδα να ξανάρθει... το μαρτύριο μειώνεται και το υποκείμενο νιώθει σ' όλη της την ένταση τη νοσταλγία του αντικειμένου αγάπης που έχασε. Μ' άλλα λόγια, το μίσος έχει αποτραβηχτεί και η αγάπη έχει απελευθερωθεί..." (Klein, 1975).

Αυτή η αγάπη και αυτό το μίσος που εναλλάσσονται δημιουργούν μια αμφιθυμική στάση.

Κάθε ανθρώπινο ον είναι αμφιθυμικό στα αισθήματά του, δηλαδή υποκινείται από κάποιο βαθμό αγάπης και μίσους, εμπιστοσύνης και υποψίας, απέναντι στα ίδια πράγματα, στον ίδιο χρόνο. Η αμφιθυμία είναι, ωστόσο, περισσότερο έντονη στα άτομα που υποφέρουν από μια έλλειψη συναισθηματικής ισορροπίας (Klein, 1975).

Η "ονειροπόληση" μας παραδίδει το μυστικό αυτών των αμφιρρεπειών, που εμφανίζονται με τις μεταμορφώσεις στις οποίες υπόκεινται οι εικόνες με την κίνηση. Σύμφωνα με τη θέση του Desoille, αποτέλεσμα των πειραμάτων του και των εικόνων που δίνονται από τους ασθενείς του, τα αρχέτυπα που παρουσιάζονται στην ψυχή δεν είναι σταθερές αναπαραστάσεις. Μεταβάλλονται ανάλογα με τα επίπεδα συνείδησης και σχηματίζουν μακρές σειρές εικόνων που ξεκινούν από τα πιο χαμηλά επίπεδα αυτής της συνείδησης για να φθάσουν στα πιο ψηλά.

Ο Desoille διαβλέπει "δύο αρχετυπικές αλυσίδες", εκείνες των αρσενικών αναπαραστάσεων, που αρχίζουν από τον Σατανά, (στα βάθη) και φθάνουν μέχρι τον Θεό Πατέρα, (στα ύψη). Για την γυναίκα, η εικόνα της Μάγισσας είναι μέσα στα βάθη και, ανεπισσώμενη την κατακόρυφη γραμμή του χώρου της Φαντα-

σίας, την οδηγεί στην αναπαράσταση της Παρθένας-Μητέρας, στα ύψη, κατά την πορεία των μεταθέσεων.

Ανάλογα με τις διανοητικές δυνατότητες της ασθενούς, ταυτοποιείται η ίδια με τη γιαγιά, ή τη μάγισσα. Άλλοτε πάλι η ίδια ή η μητέρα της με την Παρθένο-Μητέρα.

Η Μάγισσα των παραμυθιών μπορεί να αντιπροσωπεύει για τον καθένα μας την κακή μητέρα ή το υποκατάστατό της (τη γιαγιά). Γι' άλλους διάφορα πρόσωπα, ανάλογα με την συναισθηματική κατάσταση και αυτό εξηγεί αυτές τις παράλογες στάσεις, που εξωτερικεύονται στην αμφιθυμία, γιατί σ' άλλες στιγμές βλέπουμε τη μητέρα να εμφανίζεται στα ύψη με το πρόσωπο της Παρθένου, (ανάλογα με τη μετάθεση των αναπαραστάσεων κατά μήκος των επιπέδων - συνείδησης) (Desoille, 1971).

Όλη η μυθολογία σημαδεύεται από αυτές τις συμβολικές αναπαραστάσεις της γυναίκας, δύναμης ζωής και θανάτου, ανάλογα με τα επίπεδα συνείδησης: Οι μεγάλες θεές, μητέρες των ανατολικών λαών, φαίνεται, έτσι, ότι υπήρξαν τόσο δημιουργοί της ζωής όσο και της καταστροφής, θεές της ζωής και θεές του θανάτου (θεά Κάλι-Ινδία). Μερικές από αυτές τις εικόνες χρησιμεύουν στην ενσάρκωση της δικής μας στάσης, στο πλαίσιο αυτής της πρωταρχικής αμφιθυμίας των συγκρούσεών μας με τη δική μας μητέρα. Μένει το ότι το πρόβλημα της μητρότητας εξαρτάται, πριν απ' όλα, από το κεντρικό πρόβλημα της ταυτοποίησης με τη μητέρα ή τον αντικαταστάτη της. Αυτή η σχέση της κόρης με την μητέρα, καλή ή κακή, είναι λοιπόν μια σχέση αμφιθυμική αγάπης και μίσους απέναντι στη μητέρα που παίζει, κατά συνέπεια, ένα σημαντικό ρόλο στη μοίρα της κόρης και τούτο είναι που μπορέσαμε να αποδείξουμε εδώ. Αναφορικά με την κόρη που εξαρτάται από τη μητέρα, στις συναντήσεις, που κάναμε με τις ασθενείς μπορέσαμε να ρίξουμε φως στο πρόσωπο της μητέρας που απουσιάζει (έχει πεθάνει) μέσω της οποίας η κόρη, ταυτοποιώντας την με την παρθένο, διαφωτιζόταν η ίδια σ' ένα θέμα ζωής. Μπορέσαμε να επιχειρήσουμε μια αναβίωση της μητέρας μέσω της εικόνας, αναιρέσαμε το θάνατο της μητέρας γιατί η Παρθένος είναι αθάνατη και ακριβώς έτσι αμβλύναμε τις τάσεις αυτοκτονίας της κόρης, που ταυτοποιόταν έτσι με μια μητέρα που δεν είχε καταστραφεί από την ασθένεια και πετύχαμε να εξελιχθεί η κόρη προς την εικόνα αναδημιουργίας της μητρότητας. Είναι, αυτή η αναπαράσταση της μητρότητας, που της επέτρεψε να βοηθήσει στη δημιουργία και στη γέννηση του παιδιού της. Εδώ ξαναβρίσκουμε το μεγάλο "θέμα" του Bachelard: "οι γραμμές του κόσμου της φαντασίας, είναι οι μεγάλες γραμ-

μές ζωής". Η "ονειροπόληση", μας δείχνει, ότι μια απ' αυτές τις ουσιαστικές γραμμές είναι εκείνη της "καθετότητας", που μας επιτρέπει να έχουμε πρόσβαση σ' όλα τα επίπεδα της συνείδησης, από τα μεγαλύτερα βάθη στα μεγαλύτερα ύψη (Bacherald, 1943).

Η ψυχική ασθένεια, που καθορίζει τις αγχοτικές εικόνες, μπορεί να τροποποιηθεί, από την κίνηση που εντυπώνεται σ' αυτές τις αναπαραστάσεις. Εδώ είδαμε μερικές από τις ασθενείς μας να εξελίσσονται κατά μήκος της "αρχετυπικής αλυσίδας της γυναίκας", που υπογραμμίζεται από τον Desoille, αντίθετα από τις αναπαραστάσεις σταθερών αρχετύπων και συχνά γοητευτικών, (κυρίως στα βάθη).

Τι μπορούμε να σκεφτούμε, για τον καρκίνο του μαστού που κι' αυτός επίσης, (στην ηλικία των ασθενών), – ίδια με την ηλικία της παθήσεως της μητέρας τους – μπορεί να ερμηνευτεί ίσως σαν μια επανάληψη του δράματος της μητέρας τους (όχι για την ίδια την ασθένεια, που δεν την έζησαν, αλλά για την κατάληξη αυτής της αρρώστιας – το θάνατο), του οποίου (θανάτου και των μετέπειτα επιπτώσεων) υπέστησαν τον αντίκτυπο στην παιδική ηλικία (Wolf, 1974).

Σ' όλα τα ανθρώπινα όντα, υπάρχει μια κάποια (αόριστη) προδιάθεση να επιστρέφουν σε περασμένες καταστάσεις, να επαναλαμβάνουν όλο και περισσότερο τα γεγονότα, σαν να υπαγορεύεται από βαθιά ένστικτα. Αυτή η ανάγκη ονομάστηκε από τον Freud "το ένστικτο της επανάληψης" και εκδηλώνεται στα παιχνίδια των παιδιών, όπως στη συμπεριφορά ασθενών πρωτοταγών ή νευρωτικών. Ποια είναι η προέλευση αυτού του ενστίκτου; Οφείλεται στην επιθυμία του ανθρώπινου όντος να αναμοχλεύει μια προηγούμενη κατάσταση; να κάνει βήματα προς τα πίσω, στη ροή της ύπαρξης; να επαναλαμβάνει ό,τι έχει συμβεί; (Freud, 1936, 1938, 1951).

Υπήρξε, μια σειρά ενδεικτικών τάσεων, ίσως ένας πρωτογενής σαδισμός, σ' αυτές τις ασθενείς, εναντίον του άνδρα, εναντίον του παιδιού και, αντίστροφα, ένας μαζοχισμός, που είναι σαν μια τιμωρία, να κάνουν να υποφέρει ο εαυτός τους, ή να διαφεύγουν από την τιμωρία αυτού του σαδισμού μέσω της αρρώστιας.

Όπως και να είναι, είναι ένα ένστικτο ζωής και αγάπης, που αναζητήσαμε και βρήκαμε σε αυτές τις μητέρες μέσα από την ψυχοθεραπεία της Κ.Ο. Μια πρόσβαση σ' αυτό το χώρο της φαντασίας, που περιέχει πολλές εικόνες δύσκολες να υποφερθούν αλλά επίσης κατέχει όλες τις αναπαραστάσεις αναδημιουργίας, που μπόρεσαν να αποδώσουν στις ασθενείς μας την όρεξη να

ζήσουν, όσο περισσότερο γινόταν, να ξεπεράσουν τα προβλήματα της ασθένειάς τους, να δεχθούν να φέρουν σε πέρας την εγκυμοσύνη τους και να δείξουν φροντίδα για τη ζωή και το μέγλωμα του παιδιού τους.

Βιβλιογραφία

- Bachelard G., *L' air et les Songes*, Paris, J. Corti, 1943.
- Bahnson M.B. Bahnson, C.B. Ego defenses in cancer patients *Ann. N.Y. Acad Sci.* 164:546-559 (1969).
- Bahnson C.B.: The theory of psychophysiological complementarity: applied to cancer an coronary heart disease. *Proc. XVII th Congr. Appl. Psychol. Liège* (Editest Brussels 1971).
- Bartrop, R.W. et al: The influence of the psyche and the brain on immunity and disease sysceptibility: a critical review. *Psychosom. Med* 41:147-164 (1979).
- Bastiaans, J.: Psychotherapy in psychosomatic medicine: in Antonelli, *Psychosomatic medicine* (Roma 1977).
- Baxter J.D. Harris, A.W.: Mechanism of glucocorticoid action general features with reference to steroid-mediated immuno-suppression. *Transplant. Proc.* 7:55-56 (1975).
- Beck A.T. *Cognitive therapy and the emotional disorder*. New York. International Universities Press. 1976.
- Bremonda, "Le vècu du cancer du sein et de la mastectomie de la femme". *Bordeaux médical*, 1980, 13: 964-966.
- Carel A. "Le nouveau-nè à risques" et ses parents. *Etude psychodramatique. Le devenir de la prématurité* (pp. 125-164) Paris, PUF, 1977.
- Carnar, R.: *Meaning and necessity*; 2nd ed.. (Chicago 1956).
- Georgas J. et al: Psychosocial Stress, Symptoms and Anxiety of Male and Female Teachers in Greece. *Journal of Human Stress* Winter, 1984.
- Cooper C.L. (Ed.) *Psychosocial Stress and Cancer*. New York. John Wiley and Sons, 1984.
- Cooper E.L. (Ed). *Stress, Immunity, and Aging*. New York. Marchel Dekker, 1984.
- Desoille' R. *Exploration de l' activité subconsciente par le "Rêve Eveille"* Paris. J.L. Artrey, 1938.
- Desoille R. *Entretiens sur le "Rêve Eveillé Dirigé"* Paris. Payot 1974.
- Desoille R., *Introduction à une psychothérapie rationnelle*. Paris. Ed de l'Arche 1955.
- Dessoille R. *Le "Rêve Eveillé" en Psychothérapie*. Paris PUF 1945.
- Dessoille R. *Marie-Clothilde, Une psychothérapie par le "Rêve Eveillé Dirigé"*, Paris, Payot, 1971.
- Desoille R. *Psychanalyse et "Rêve Eveillé Dirigé"*. Paris Le François, Paris 1950.
- Desoille R. *Théorie et Pratique du "Rêve Eveillé Dirigé"* Paris. Ed. Mont-Blanc. 1961.

- Deutsch H. La psychologie de la femme. "Les filles-mères" (p.p. 289-338). Paris. PUF 1973.
- Dolto F. La libido génitale et son destin féminin. Journées Internationales d'Amsterdam, 5-9 sept. 1960. La psychanalyse, Paris, 1964, VII, p.: 55-69.
- Dolto F. Psychanalyse et Pédiatrie, Paris, Le Seuil, 1971.
- Dolto F. Séminaires sur la Psychanalyse des enfants. Paris Le Seuil, Paris 1979.
- Dracoulides N.N. "ADIT". Japanese Bulletin of ART therapy. 6, Japan, 1975.
- Dracoulides N.N. Déviations de l'Instinct de maternité. Paris. Annales médico-psychologiques, F 1132, 1974, 4:485-494.
- Dracoulides N.N. Les orphelins du sein et leur retentissement social. Paris, Annales médico-psychol. 1,2, 1967, 3:375-388.
- Dracoulides N.N. Test ADID. Athènes ed. trist. Sciences de l'homme 1974.
- Dunbar F. Mind Body New York. Psychosomatic Medicine, Random House Inc. 1947.
- Dunbar G. Psychosomatic diagnosis. New York. Paul Hoher 1943.
- Eysenck H.J. Personality, stress and lung cancer In: S. Rachman (Ed.) Contributions to Medical Psychology, Oxford, Pergamon Press, 1984 Vol. 3 pp 151-171.
- Eysenck H.J. Personality, cancer and cardiovascular disease. A causal analysis, Personality and Individual Differences, 5, 535-557 (1985).
- Eysenck H.J. Smoking and Health In: R.D. Tollison (Ed.). Smoking and Society. pp. 17-88 Lexington, Mass.: D.C. Heath and Company 1986.
- Eysenck H.J. Stress, disease and personality: The "inoculation effect" In: C.L. Cooper (Ed) Stress Research, New York Wiley 1983, p.p. 121-146.
- Eysenck H.J. The Causes and Effects of Smoking. London Maurice Temple Smith 1980.
- Fox, B.H.: Premorbid psychological factors as related to cancer incidence. J. behav. Med. 1: 45-133 (1978).
- Freud S. Au-delà du principe de plaisir. Essais de psychanalyse (pp. 5-75). Paris. Payot 1951.
- Freud S. Deuil et Mélancolie, Métapsychologie (pp. 146-174) Paris. ed. Gallimard 1968.
- Freud S. Breuer J. Etudes sur l'hystérie (4ème ed) Paris. PUF 1973.
- Freud S. Fragment d' une analyse d' hystérie, Cinq Psychanalyses (pp. 1-91). Paris. PUF. 1971.
- Freud S. La féminité. Nouvelles expériences sur la psychanalyse (p. 117) Paris. N.R.F. 1936.
- Freud S. On bat un enfant. 1933 Revue franco-psychan. Paris 1938.
- Centry W.D. (Ed) Handbook of Behavioral Medicine. New York, The Guildford Press, 1984.
- Grossarth-Maticek, R.: Psychosocial predictors of cancer and internal diseases. An overview Psychother. Psychosom. 33: 122-128 (1980a).
- Grossarth-Maticek, R.: Synergetic effects of cigarette smoking systolic blood pressure and psychosocial risk factors for lung cancer, cardiac infarct and apoplexy cerebri. Psychother. Psychosom 34:267-272 (1980b).
- Grossarth-Maticek, R.; Jankovic, M.; Vetter, H.: Standard risk factors for lung cancer, cardiac infarct, apoplexy, diabetes mellitus and their change in

- psychosocial context. *Psychother. Psychosom* 37: 13-21 (1982a).
- Grossarth-Maticek, R.; Kanazir D.; Vetter H.; Jankovic, M.: Preliminary report on the relationship between treatment with phenobarbital and incidence of cancer (Heidelberg 1980a).
- Grossarth-Maticek, R.; Kanazir, D.; Vetter, H.; Jankovic, M.: Vorläufige Auswertung der erhobenen Cholesterindaten in der jugoslawischen prospektiven Studie (Heidelberg 1981).
- Grossarth-Maticek, R.; Siegrist, J.; Vetter, H.; Interpersonal repression as a predictor of cancer. *Social Sci. Med* (1982b).
- Hagnell, O.: The premorbid personality of persons who develop cancer in a total population investigated in 1947 and 1957. *Ann. N.Y. Acad. Sci.* 125: 846-855 (1966).
- Herzlich C., Santé et maladie. Analyse d' une représentation sociale. Paris, Mouton, 1969.
- Kanazir D., Djordjevic-Markovic R., Grossarth-Maticek R. Psychosocial (emotional stress, steroid hormones carcinogenesis: Molecular aspects, facts and speculations in: Y.A. Ouchinnikov (Ed), *Progress in Biorganic Chemistry and Molecular Biology*. Amsterdam, Elsevier, 1984, p.p. 509-530.
- Kissen, D.M.: Psychosocial factors, personality and lung cancer in men aged 55-64 Br. J. med. Psychol. 40:29-43 (1967).
- Kissen D.M. and Eysenck H.J. Personality in male lung cancer patients *J. Psychosomatic Research* 6, 123-137 (1962).
- Kissen D.M.: The significance of personality in lung cancer in men. *Ann. N.Y. Acad. Sci.* 125:820-826 (1966).
- Klein M. Contribution a l'étude de la psychogenèse des états maniacodépressifs in *Essais de psychanalyse* (pp. 311-340), Paris. Payot. 1972.
- Klein M. La criminalité in *Essais de Psychanalyse* (pp. 307-310) Paris. Payot. 1972.
- Klein M. Le deuil et ses rapports avec les états maniaco-dépressifs in *Essais de psychanalyse*. P. 341. Payot 1972.
- Klein M. Le retentissement des premières situations anxiogènes sur le développement sexual de la fille in *la Psychanalyse enfants*. pp. 209-250. Paris. PUF 1975.
- Kreisler L. Le corps meurtri in *Mère mortifère, mère meurtrière, mère mortifiée* (pp. 110-118) Paris. ESF. 1978.
- Kreisler L. Les prématurés. Pourquoi ici et aujourd'hui? In *de dev. de la prématurité* (pp. 27-57) Paris. PUF. 1977.
- Lacan J. *Ecrits*. Paris. Le Seuil. 1966.
- Lazarus R.S., and Folkman. *Stress, appraisal and coping*. New York. Springer. 1981.
- Le Shan L.: An emotional life-history pattern associated with neoplastic disease. *Ann. N.Y. Acad. Sci.* 125:780-793 (1966).
- Μαρκαντώνης Ι. Βαθυψυχολογία και Αγωγή. Αθήνα Εκδ. Μαυρομάτη, (σ. 138-141 και 147, 162) 1984.
- Meignier. La thème de la mort-mère dans le cas grave de tuber-culoses pulmonaire. Paris. *Psyché*. Février-Mars 1957, n 112-113.
- Moscovici S. et al: *Psychologie Sociale*. Paris. PUF. 1984 (p. 210-212).

- Nicolaides N.N. et al: Créativité et/ou symptôme, Paris Clancier-Guenaud "Psychopète" 1982.
- Nicolaides A. et N. Sur la terminologie et la langue. Journal de Genève 17-18 août 1974.
- Northey W.T. Studies on the interrelationship of cold environment, immunity and resistance to infection. I. Qualitative and quantitative studies on the immune response. Journal of Immunology, 94, 649 (1965).
- Παπαστάμου Στάμος, Εγχειρίδιο Κοινωνικής Ψυχολογίας. Αθήνα. Οδυσσέας 1989.
- Papastamou S. La psychologisation: erreur individuelle ou stratégie collective? στο J.L. Beauvois, J.M. Monteil + R.V. Joule (Eds) Perspectives cognitives et conduites sociales, Cousset, Delval, 1989.
- Petrakis, N.L. et al: Cholestrerol and cholesterol epoxide in human breast secretions. Cancer Detect, Prevent 3: Abstr. 133 (1980).
- Pontalis S.B. Entre le rêve et la douleur. Paris Gallimard, 1977.
- Price V.A. Type A behaviour Patterns. New York. Academic Press. 1982.
- Rachman S. (Ed) Contributions to Medical Psychology, Vol. 3 London. Pergamon Press. 1984.
- Renneker R. A Psychosomatic survey of cancer of the breast in psychosomatic Med. Paris Delachaux Niestlé 1952.
- Revault d'Allonnes C. Le mal joli (pp. 360-363). Paris. Editeur 10-18. 1976.
- Rigas A.V., Etude des cas de cinq femmes malades, menacées d'accouchement prématuré et leur traitement par la Psychotérapie du RED de Robert Desoille. Paris. Psychologie Medicale 1989. 21, 10, p.p. 1487-1493.
- Rigas A.V. Laissez moi Vivre. Doctorat de 3ème cycle Uni Paris VII Paris 1983 (non publié).
- Riley, V.; et al.: Simulation of anxiety stress by natural and synthetic adrenal corticoids and their influence on neoplasia. Cancer Detect Prevent 3: Abstr. 109 (1980).
- Rodin J. Health control and aging In: M.M. Baltes & P.B. Baltes (Eds). Aging and the Psychology of Contror. Hillsdale N.J. Lawrence Erlbaum. 1986^a.
- Rodin J. Managing the stress of aging: The role of control and coping. In: S. Levine & H.Ursin (Eds) Coping and Health New York. Plenum Press. pp. 171-202, 1986^b.
- Rose G. Pregenital aspects of pregnancy fantasies in Internation. Journal of psycho-analysis – november, decembre 1961, 42:544-548.
- Rose J. E.M.St., and Sabiston B.H. Effects of cold exposure on the immunologic response of rabbits to human semin albumin. Journal of Immunology, 197, 339 (1971).
- Rosolato G. Essais sur le symbolique. Paris Gallimard 1980.
- Rouyer M. Essai de prise en charge des parents maltraitants in Mère mortifère, mère meurtrière, mère mortifiée (pp. 115-166) Paris, ESF 1978.
- Sakellaropoulos P. Relation mère-enfant pendant le premier âge de leur vie. Athènes 1964.
- Sami-Ali M. Corps reel, corps imaginaire (pp. 1-9) Paris. Bordas. 1977.
- Schain N.S. Patients rights in decision making: the case for personalism in health care. Cancer 1980, 46:1035-1041.

- Sifneos P.: The prevalence of alexithymic characteristic in psychosomatic patients. *Psychother. Psychosom.* 22:255-262 (1973).
- Solomon G.F. Stress and antibody response in rats. *Internat. Archives of Illness*, 9, 35, 97 (1969).
- Solomon G.F.: Moos, R.H.: Emotion, immunity and disease. *Archs gen.psychiat.* 2:654-674 (1964).
- Thomas C.B. Duszynski K.R.: Closeness to parents and the family constellation in prospective study of five disease state: suicide, mental illness, malignant tumor, hypertension and coronary heart disease. *John Hopkins med. J.* 134:251-270 (1974).
- Timothy F. Psychology of mastectomised patients. *Acta chir. Belgi.* 1980°. 2:95-98.
- Timothy E., Escudier D. Rôle des associations de mastectomisées. *Bordeaux medica.* 1980°. 13:987-988.
- Weinstern, I.B.; et al.: The action of tumor-promoting agents in cell cultures; in Hiatt, *Origins of human cancer*, pp. 751-773 (Cold Spring Harbor, New York 1977).
- Wolf, S.: Medical problems of modern society; in McKee, et al., *Environmental problems in medicine* (Springfield 1974).
- Wolfrohm M. *Gynecologie psychosomatique*. Paris. Masson. 1964.

Διαφοροποίηση των Δύο Φύλων στα Σχέδια των Παιδιών

Ελένη Παπαδάκη - Μιχαηλίδη*

1. Εισαγωγή

Μεγάλο μέρος τη βιβλιογραφίας, που αναφέρεται στο παιδικό σχέδιο, αφορά την περιγραφή διαφόρων τέστς τα οποία μπορούν να χωριστούν σε δύο βασικές κατηγορίες. Τα τέστς νοημοσύνης τα οποία προσπαθούν να καθορίσουν τον βαθμό πνευματικής ωριμότητας και να εντοπίσουν τυχόν σημάδια καθυστέρησης ή νοητικής ανεπάρκειας (Goodenough, 1926, Harris, 1963, Koppitz, 1968, 1984) και τα τέστς προσωπικότητας τα οποία μελετούν την προβολική αξία των σχεδίων και επιχειρούν την αποκωδικοποίηση των σκέψεων, συναισθημάτων, φόβων και επιθυμιών καθώς και ασυνείδητων αναγκών και χαρακτηριστικών της προσωπικότητας των παιδιών που σχεδιάζουν (Machover, 1949, 1960, Hammer, 1958, Hulse, 1952, Koppitz, 1968, 1984, Di Leo, 1971, Burns & Kaufman, 1971). Το "τέστ του ανθρώπου" που ζητά από τα παιδιά να σχεδιάσουν ένα άτομο, ή έναν άνδρα και μία γυναίκα, είναι από τα πιο πλατιά διαδεδομένα τέστς ζωγραφικής. Χρησιμοποιείται και σαν τέστ νοημοσύνης και σαν προβολική τεχνική, με βασικό περιορισμό την ηλικία των σχεδιαστών. Έχει επανειλημμένα τονισθεί ότι το "τέστ του ανθρώπου" δε θα πρέπει να χρησιμοποιείται σε παιδιά μεγαλύτερα από δώδεκα χρόνων, γιατί όταν οι νέοι μπαίνουν στην εφηβεία τείνουν να κριτικάρουν αυστηρά τα σχέδιά τους, χάνοντας έτσι την ικανότητά τους να εκφράζονται μέσω των σχεδίων αυτών (Koppitz, 1968, 1984, Harris, 1963). Σε

---

* Ειδική Επιστήμονας στο Πανεπιστήμιο Κρήτης.

παιδιά πριν από την εφηβεία όμως και όταν το "τέστ του ανθρώπου" χρησιμοποιηθεί σωστά, μπορεί να φανεί ιδιαίτερα χρήσιμο και αποκαλυπτικό για τους ειδικούς.

Μία ενδιαφέρουσα αλλά και αμφισβητούμενη πλευρά του "τέστ του ανθρώπου" είναι αυτή που εκφράζει τον τρόπο και τον βαθμό διαφοροποίησης των ανδρικών και γυναικείων φιγούρων. Η Machover (1949, 1960) ήταν μία από τις πρώτες ψυχολόγους που διερεύνησε και ανέλυσε το προβολικό μήνυμα του τρόπου και του βαθμού διαφοροποίησης των δύο φύλων στα παιδικά σχέδια. Σύμφωνα με τις παρατηρήσεις της, το επίπεδο διαφοροποίησης της ανδρικής φιγούρας είναι συχνά πολύ διαφορετικό από αυτό της γυναικείας φιγούρας που σχεδιάζεται από το ίδιο παιδί. Η ανομοιογένεια αυτή, κατά την Machover, οφείλεται στο ότι η αναπαράσταση των χαρακτηριστικών που διαφοροποιούν τα δύο φύλα δεν αντανakλά την σχεδιαστική ικανότητα των παιδιών αλλά την στάση τους απέναντι στα δύο φύλα. Οι Swensen (1955), Murphy (1957), Rabin & Limuaco (1959), Haworth & Normington (1961) επίσης συμφώνησαν ότι η έκταση της διαφοροποίησης των δύο φύλων δεν αντανakλά τον βαθμό νοημοσύνης των παιδιών ή την σχεδιαστική τους ικανότητα, αφού συχνά εμφανίζονται πολλά στοιχεία διαφοροποίησης των δύο φύλων σε φιγούρες που περιλαμβάνουν μικρό αριθμό γενικών λεπτομερειών, ενώ αντίθετως ανδρικές και γυναικείες φιγούρες ελάχιστα διαφοροποιημένες ως προς το φύλο, συχνά περιλαμβάνουν μεγάλο αριθμό γενικών λεπτομερειών. Οι Swensen & Newton (1955) και οι Haworth & Normington (1961) υποστήριξαν ότι η έκταση διαφοροποίησης των δύο φύλων στο "τέστ του ανθρώπου" αντανakλά το βαθμό της σεξουαλικής ωρίμανσης ή το βαθμό της σεξουαλικής ταυτοποίησης του παιδιού που σχεδιάζει. Σε προηγούμενη μελέτη της συγγραφέας (Παπαδάκη - Μιχαηλίδη, 1989) είχε διερευνηθεί η φύση και ο αριθμός των διαφοροποιητικών στοιχείων που εμφανίζονται στα παιδικά σχέδια, κυρίως διότι είχε διαπιστωθεί ότι παρ' ότι το "τέστ του ανθρώπου" χρησιμοποιείται ευρέως σαν διαγνωστικό μέσο, δεν υπήρχε έγκυρος και σύγχρονος τρόπος βαθμολόγησης της διαφοροποίησης των δύο φύλων στα σχέδια των παιδιών. Στη μελέτη αυτή είχαν δημιουργηθεί δύο καινούργιες λίστες από στοιχεία (μία με "ανδρικά" και μία με "γυναικεία" χαρακτηριστικά) που μεταχειρίζονται τα σύγχρονα παιδιά (3:6 έως 11:5 χρόνων), στη Δυτική κοινωνία, για να διαφοροποιήσουν τα δύο φύλα στα σχέδιά τους. Χρησιμοποιώντας ανάλυση διασποράς τριών παραγόντων (ηλικία x φύλο του σχεδιαστή x φύλο της φιγούρας) είχε βρεθεί ότι ενώ οι αριθμοί των

γενικών λεπτομερειών (30 "εξελικτικά στοιχεία" της Korritz, 1968) που απεικόνισαν στα σχέδιά τους τα αγόρια και τα κορίτσια δεν διέφεραν, ο αριθμός των διαφοροποιητικών στοιχείων που μεταχειρίστηκαν τα κορίτσια είχε βρεθεί σημαντικά μεγαλύτερος ($P \leq 0,01$) από αυτόν των αγοριών της ίδιας ηλικίας. Η αυξημένη ικανότητα απεικόνισης της διαφοροποίησης των δύο φύλων που εμφανίζουν τα κορίτσια σε σχέση με τα αγόρια της ίδιας ηλικίας, έχει συζητηθεί και στο παρελθόν από πολλούς ερευνητές παιδικών σχεδίων (Machover, 1949, 1960, Swensen, 1955, Murphy, 1957, Haworth & Normington, 1961). Ταυτόχρονα υπάρχουν ενδείξεις στη βιβλιογραφία (Conn & Kanner, 1947, Katcher, 1955, Levin, Balistrieri & Schukit, 1972) ότι τα κορίτσια εμφανίζουν μία πιο ώριμη αντίληψη από τα αγόρια, όσον αφορά τις γνώσεις τους στις διαφορές της φυσιολογίας των δύο φύλων. Οι ενδείξεις αυτές, σε συνδυασμό με την αυξημένη ικανότητα διαφοροποίησης των δύο φύλων που εμφανίστηκε στα σχέδια των κοριτσιών, οδήγησε στη διεξαγωγή της παρούσας μελέτης.

2. Η έρευνα

2.1. Στόχος και μεθοδολογία της έρευνας

Σκοπός της μελέτης ήταν να διερευνηθεί η ικανότητα διαφοροποίησης των δύο φύλων στα σχέδια των παιδιών, καταπιέζοντας όσο το δυνατό περισσότερο την αναπαράσταση των "κοινωνικών" στοιχείων διαφοροποίησης (π.χ. ρούχα, κοσμήματα, παπούτσια κλπ.). Με τον τρόπο αυτό τα παιδιά θα αναγκασθούν να στηριχθούν στην αναπαράσταση "ενδογενών" χαρακτηριστικών διαφοροποίησης. Θεωρήθηκε δύσκολο να ζητηθεί από τα παιδιά να ζωγραφίσουν γυμνές ανδρικές και γυναικείες φιγούρες, γιατί πολλοί υπεύθυνοι δάσκαλοι θα έφερναν αντιρρήσεις, ενώ ταυτόχρονα οι οδηγίες ίσως προκαλούσαν ταραχή ή αμηχανία σε ορισμένα παιδιά. Γι αυτό ζητήθηκε από τα παιδιά "να σχεδιάσουν έναν άνδρα και μία γυναίκα με μαγιώ", έτσι ώστε να εκτεθεί το ανθρώπινο σώμα στη σκέψη των παιδιών όσο το δυνατό περισσότερο. Τα πιθανά ενδογενή στοιχεία διαφοροποίησης που θα μπορούσαν να απεικονίσουν τα παιδιά στα σχέδιά τους ήταν:

Για τις ανδρικές φιγούρες:

1. Τριχοφυΐα στο πρόσωπο ή στο σώμα
2. Φαρδιές πλάτες (σε σύγκριση με τη γυναικεία φιγούρα του ίδιου παιδιού)

3. Ογκώδες σώμα (σε σύγκριση με τη γυναικεία φιγούρα του ίδιου παιδιού)

Για τις γυναικείες φιγούρες:

1. Στήθος
2. Τονισμένοι γοφοί (σε σύγκριση με την ανδρική φιγούρα του ίδιου παιδιού)
3. Τονισμένη μέση (σε σύγκριση με την ανδρική φιγούρα του ίδιου παιδιού)

Για την παρούσα μελέτη σχεδίασαν 120 παιδιά (60 αγόρια και 60 κορίτσια) από έναν άνδρα και μία γυναίκα το κάθε ένα. Τα παιδιά ήταν ηλικίας 8 χρόνων και 6 μηνών μέχρι 11 χρόνων και 5 μηνών (8:6 – 11:5) και ήταν μαθητές δημοτικών σχολείων μεσοαστικής περιοχής των West Midlands της Αγγλίας. Όλα τα παιδιά (νομικά) ήταν Χριστιανοί της Καυκασίας φυλής. Οι κατά ηλικία ομάδες που σχηματίστηκαν ήταν 8:6 – 9:5, 9:6 – 10:5, 10:6 – 11:5 και η κάθε ομάδα περιελάμβανε 20 αγόρια και 20 κορίτσια. Το κάθε παιδί σχεδίασε από έναν άνδρα και μία γυναίκα, με μαύρο μαρκάδορο σε δύο χωριστά λευκά χαρτιά διαστάσεων A4. Τα σχέδια βαθμολογήθηκαν ως προς τον αριθμό των ενδογενών χαρακτηριστικών που περιείχαν (μία μονάδα για κάθε διαφοροποιητικό στοιχείο), η βαθμολόγηση έγινε από την ερευνήτρια και η αναβαθμολόγηση που έγινε από ανεξάρτητο εξεταστή συμφωνούσε απολύτως με αυτή της ερευνήτριας σε ποσοστό 90% των περιπτώσεων. Για την επεξεργασία των στοιχείων χρησιμοποιήθηκε ανάλυση διασποράς με τρεις παράγοντες (ηλικία του σχεδιαστή χ φύλο του σχεδιαστή χ φύλο της φιγούρας), και η ορθότητα των αποτελεσμάτων διαβεβαιώθηκε με τεστ "Newman – Keuls".

3. Αποτελέσματα

Η ανάλυση έδειξε ότι:

Ο αριθμός των ενδογενών στοιχείων που διαφοροποιούν τα δύο φύλα στα σχέδια των παιδιών αυξάνει με την ηλικία τους ($p \leq 0,01$).

Τα κορίτσια σαν ομάδα απεικόνισαν σημαντικά μεγαλύτερο αριθμό ενδογενών διαφοροποιητικών στοιχείων στις ανθρώπινες φιγούρες τους, απ' ό,τι τα αγόρια ($p \leq 0,01$).

Πίνακας 1. Μέσος όρος και τυπική απόκλιση των ενδογενών διαφοροποιητικών στοιχείων που απεικονίσθηκαν στις ανθρώπινες φιγούρες αγοριών και κοριτσιών

Ηλικία	Αγόρια	Κορίτσια
8:6 – 9:5	$\bar{x} = 0.55$ $sd = 0.57$	$\bar{x} = 0.67$ $sd = 1.01$
9:6 – 10:5	$\bar{x} = 0.82$ $sd = 0.65$	$\bar{x} = 1.22$ $sd = 0.70$
10:6 – 11:5	$\bar{x} = 0.92$ $sd = 0.66$	$\bar{x} = 1.50$ $sd = 1.01$
Σύνολο	$\bar{x} = 0.76$ $sd = 0.64$	$\bar{x} = 1.13$ $sd = 0.98$

Τα αγόρια απεικόνισαν περισσότερα ενδογενή χαρακτηριστικά διαφοροποίησης στις ανδρικές φιγούρες, ενώ τα κορίτσια στις γυναικείες ($p \leq 0,01$).

Πίνακας 2. Μέσος όρος και τυπική απόκλιση των ενδογενών διαφοροποιητικών στοιχείων που απεικονίσθηκαν στις ανδρικές και γυναικείες φιγούρες αγοριών και κοριτσιών.

Ηλικία	Αγόρια		Κορίτσια	
	Ανδρικές φιγούρες	Γυναικείες φιγούρες	Ανδρικές φιγούρες	Γυναικείες φιγούρες
8:6 – 9:5	$\bar{x} = 0.75$ $sd = 0.63$	$\bar{x} = 0.35$ $sd = 0.48$	$\bar{x} = 0.60$ $sd = 0.68$	$\bar{x} = 0.75$ $sd = 1.07$
9:6 – 10:5	$\bar{x} = 1.15$ $sd = 0.67$	$\bar{x} = 0.50$ $sd = 0.68$	$\bar{x} = 0.90$ $sd = 0.71$	$\bar{x} = 1.55$ $sd = 0.68$
10:6 – 11:5	$\bar{x} = 1.20$ $sd = 0.61$	$\bar{x} = 0.65$ $sd = 0.58$	$\bar{x} = 1.00$ $sd = 0.56$	$\bar{x} = 2.00$ $sd = 1.31$
Σύνολο	$\bar{x} = 1.03$ $sd = 0.69$	$\bar{x} = 0.50$ $sd = 0.60$	$\bar{x} = 0.83$ $sd = 0.67$	$\bar{x} = 1.43$ $sd = 1.12$

4. Συζήτηση

Στην παρούσα έρευνα διαπιστώθηκε ότι ο αριθμός των ενδογενών χαρακτηριστικών στα σχέδια των παιδιών αυξάνεται με την ηλικία. Επίσης βρέθηκε ότι τα κορίτσια της προεφηβικής ηλικίας σχεδιάζουν πιο έντονα διαφοροποιημένες, ως προς το φύλο, ανθρώπινες φιγούρες, χρησιμοποιώντας μεγαλύτερο αριθμό ενδογενών διαφοροποιητικών στοιχείων, από ό,τι τα αγόρια της ίδιας ηλικίας. Η Machover (1960) η οποία είχε κάνει την ίδια παρατήρηση, ισχυρίστηκε ότι αυτό οφείλεται στο ότι τα σεξουαλικά ενδιαφέροντα των κοριτσιών της προεφηβικής ηλικίας είναι πιό ώριμα από αυτά των αγοριών, ενώ ο έντονος καλλωπισμός των γυναικείων φιγούρων αντανακλά την άμυνα των κοριτσιών για την αδυναμία του φύλου τους σε σύγκριση με τη συνεχώς αυξανόμενη φυσική δύναμη των αγοριών. Κατά την Machover, η επίδειξη των επιφανειακών ταλέντων και της αποπλάνησης, τα οποία είναι "πρακτικές γυναικείες αρετές" που τα κορίτσια έχουν διδαχθεί πώς να χρησιμοποιούν σ' αυτή την ηλικία, εφαρμόζονται πλήρως ενάντια στην ολοένα αυξανόμενη φυσική δύναμη των αγοριών. Έτσι, στις γυναικείες φιγούρες που σχεδιάζουν τα κορίτσια, απεικονίζουν προκλητικά ρούχα και κοσμήματα, επιμελημένα στυλ χτενίσματος, καλλωπισμένα χείλη και βλέφαρα, ενώ τονίζουν τη λεκάνη και σχεδιάζουν ελκυστική, λεπτή μέση. Οι Hawthorth & Normington (1961) επίσης υποστήριξαν ότι η αυξημένη ικανότητα αναπαράστασης των διαφορών των δύο φύλων που διαπιστώνεται στα σχέδια των κοριτσιών σε σχέση με αυτά των αγοριών της προεφηβικής ηλικίας, αντανακλά τη μεγαλύτερη σεξουαλική ωριμότητα των κοριτσιών κατά την ηλικία αυτή. Οι υποθέσεις αυτές υποστηρίζονται από τους Hargraves & Colley (1986) οι οποίοι ισχυρίστηκαν ότι οι ορμονικές αλλαγές που λαμβάνουν χώρα πριν από την εφηβεία αρχίζουν νωρίτερα στα κορίτσια από ό,τι στα αγόρια. Οι Παπαδόπουλος & Ζάχος (1985) επίσης ισχυρίστηκαν ότι τα κορίτσια προηγούνται των αγοριών περίπου δύο χρόνια στη σεξουαλική τους ωρίμανση.

Είναι πολύ πιθανό οι έντονα διαφοροποιημένες ανθρώπινες φιγούρες που σχεδιάζουν τα κορίτσια της προεφηβικής ηλικίας, να αντανακλούν τη σεξουαλική τους ωρίμανση ή το σεξουαλικό τους ενδιαφέρον, που φαίνεται να αναπτύσσεται νωρίτερα από αυτό των αγοριών. Υπάρχουν όμως κι άλλες πιθανές εναλλακτικές ερμηνείες για την αυξημένη ικανότητα αναπαράστασης ενδογενών διαφοροποιητικών χαρακτηριστικών στις ανθρώπινες φιγούρες, που εμφανίζουν τα κορίτσια. Ίσως οι μητέρες – που

στη μεγάλη τους πλειοψηφία φροντίζουν τα παιδιά κατά την παιδική ηλικία – ξεντύνονται πιο ελεύθερα μπροστά στα κορίτσια τους παρά μπροστά στα αγόρια τους. Τα αγόρια όμως πιθανών να μην έχουν παρόμοια εμπειρία με τους πατέρες τους, αφού αυτοί (στη Δυτική κοινωνία και ειδικά στη μεσαία τάξη) περνούν πολύ λίγες ώρες με τα παιδιά τους. Έτσι, μπορεί τα κορίτσια της προεφηβικής ηλικίας να έχουν μία πιο ώριμη αντίληψη του γυναικείου σώματος από ό,τι τα αγόρια, διότι το βλέπουν πιο συχνά γυμνό. Η πιθανή αυτή άποψη υποστηρίζει ότι τα κορίτσια απλώς έχουν μεγαλύτερη εμπειρία με το γυμνό γυναικείο σώμα (η οποία εμφανίζεται στην απεικόνιση ενδογενών διαφοροποιητικών στοιχείων) και όχι εντονότερο σεξουαλικό ενδιαφέρον από ό,τι τα αγόρια της ίδιας ηλικίας. Είναι επίσης πιθανό οι δύο αυτές απόψεις να δρουν παράλληλα ή και συμπληρωματικά. Όπως αναφέρθηκε στην εισαγωγή, η παρούσα έρευνα διεξήχθη στην Αγγλία όπου τα ανθρώπινα σώματα είναι ως επί το πλείστον έντονα καλυμμένα με ρούχα, λόγω των καιρικών συνθηκών. Μία παρόμοια έρευνα στην Ελλάδα και μάλιστα σε περιοχή παραλιακή και τουριστική, όπου η πλειοψηφία των παιδιών δεν μπορεί παρά να έχουν αρκετή εμπειρία των ελάχιστα καλυμμένων ανθρώπινων σωμάτων, θα μπορούσε να διαλευκάνει το ερώτημα, εάν οι γνώσεις των παιδιών για το ανθρώπινο σώμα ή το σεξουαλικό τους ενδιαφέρον είναι αυτό που αντανakλάται στον βαθμό διαφοροποίησης των ανδρικών και γυναικείων φιγούρων που σχεδιάζουν.

Στην παρούσα μελέτη επίσης αποκαλύφθηκε ότι και τα αγόρια και τα κορίτσια απεικόνισαν περισσότερα ενδογενή χαρακτηριστικά στις φιγούρες του φύλου στο οποίο τα ίδια ανήκαν, από ό,τι σ' αυτές του αντίθετου φύλου. Αυτό είναι συνεπές με την υπόθεση των προβολικών μεθόδων οι οποίες υποστηρίζουν ότι τα άτομα που σχεδιάζουν, αφιερώνουν περισσότερη προσοχή και προσπάθεια στην απεικόνιση φιγούρων με τις οποίες μπορούν τα ίδια να ταυτισθούν. (Machover, 1960, Haworth & Normington, 1961).

Περαιτέρω έρευνα απαιτείται στον τρόπο αναπαράστασης των στοιχείων διαφοροποίησης των δύο φύλων στα παιδικά σχέδια, ίσως με παιδιά που έχουν διαφορετικές εμπειρίες και βιώματα από αυτά της παρούσας μελέτης, για να διαλευκανθεί περισσότερο η προβολική αξία της περιοχής αυτής των παιδικών σχεδίων.

5. Βιβλιογραφία

Burns, R.C. & Kaufmann, S.H. (1971). *Kinetic Family Drawings (KFD). An intro-*

- uction to understanding children through kinetic drawings, London: Constable & Co. Ltd.
- Conn, J.H. & Kanner, L. (1947). Children's awareness of sex difference. *Journal of Child Psychiatry* 1, 3-57.
- DiLeo, J.H. (1970). *Young children and their drawings*. New York: Brunner & Mazel.
- Goodenough, F.L. (1926). *Measurement of intelligence by drawings*. New York: Harcourt, Brace & World.
- Hammer, E. (1958). *The clinical application of projective drawings*. Springfield, Ill: C.C. Thomas.
- Hargreaves, J.D. & Colley, M.A. (eds) (1986). *The psychology of sex roles*. London: Harper & Row.
- Harris, D.B. (1963). *Children's drawings as measures of intellectual maturity*. New York: Harcourt, Brace & World.
- Haworth, M. & Normington, C.J. (1961). A sexual differentiation scale for the DAP test. *Journal of Projective Techniques*, 25, 441-443.
- Hulse, C.W. (1952). Childhood conflict expressed through family drawings. *Journal of Projective Techniques*, 16, 66-79.
- Katcher, A. (1955). The discrimination of sex differences by young children. *Journal of Genetic Psychology*, 87, 131-143.
- Koppitz, E. (1968). *Psychological evaluation of children's human figure drawings*. New York: Grune & Stratton.
- Koppitz, E. (1984). *Psychological evaluation of human figure drawings by middle school pupils*. Orlando, Florida: Grune & Stratton.
- Levin, S.M., Balistrieri, J. & Schukit, M. (1972). The development of sexual discrimination in children. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 13, 47-53.
- Machover, K. (1949). *Personality projection in the drawing of the human figure*. Springfield, Ill.: C.C. Thomas.
- Machover, K. (1960). Sex differences in the developmental pattern of children as seen in HFDs. In Rabin & Haworth. *Projective Techniques With Children*. New York: Grune and Stratton.
- Murphy, M.M. (1957). Sexual differentiation of male and female job applications on the DAP test. *Journal of Clinical Psychology*, 13, 87-88.
- Παπαδάκη Μιχαηλίδη Ε. (1989). Development of children's drawings in relation to gender & culture. Unpublished PhD thesis, School of Psychology, University of Birmingham.
- Παπαδόπουλος, Ν.Γ. & Ζάχος, Δ.Η. (1985). *Ψυχολογία*. Αθήνα: Κέντρο Ψυχολογικών Μελετών.
- Rabin, A.I. & Limuaco, J. (1959). Sexual differentiation of American & Filipino children as reflected in the DAP test. *Journal of Social Psychology*, 50, 207-211.
- Swensen, C.H. (1955). Sexual differentiation on the "draw a person" test. *Journal of Clinical Psychology* 1, 37-41.
- Swensen, C.H. & Newton, K.R. (1955). The development of sexual differentiation on the DAP test. *Journal of Clinical Psychology*, 11, 417-419.

Συνέδρια - Ανακοινώσεις

12ο Παγκόσμιο Συνέδριο Κοινωνιολογίας, 1990: κρίσεις και παρατηρήσεις

Νίκος Γουσγούνης*

Το Παγκόσμιο Συνέδριο, που πραγματοποιήθηκε στη Μαδρίτη τον Ιούλιο του 1990, είχε σαν θέμα του την προοπτική ενός κόσμου, που παρά τις καταπληκτικές του ποικιλομορφίες στην οργάνωση των ανθρωπίνων κοινωνιών, καθώς και στα κοινωνικά κινήματα, παρουσιάζει εντούτοις ενδείξεις μίας ομοιογένειας, τουλάχιστον στο επίπεδο της επιστήμης και τεχνολογίας, που αναπαράγουν μία ενιαία για όλους Γνώση.

Στο σημείο αυτό θα έπρεπε κανείς να αναλογιστεί τι σημαίνει ποικιλομορφία στην ίδια την κοινωνία και γιατί οι προσπάθειες να καταγραφούν όλες αυτές οι ποικίλες μορφές, καθώς και να μελετηθούν από μία επιστήμη (την κοινωνιολογία), δεν είναι πάντα τόσο πρόσφορες. Ίσως μία επιστημολογική τοποθέτηση ή προσδιορι-

σμός της επιστήμης της κοινωνιολογίας, θα ωφελούσε αυτή την προσέγγιση. Τι είναι λοιπόν η κοινωνιολογία, έστω και απαλλαγμένη από ιδεολογήματα παλαιότερων εποχών, που την είχαν δεσμεύσει και καθηλώσει σε δογματικά επίπεδα; Αν όχι ιερατική (περιγραφική) ούτε προφητική επιστήμη, τότε γιατί δημιουργήθηκε και ποιους εξυπηρετεί; Μα ασφαλώς για να ανακαλύπτει λύσεις στα κοινωνικά προβλήματα, που προκύπτουν από τα κοινωνικά φαινόμενα ή γεγονότα, θα έλεγε ένας λογικός άνθρωπος. Και οι λύσεις αυτές δεν μπορεί παρά να είναι λογικές με τη σειρά τους.

Προκύπτουν όμως τα προβλήματα για τον παρατηρητή-μελετητή των κοινωνικών γεγονότων, όπως και για τον χρήστη της κοινωνιολογικής γνώσης που παρά-

---

* Δρ. Κοινωνικής Ανθρωπολογίας Πανεπιστημίου Παρισίων.

γεται: Πώς θα εφαρμοστούν τα πορίσματα της γνώσης αυτής και πώς θα αντιμετωπιστούν τα τυχόν αποτελέσματα της εφαρμογής (και από ποιους); Σύμφωνα με το νέο πρόεδρο της παγκόσμιας κοινωνιολογικής ένωσης για την επόμενη τετραετία, Ινδό καθηγητή του Πανεπιστημίου του Δελχί T.K. Oomen, η κοινωνιολογία δεν είναι παρά ένα προϊόν της Ευρωπαϊκής Αναγέννησης και η γέννησή της αυτή σε συγκεκριμένες ιστορικές συγκυρίες, σηματοδεύτηκε και συνδέθηκε με την ανάπτυξη του εθνο-κράτους. Στην περίπτωση βέβαια των αναπτυσσομένων (σήμερα) κρατών, που συνήθως υπήρξαν πρώην αποικίες, καμία Αναγέννηση δεν γέννησε καμία ανάλογη επιστήμη και καμία αστική ή έστω μεσαία τάξη δεν έπαιξε τον αντίστοιχο ρόλο που θα έπαιζε στην Ευρώπη¹. Και πάλι όμως το πρόβλημα είναι φυλετικό, γιατί αλλιώς δεν εξηγείται η ανάπτυξη της μέσης αστικής τάξης – κατά τα ευρωπαϊκά πρότυπα – σε πρώην αποικίες όπως οι ΗΠΑ, Καναδάς, Αυστραλία. Και ακόμη βαθύτερα, το πρόβλημα είναι πολιτισμικό, γιατί η εγγύτητα της ευρωπαϊκής παράδοσης συνετέλεσε στην αντιγραφή του μοντέλου ανάπτυξης στις προαναφερθείσες περιπτώσεις, ενώ κάτι τέτοιο δε συνέβει στις Ινδίες ή στα αφρικανικά κράτη μετά την ανεξαρτησία τους.

Προσπαθούμε λοιπόν να μελετήσουμε ένα Κόσμο που εξελίσσεται σύμφωνα με ένα μοντέλο ανάπτυξης (το δυτικό), ενώ δεν είμαστε καθόλου σίγουροι για τα με-

θοδολογικά μας εργαλεία. Τι σημαίνει αλήθεια διεθνοποίηση (internationalisation) στην κοινωνιολογία αν όχι την υποχρεωτική επιβολή ενός δυτικού μοντέλου μεθοδολογίας και σκέψης; Υπάρχουν όμως οι δυνατότητες να αναπτυχθούν τοπικές επιστημονικές παραδόσεις για κάθε κράτος, ανάλογα με τις κοινωνικές ιδιομορφίες του και τις πολιτισμικές του ιδιαιτερότητες. Αυτές θα εξαχθούν περισσότερο από την ανάγκη προσαρμογής των μεθόδων στην ζέουσα πραγματικότητα, παρά από την άκριτη και δουλική εισαγωγή έτοιμων επιστημονικών συνταγών και μοντέλων. Ας φανταστούμε π.χ. μία Ινδία όπου αντί οι εκεί κοινωνιολόγοι να καταπιάνονται με τα φλέγοντα προβλήματα της αγροτικής μεταρρύθμισης, της θέσης της γυναίκας, της δομής της οικογένειας, της φτώχειας, της δημογραφικής έκρηξης, της κοινωνικής κινητικότητας και διαστρωμάτωσης, καθώς και των πολιτισμικών παραδόσεων, αντίθετα ασχολούνται να λύσουν το δίλημμα της “κουρασμένης Δύσης” για το “μεταμοντέρνο”!!

Όμως αυτό δεν είναι τελικά δίλημμα τόσο των επιστημόνων κοινωνιολόγων όσο των ίδιων των πολιτικών ηγεσιών των χωρών αυτών. Αν ακολουθήσουν για τους λαούς τους ένα μοντέλο ανάπτυξης δυτικού τύπου², δηλαδή εξορθολογισμένο, με έμφαση στα ποσοτικά μεγέθη και μετρήσεις, τότε η μοιραία συνέπεια θα είναι η μονοπώληση πλούτου και εξουσίας από μίαν ηγετική elite, η οποία όμως θα αισθάνεται έντονο το

φαινόμενο του επαρχιωτισμού (parochialism), εφόσον αντιγράψει και εισάγει ξένα πρότυπα. Δεν είναι καθόλου προφανές πως το μοντέλο παραγωγή-κατανάλωση-ηδονισμός (και όλα αυτά προγραμματισμένα) μπορεί να εφαρμοσθεί με τα ίδια αποτελέσματα για όλες τις χώρες του κόσμου. Με άλλα λόγια, η επιστήμη αυτή της κοινωνιολογίας δεν μπορεί να είναι τόσο ακαδημαϊκή, ώστε στο επίπεδο της παραγωγής "καθαρής Γνώσης" να συνεργάζονται το ίδιο άνετα ένας Έλληνας και ένας Γιαπωνέζος για παράδειγμα, γιατί το επίπεδο αναφοράς τους, που θα καθορίσει και την πιθανή συνεργασία τους, δεν θα είναι τόσο οι κοινές ιδεολογικές, μεθοδολογικές και θεωρητικές συνιστώσες τους, όσο το εργασιακό τους αντικείμενο και εδώ οι "αποστάσεις" είναι πολύ μεγάλες, ενώ σμικρύνονται για συναδέλφους που ανήκουν σε λαούς με κάτι "κοινό". Βεβαίως όλοι αυτοί θα μπορούσαν να έχουν καταρτιστεί επιστημονικά στο ίδιο Πανεπιστήμιο της Δυτικής Ευρώπης, ή της Αμερικής και να χειρίζονται άριστα τα αγγλικά ή τα γαλλικά, αλλά αυτό που θα καθορίσει το μέλλον της κοινωνιολογίας στον Κόσμο θα είναι το είδος και ο τρόπος της "επαναπροσαρμογής" τους στις χώρες τους.

Ορισμένοι κοινωνιολόγοι του λεγόμενου "τρίτου κόσμου" ονόμασαν (αν και δυτικοθρεμμένοι) την υπανάπτυξη αυτή "άλλη υπανάπτυξη" δηλαδή ψυχο-πολιτισμική υπανάπτυξη και αναζήτησαν τις αιτίες της συστηματικής σιωπής των δυτικών κοινωνιολό-

γων ως προς το θέμα αυτό. Φυσικά δεν μπορεί κάποιος που δε ζεί στον τόπο όπου παρουσιάζεται ένα ψυχο-πολιτισμικό φαινόμενο να το ερμηνεύσει σωστά, ιδίως όταν είναι φορέας οικονομικής ή μικροκοινωνιολογικής αντίληψης. Εξ' άλλου το φαινόμενο αυτό οφείλεται εν μέρει και στον εθνοκεντρισμό που διακατέχει κάθε πολιτισμό, όπως τον εθνικό πολιτισμό της χώρας που πραγματοποιεί την έρευνα, εθνοκεντρισμό που διαχέεται ακόμη και στη μεθοδολογία.

Σαν προκαταρκτικό συμπέρασμα μπορούμε να συμφωνήσουμε με την E. Masini (Πρόεδρο της επιτροπής έρευνας για το μέλλον)³, πως ενώ ο κόσμος σαν ανθρώπινος πληθυσμός κινείται προς ποικιλόμορφες δομήσεις αλλά και κοινωνικά κινήματα, οι γνώσεις που παράγονται κυρίως από την επιστήμη και την τεχνολογία τείνουν να ομογενοποιούνται, να εκφέρονται κυρίως σε μια-δύο γλώσσες, να τυποποιούνται και τέλος να επηρεάζουν την παγκόσμια κατάσταση μέσα από την τηλε-μετάδοση της λεγόμενης μαζικής κουλτούρας. Αυτή η τελευταία μπορεί να θεωρηθεί υπεύθυνη για τον σχηματισμό "μίας παγκόσμιας μεσαίας τάξης". Παράλληλα παρατηρούμε σ' όλο τον κόσμο αναζωπύρωση εθνικιστικών τάσεων, αυτονομήσεων, τοπικών διαλέκτων και την εισαγωγή τους στην εκπαίδευση, κι' όλα αυτά δεν είναι παρά εκδηλώσεις καθημερινής ζωής μεμονωμένων ατόμων, αλλά και συλλογικές ενέργειες ομάδων κοινών συμφερόντων. Από τη μια λοιπόν μεριά η

ίδια η ζέουσα πραγματικότητα κι' από την άλλη η επιστήμη που καθ' ότι εξορθολογισμένη, επηρεάζει την οικονομική ζωή, τη διασκέδαση και πιθανώς τις ανθρώπινες και κοινωνικές επιστήμες. Υπάρχει ασφαλώς μια αντίφαση και μια κρίση ανάμεσα σ' αυτές τις δύο τάσεις. Τι ρόλο θα παίζει ο ασκών την επιστήμη της κοινωνίας; Πόσο καλά πρέπει να είναι προετοιμασμένος για τις δυσκολίες αυτές; Θα είναι "μοντέρνος" ή "παραδοσιακός" στις ενέργειές του; Αυτό θα εξεταστεί στη συνέχεια.

Υπάρχουν όμως και αδιαμφισβήτητα πλεονεκτήματα από την υιοθέτηση μιας σφαιρικής ή διεθνιστικής αντίληψης στην κοινωνιολογική σκέψη. Σύμφωνα με την M. Archer⁴ ο κίνδυνος ελλοχεύει στον τοπικό Σχετικισμό (regional relativism), όπου ο κάθε επιστημονικός φορέας ενός πολιτισμικού συστήματος "ερμηνεύει", σύμφωνα με δικούς του πολιτισμικούς κώδικες, ένα διεθνές ή εξωτερικό κοινωνικό φαινόμενο. Όμως αυτό δεν οδηγεί πάντα σε ασφαλή συμπεράσματα. Θα ήταν καλύτερα να μπορούσε αυτός ο κοινωνικός επιστήμονας να εμπλουτίσει το θεωρητικό του οπλοστάσιο με περισσότερους κώδικες και εκεί θα μεταφερθούμε βέβαια στο πρόβλημα της μετάφρασης από τον ένα κώδικα στον άλλο.

Αυτό είναι πιο θεμιτό από την αυθαίρετη ερμηνεία, γιατί ελαττώνει τον υποκειμενικό παράγοντα, δεν παύει όμως να δημιουργεί προβλήματα παρανόησης. Για τους λόγους αυτούς η υιοθέτηση ενός παγκόσμιου ερμηνευτικού κώδικα, ένα είδος *rasse-partout*

για όλες τις κλειδαριές, όσο αυτό είναι δυνατό, θα ήταν προτιμότερο. Πώς όμως και με τι στρατηγικές μπορεί να εφαρμοστεί αυτό, είναι ακόμη το ζητούμενο καθώς και τι πιθανές ιδεολογικές και πολιτισμικές επιπτώσεις μπορεί να επιφέρει αν αρχίσει να λειτουργεί συστηματικά.

Η ανταλλαγή των ιδεών είναι ένας από τους επιδιωκόμενους στόχους. Εδώ πρέπει να προσθέσουμε: υπό συνθήκες ίσης μεταχείρισης και αν είναι δυνατόν και ίσων ευκαιριών. Φυσικά οι συνθήκες που καθορίζουν αυτές τις ευκαιρίες, δεν είναι πάντα πανομοιότυπες. Αλλά και οι άνθρωποι προσαρμόζονται στις κοινωνικές συνθήκες ενός πολιτισμικού περιβάλλοντος, όπου ζουν, με εκατομμύρια διαφορετικούς τρόπους.

Αν ο σχετικισμός πού προαναφέρθηκε είναι η Σκύλλα, τότε η Χάρυβδις πρέπει να αναζητηθεί στον Ιδεαλισμό⁵ που δεν μπορεί να δώσει λύση στα πρακτικά και καυτά προβλήματα των ανθρωπίνων κοινωνιών μόνο με πνευματικές εξάρσεις, θεωρητικές συλλήψεις και ειρωνικά σχόλια, που οδηγούν στον διανοητικό σνομπισμό. Φυσικά ο Ιδεαλισμός έθρεψε φιλοσόφους, καλλιτέχνες, ποιητές, αλλά όλοι αυτοί, έστω και μεγάλοι για τους λαούς τους (εθνικοί ποιητές), δεν έδωσαν πρακτικές λύσεις στα προβλήματα, παρά μόνον ενθουσίασαν με τον παλμό και τις καλλιτεχνικές συνθέσεις τους τις μάζες (και ειδικότερα τους μορφωμένους), προκάλεσαν ακόμη και επαναστάσεις, απελευθερωτικά κινήματα τοπικού χαρακτήρα, έως και αιματοκυ-

λίσματα. Όλα αυτά όμως δεν μπορούν να θεωρηθούν κοινωνικά αγαθά.

Η προσπάθεια να δημοσιεύονται άρθρα επιστημονικά σ' ένα περιοδικό όπου να εκπροσωπούνται όλες οι τάσεις, όλες οι πολιτισμικές ιδιαιτερότητες και όπου τέλος πάντων όλοι να μπορούν να μετέχουν στην "ανάγνωση", είναι ήδη ένα επίτευγμα και αυτό έχει πραγματοποιηθεί στοιχειωδώς με περιοδικά όπως το "International Sociology". Σύμφωνα με τον εκδότη του, προσπάθειες καταβάλλονται ώστε να εκπροσωπούνται οι πάντες με αναλογία⁶.

Συμβαίνουν κι άλλα περίεργα φαινόμενα στην επιστημονική εξέλιξη της κοινωνιολογίας που δημιουργούν απορίες. Πώς εξηγείται π.χ. οι Γερμανοί, ή οι Άγγλοι, ή οι Αμερικανοί κοινωνιολόγοι να παραπονούνται κατά καιρούς στις τοπικές ενώσεις και στα συνέδριά τους, για το φαινόμενο του επαρχιωτισμού (parochialism) που "νομίζουν" πως χαρακτηρίζει τις εθνικές τους κοινωνιολογίες; Πώς εξηγείται, αυτοί που οι άλλοι θεωρούν σαν πηγές κοινωνιολογικής θεωρίας, να νομίζουν ότι απομονώνονται; Ίσως δεν είναι ικανοποιημένοι από τον βαθμό της επιστημονικής επικοινωνίας με άλλους εξωτερικούς συναδέλφους τους⁷. Ίσως να μην τους γνωρίζουν κιάλας. Το φαινόμενο που παρατηρήθηκε στις αρχές του αιώνα μας, όπου επιστήμονες του μεγέθους ενός Durkheim και ενός Weber δεν ήξερε ο ένας τον άλλον – αν και σύγχρονοι – και δεν ανταλλάξαν μεταξύ τους ούτε μία επιστολή καίτοι κατοικούσαν σε

γειτονικές χώρες, σήμερα παρατηρείται πολύ περισσότερο και σε πολλές περιπτώσεις. Και αυτό είναι ανεπίτρεπτο τη στιγμή που η τεχνολογία θέτει στη διάθεση των ενδιαφερομένων τηλέφωνα, τερματικά, φαξ κ.τ.λ.

Αυτή η σφαιρικοποίηση (globalisation) των ενδιαφερόντων που οδηγεί στη διεθνοποίηση (internationalisation) έχει και δύσκολα εμπόδια να ξεπεράσει. Αν υποθέσουμε πως η αντίληψη όλων των κοινωνιολόγων προσανατολίζεται προς την κατεύθυνση της σφαιρικότητας, αυτό δε σημαίνει πως οι κοινωνικοπολιτικές συνθήκες είναι πάντα ευνοϊκές και ώριμες για να υποδεχτούν αυτή την αντίληψη. Πολλές φορές φανατισμοί θρησκευτικού ή εθνικού τύπου ανακόπτουν κάθε προσπάθεια προσέγγισης. Υπάρχουν ακόμη χώρες που διαλέγουν να κλείνουν τα σύνορά τους προς πάσα κατεύθυνση. Τα επιστημονικά σύνορα θα έπρεπε να είναι τα τελευταία που θα έκλειναν, αλλά τελικά κλείνουν κι' αυτά. Ακόμη και οι οικονομικές δυσκολίες ορισμένων κρατών αποτελούν ανασταλτικούς παράγοντες για τους εκπροσώπους τους που επιθυμούν να συμμετέχουν σε διεθνή Συνέδρια και δεν μπορούν να καλύψουν τα έξοδα μετάβασης. Όλα αυτά δημιουργούν ανισότητες, όπου αν προσθέσουμε και ιδεολογικές αποχρώσεις δεσμευτικές για την επιστήμη, καταλαβαίνει κανείς γιατί χώρες σαν την Κίνα π.χ. εκπροσωπούνται λιγότερο από την Ελβετία.

Ένα άλλο παράδειγμα που δείχνει τον τομέα από τον οποίο

μπορεί να εξαχθεί κέρδος από την υπόθεση της διεθνοποίησης είναι η εκπαίδευση⁹. Υπάρχουν θέματα που προσφέρονται για μία διδασκαλία με διεθνές ακροατήριο και άλλα που έχουν πιο στενούς ορίζοντες. Φυσικά θ' αναπτυχθούν τα πρώτα και το γεγονός αυτό θα φέρει με τον καιρό τις συνέπειές του. Όμως, το πρόβλημα παραμένει ΠΟΙΟΣ θα διδάξει ποιους και με τι τρόπο. Εύλογη είναι η δυσπιστία των διδασκομένων ως προς τις προθέσεις των διδασκόντων, τη στιγμή που έχουμε τόσα παραδείγματα από ιδεολογικές πλύσεις εγκεφάλων, έως πλήρεις αλλοτριώσεις συνειδήσεων, ή και επιπολιτισμού (acculturation) – που παρατηρήθηκε κατά την αποικιοκρατία και που μετέτρεψε στρατιές ιθαγενών σε πολιτισμικά υβρίδια. Όμως τώρα οι όροι έχουν αρχίσει να αντιστρέφονται. Ακόμη, και σε χώρες με χαμηλό εισόδημα κατά κεφαλή, εντύπωση προξενεί το πλήθος των διανοομένων που μπορούν να αναλάβουν διδασκαλία σε εθνικό αλλά και σε διεθνές επίπεδο (π.χ. Ινδία).

Το μέλλον θα δείξει κατά πόσο οι ιδέες θ' αρχίσουν να προέρχονται όλο και περισσότερο από τον "τρίτο κόσμο". Αλλά δε θα είναι απλά και μόνο ιδέες. Θα διέπονται από τις πολιτισμικές αξίες των φορέων τους και αυτές δε θα μοιάζουν με τις δυτικές. Το γεγονός αυτό θα εμπλουτίσει την επιστήμη, θα ανεβάσει την ελευθερία κινήσεων και επιλογών και τελικά θα συνεισφέρει στη δημιουργία μιας ειλικρίνειας μεταξύ συναδέλφων που δεν θα εξαρτώντα τόσο όσο πριν, από "περίεργες δεσμεύ-

σεις".

Ποιες είναι όμως οι μεθοδολογικές συνιστώσες που θα μπορούσαν να οδηγήσουν τους σημερινούς κοινωνιολόγους στη σύλληψη αυτής της σφαιρικότητας; Αν από τη μια μεριά οι εκπρόσωποι της που κατέχουν καλά ένα πολιτισμικό πρότυπο υφίστανται σφαιρικές και διεθνείς επιρροές, αυτοί με τη σειρά τους επηρεάζουν σε μία διαλεκτική σχέση με τη συνεισφορά τους την εξέλιξη της κοινωνιολογίας προς μία σφαιρικοποίηση αντιλήψεων. Αυτό είναι μοιραίο και δε θα μπορούσε να γίνει διαφορετικά και μάλιστα η αιτία δεν μπορεί παρά να αναζητηθεί στην ίδια τη φύση τού πολιτιστικού γεγονότος που εμπεριέχει μέσα του το κοινωνικό, γιατί ο πολιτισμός εμπεριέχει την κοινωνία. Αν ο Durchein και ο Mauss μίλησαν για το "ολικό κοινωνικό γεγονός" (fait social total), σήμερα θα ήταν προτιμότερο να αναφερόμαστε στο *ολικό πολιτιστικό γεγονός* (fait culturel total). Καμία οικονομική ή ποσοτική ή μακρο-κοινωνιολογική προοπτική δε θα μπορούσε να συνεχίζει τη θάναυση και μονόδρομη επιρροή των "πλουσίων κρατών" (σε πολιτισμό) προς τους "φτωχούς", διότι απλούστατα έχει εξακριβωθεί πλέον πως δεν υπάρχουν πλούσιοι και φτωχοί πολιτισμοί. Και ο οικονομικός όρος "ανάπτυξη" είναι τελειώς λάθος να μεταφέρεται σε έννοιες πολιτισμού και να χαρακτηρίζει λαούς ως πολιτισμικά υπανάπτυκτους. Αυτός είναι άλλωστε και ο λόγος για τον οποίο στην σύγχρονη αυτή σφαιρική σύλληψη των πολιτισμών, η παλιά διάκριση μεταξύ Αν-

θρωπολογίας και Κοινωνιολογίας (η πρώτη σαν ειδική επιστήμη των "άλλων" πολιτισμών πλέον πρωτογόνων, ενώ η δεύτερη των δικών μας ή του δικού μας) έπαψε να έχει κάθε νόημα.

Ένας σύγχρονος άνθρωπος, έστω και χαμηλής μόρφωσης, επηρεάζεται τόσο από διεθνή γεγονότα και συγκυρίες που επεισέρονται στον τρόπο σκέψης του, ώστε ασυνείδητα αλλάζει τον παραδοσιακό τρόπο ζωής του και "εκμοντερνίζεται". Το πρόβλημα της ταυτότητάς του, που πολλές φορές είναι συλλογικό και όχιατομικό, δε συνειδητοποιείται πάντοτε και η ταυτότητά του μεταβάλλεται παράλληλα με την εθνική του ταυτότητα. Οι διανοούμενοι πασχίζουν να ανακαλύψουν τις "ρίζες της ταυτότητας" του λαού τους, αλλά εδώ πρόκειται πλέον για ψευτοπροβλήματα που απηχούν αναλαμπές ενός όψιμου εθνικισμού. Οι πολιτισμικές ιδιαιτερότητες ενός λαού που οφείλονται σε μία ξεχωριστή γλώσσα, θρησκεία, έθιμα και παραδόσεις, μπορούν κάλλιστα να συμβιώνουν ταυτόχρονα με την πλέον ραγδαία οικονομική και τεχνολογική εξέλιξη, όπως αποδεικνύει το παράδειγμα της Ιαπωνίας. Αλλά την ίδια την επιστήμη της Κοινωνιολογίας την επηρεάζουν οι κοινωνικές εξελίξεις που συμβαίνουν στην καθημερινή ζωή και σε μικροεπίπεδο ενός ατόμου ή μίας μικρής κοινωνικής ομάδας. Για τους λόγους αυτούς έννοιες όπως "καθημερινότητα", "τρόπος ζωής" (lifestyle) ακούγονται όλο και περισσότερο και απαρτίζουν νέους τομείς έρευνας που

δεν υπήρχαν πριν μια γενεά^{9, 10, 11}.

Αποδεικνύεται στις κοινωνικές επιστήμες δηλαδή, πως καμία υψηλή θεωρία δεν μπορεί να ευσταθήσει αν δεν έχει κάποιες ρίζες και προκαταβολές στην "ταπεινή" καθημερινότητα, διότι αλλιώς η κοινωνική επιστήμη δεν θα ήταν τέτοια που είναι, αλλά μία ιδεαλιστική σύλληψη του ανθρώπινου νου, κάτι σαν τη φιλοσοφία. Για παράδειγμα, οι σύγχρονοι μελετητές της οικογένειας στη Δύση ανασκευάζουν όλο το θεωρητικό τους οπλοστάσιο, προκειμένου να ερμηνεύσουν ακατανόητους τρόπους ατομικής ή συλλογικής συμπεριφοράς¹² που αφορούν τον σχηματισμό ή τη διάλυση αυτής της προαιώνιας δομής που ονομάζεται οικογένεια και τελικά εξάγονται πολύτιμα συμπεράσματα που, όμως, οφείλονται στην ερμηνεία του συμπλόκου κουλτούρα / κοινωνία και την αντίδρασή του μέσα από την προσωπικότητα του κάθε πολίτη.

Γιατί δεν είναι μόνο το σύμπλοκο αυτό που, μέσα από την κοινωνικοποίηση, επηρεάζει και καθορίζει το άτομο, αλλά και το αντίστροφο συμβαίνει, δηλαδή το άτομο με την προσωπικότητά του, επηρεάζει την εξέλιξη της κουλτούρας αλλά και της κοινωνίας που ζει, όσο αυτό είναι δυνατό, μέσα από την καθημερινή συμπεριφορά του. Όταν αυτή η τελευταία γίνει συλλογική, τότε αποκτά μεγαλύτερη δύναμη. Αλλά και μεμονωμένο το άτομο (π.χ. ως διανοούμενος) διαθέτει τρόπους επιρροής της σκέψης του ή της νοοτροπίας του (για να μην φτάνουμε στις ιδεολογίες που δεν γί-

νονται πλέον σήμερα τόσο πιστευτές όσο άλλοτε) πάνω σε άλλους, μέσα από τα σύγχρονα μέσα προβολής και δημοσιότητας¹³.

Οι λεγόμενες "καινοτομίες" (innovations)¹⁴, που τόσο καλά μελετούν οι κοινωνιολόγοι σαν τεχνικές, καθώς και οι Κρίσεις, δεν είναι τίποτα άλλο από ανθρώπινες επιδράσεις πάνω στην κοινωνία είτε για επίτευξη κάποιων σκοπών στη πρώτη περίπτωση είτε σαν κακή εφαρμογή προσπαθειών για κάποιας μορφής ανάπτυξη, που όμως δεν λειτούργησε όπως είχε σχεδιαστεί. Για κάθε Κρίση υπάρχει και μία κοινωνική αλλαγή κι' αυτή μπορεί να φέρει τέτοιου είδους νέες απρόβλεπτες Κρίσεις, που όλοι οι ηλεκτρονικοί υπολογιστές του κόσμου δεν μπορούν να προβλέψουν. Η οικολογική κρίση του πλανήτη μας, που γίνεται αντικείμενο ακόμη και πολιτικής εκμετάλλευσης τα τελευταία χρόνια (εκτός από στοιχεία μοντερνισμού), δείχνει ξεκάθαρα πως κατά βάθος πρόκειται για μια κρίση αξιών και μάλιστα πολιτισμικών αξιών, γιατί αυτό που αμφισβητείται ευρύτατα δεν είναι τίποτα άλλο από ένα μοντέλο ανάπτυξης που ο δυτικός καπιταλισμός, σε συνεργασία με τον ανατολικό σοσιαλισμό, υιοθέτησαν και προήγαγαν, με αποκλειστικό σκοπό την ποσοτική αύξηση όλων των παραγομένων προϊόντων, άρα και του κατά κεφαλήν εισοδήματος των λαών τους. Όμως αυτές οι ποσοτικές παράμετροι έβλαψαν ανεπανόρθωτα την ποιότητα της καθημερινής ζωής του κάθε πολίτη αυτού του κόσμου, τον ίδιο τον τρόπο ζωής του.

Ιδού λοιπόν ένα παγκόσμιο ολικό κοινωνικό γεγονός που χρήζει και παγκόσμια ή διεθνή ή σφαιρική αντιμετώπιση^{15,16}. Σύμφωνα με τον Ούγγρο καθηγητή G. Szell που εργάζεται στη Δυτική Γερμανία και ειδικό στη θεωρία των κοινωνικών κρίσεων, "κάθε μορφής κρίση (οικονομική, κοινωνική, πολιτισμική ή πολιτική) μπορεί να ξεπεραστεί μόνο από ενός νέου τύπου κοινωνία που ενσωματώνει και συμφιλιώνει τον άνθρωπο με τη φύση και που λαμβάνει υπ' όψη της τον ανθρώπινο παράγοντα σφαιρικά στις παγκόσμιες διαστάσεις του. Αν ο άνθρωπος αλλάξει σε κάτι για να ξεπεραστεί η κρίση, αυτή η αλλαγή θα συμβεί σε παγκόσμια κλίμακα, αλλιώς μακροπρόθεσμα δε θ' αλλάξει τίποτα. Όλα τα παραπάνω ισχύουν κατ' εξοχήν για την οικολογική κρίση"¹⁷.

Ορισμένες κοινωνίες της Ανατολικής Ευρώπης, αλλάζουν πρόσφατα ραγδαία και οι πολιτικές μετατροπές δεν είναι παρά οι κορυφές των παγόβουνων από τις κοσμοϊστορικές ή "κοσμοκοινωνικές" (νεολογισμός) εξελίξεις που λαμβάνουν χώρα στο εσωτερικό τους. Υπάρχουν λοιπόν ενδείξεις από πολλούς "εσωτερικούς" μελετητές του φαινομένου (που όμως διαθέτουν ευτυχώς μια σφαιρική αντίληψη) πως οι εξελίξεις αυτές θα φέρουν σημαντικά αποτελέσματα αν "κατανοήσουν" τις ιδιαιτερότητες μέσα στην παγκοσμιότητα, αλλιώς αν περιοριστούν σε άκριτη εισαγωγή ξένων (δυτικών) πολιτιστικών αξιών, τότε δεν πρόκειται να ωφεληθεί κανείς εκτός από κερδοσκόπους εισαγωγείς. Όπως ανα-

φέρει ο Πολωνός Α. Sicinski στο άρθρο του "Οδεύουμε προς μια παγκοσμιοποίηση αξιών" παρουσιασμένο στο Διεθνές Συνέδριο της Μαδρίτης, από φιλοσοφική άποψη έχουμε τρεις αντιλήψεις περί αξιών: ως "όντα" (Πλατωνική αντίληψη), ως συγκεκριμένα αντικείμενα ή ιδιότητές τους (αντικειμενικές) και ως λειτουργίες του ανθρώπινου πολιτισμού (υποκειμενικές). Παγκοσμιοποίηση των αξιών από φιλοσοφική άποψη δύσκολα μπορεί να εννοηθεί, εδώ όμως παρεμβαίνει ο κοινωνικός επιστήμονας (που καλά είναι να έχει και φιλοσοφική κατάρτιση) και ανασκευάζοντας τις φιλοσοφικές αμφιβολίες, ισχυρίζεται πως έτσι όπως οδεύει ο κόσμος, ΝΑΙ πρέπει και μπορούν να ανευρεθούν παγκόσμιες αξίες για να εξασφαλιστεί ένα καλύτερο παγκόσμιο μέλλον, παρά τις όποιες ιδιαιτερότητες.

Άλλοι συγγραφείς από τη Βουλγαρία¹⁸, την Τσεχοσλοβακία^{19, 20, 21}, την Ουγγαρία^{13, 22} και τη Σοβιετική Ένωση²³ δίνουν μεγάλη προτεραιότητα στις καινοτομίες που θα επιχειρηθούν από νέους, αλλά και σε κινήματα που τείνουν να γίνουν αποδείξεις μιας παγκοσμιοότητας όπως (για άλλη μια φορά το αναφέρουμε εδώ) το περιβαλλοντολογικό ή οικολογικό κίνημα. Έτσι για την Mira Marody Πολωνέζα κοινωνιολόγο²⁴: "Δύο είδη μοντερνικότητας αναπτύχθηκαν μετά την επικράτηση του Σοσιαλισμού στην Πολωνία: το πρώτο στηρίχτηκε στις αρχές του 19ου αιώνα που αφορούν την βαριά εκβιομηχάνιση και το συγκεντρωτικό μοντέλο πολιτικο-οικο-

νομικών δραστηριοτήτων, ενώ το δεύτερο μοντέλο που προήγαγε την εκβιομηχάνιση μέσα από τις επιδράσεις της Παιδείας, των μέσων μαζικής επικοινωνίας και των ανθρωπίνων κοινωνικών επαφών, αποτέλεσε το πρόπλασμα για την υιοθέτηση μεταβιομηχανικών αξιών και προσανατολισμών τέτοιων όπως η οικολογική συνείδηση που αποτελεί σήμερα τον πλέον δυναμικό παράγοντα εκμοντερνισμού στη χώρα".

Τέλος ένα κοινωνικό φαινόμενο που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί σαν παγκόσμιο (άρα και ολικό κατά Durcheim) είναι βέβαια και ο τουρισμός. Παλαιότερα ο τουρισμός (δεκαετία του 1970) είχε χαρακτηριστεί από τους οικονομολόγους, γεωγράφους και κοινωνιολόγους που καταπίαστηκαν μ' αυτόν λόγω της μαζικότητάς του, σαν ένα είδος διασκέδασης, όπου ο αρμόδιος κλάδος για τη μελέτη του θα ήταν η Κοινωνιολογία τηςσχόλης, (leisure) ή του ελεύθερου χρόνου²⁵. Δεν εξετάστηκαν όμως τότε οι συνθήκες σύμφωνα με τις οποίες γεννιέται το φαινόμενο του τουρισμού που μπορεί να είναι μια συλλογική έως και μαζική τάση φυγής από τον πολιτισμό για ένα μικρό χρονικό διάστημα. Η Μ.Φ. Lanfant Γαλλίδα κοινωνιολόγος ειδικευμένη σε θέματα τουρισμού, ενώ παραδέχεται πως είναι δύσκολο να προταθεί μια σφαιρική ή συνολική θεωρία για τον τουρισμό, επιμένει πως ο τουρισμός πρέπει να εξεταστεί από την αρχή με νέο πρίσμα, ίσως και με μεθόδους προσφιλείς στην Κοινωνική Ανθρωπολογία, γιατί είναι εύκολο να κατηγορούμε τον

επισκέπτη-τουρίστα σαν αγελαίο ον, ενώ τα χάνουμε αν αυτός αρχίζει να συμπεριφέρεται σαν εθνολόγος, ερασιτέχνης έστω, αλλά με ευαισθησίες για τον πολιτισμό των "άλλων"²⁶.

Υπάρχει δηλαδή και η έννοια του πολιτιστικού τουρισμού (tourisme culturel) κατά την έκφραση του Καναδού C. Moulin²⁷ που δεν αποκλείεται να αποτελέσει τον κανόνα του μέλλοντος, καταργώντας τις ξεναγήσεις και μετατρέποντας τον κάθε επισκέπτη σε εξερευνητή ενός "άγνωστου κόσμου". Ιδού λοιπόν ένα παγκόσμιο φαινόμενο με αφάνταστες επιπτώσεις που αφορά τους πάντες στον πλανήτη αυτόν, επισκέπτες και οικοδεσπότες και όπου η μέθοδος της "περιορισμένης ποικιλότητας" του Ragin²⁸ (Limited diversity) μπορεί να φέρει καλύτερα αποτελέσματα στη συγκριτική της προσπάθεια απ' ό,τι μέθοδοι καταμέτρησης και στατιστικής (Survey methods) που μετρούν ποσότητες αλλά καθόλου ποιότητες. Τέλος και η βιογραφική μέθοδος, σαν εθνολογική έτσι όπως ξεκίνησε και μικρο-κοινωνιολογική όπως εξελίχθηκε, δεν είναι ακατάλληλη για να περιγράψει μοντέλα και να ερμηνεύσει στάσεις μέσα από χαρακτηριστικά επιλεκτική δειγματοληψία περιπτώσεων που μπορούν και να εκληφθούν σαν ιδεο-τύποι. Άρα, κανείς δεν μπορεί να αρνηθεί πως η μελέτη ενός τέτοιου φαινομένου δεν αφορά όλο τον πλανήτη, ενώ αν δημοσιεύονται χιλιάδες επιτόπιες περιπτώσεις αυτό δεν είναι άχρηστο, αρκεί να λαμβάνονται υπ' όψη διεθνείς τάσεις και εξελί-

ξεις.

Ο κοινός παρανομαστής όλων των παραπάνω φαινομένων, είναι ο *πολιτισμός* που κατ' άλλους διατηρεί συνεκτική την τάξη των πραγμάτων, ενώ κατ' άλλους την μεταβάλλει. Τελικά η κοινωνία προσαρμόζεται και μπορεί να ονομαστεί κατά την έκφραση του I. Wallerstein "Παγκόσμιο Σύστημα (World System)"²⁹. Το ερώτημα είναι, κατά πόσο μπορούν έστω οι διανοούμενοι, φορείς ενός πολιτισμικού συστήματος, να ανταποκριθούν στον νέο ρόλο τους και να γίνουν "συναγωνιστικοί" στο διεθνές επίπεδο, να κατέχουν δηλαδή ένα μίνιμουμ διεθνές Background γνώσεων που να τους καθιστά επαρκείς για την περαιτέρω μελέτη των ποικιλοτήτων που θα συναντούν συνέχεια. Ο ρόλος των παγκοσμίων αλλά και επί μέρους Συνεδρίων, συναντήσεων και ανταλλαγών απόψεων μεταξύ συναδέλφων όλου του κόσμου δίχως προκαταλήψεις πλέον, είναι κρίσιμος. Τίποτε άλλο, καμία τεχνολογία και εφεύρεση δεν μπορεί να υποκαταστήσει την πρωτογενή ανθρώπινη επαφή και επικοινωνία. Απλά μπορεί να τη διευκολύνει και αυτό γίνεται ήδη στις μέρες μας. Μένει να πέσουν τα τελευταία σύνορα της μισαλλοδοξίας, εθνικών προκαταλήψεων και φανατισμών, για να μπορέσει να τελεσφορήσει και να γονιμοποιηθεί ο διάλογος του οποίου οι καρποί θα είναι χρήσιμοι για όλο τον κόσμο που, τελικά, παρά τις άπειρες υποδιαίρέσεις του είναι ένας και ενιαίος.

Είδαμε παρά πάνω, πως η έννοια της σφαιρικής σύλληψης των

κοινωνικών προβλημάτων, είναι ένα μεθοδολογικό όσο και πρακτικό θέμα. Αν εδώ προσθέσουμε και την έννοια της ηθικής δεοντολογίας που πρέπει να διέπει τους κοινωνικούς επιστήμονες, τότε καταλαβαίνουμε πλέον πως κανένα θέμα μεθοδολογίας δεν είναι απλά και μόνο θέμα εφαρμογής γνώσεων, αλλά κάτι περισσότερο, ίσως κάτι που αφορά τις βαθύτερες σχέσεις των ανθρώπων. Έχει αποδειχθεί για παράδειγμα πως ανάλογα με το πρίσμα κάτω απ' το οποίο ο κάθε επιστήμονας παρατηρεί ένα γεγονός, ανάλογη ερμηνεία θα δοθεί απ' αυτόν για το γεγονός αυτό, με το πρόσχημα της απόλυτης αλήθειας. Το πρίσμα όμως εξαρτάται και από την ειδικότητά του, δηλαδή το ποσόν των γνώσεών του για ένα συγκεκριμένο ζήτημα, καθώς και τις ηθικές του προδιαγραφές. Αλλιώς π.χ. κρίνουν οι καλλιτέχνες, κι' αλλιώς οι φιλόσοφοι την περεστρόϊκα στην Ουγγαρία¹³. Κι όμως η περεστρόϊκα έχει ανάγκη να προχωρήσει αντικειμενικά, ανεξάρτητα από το πώς την βλέπει ο καθένας (και την κρίνει στη συνέχεια) διότι η αλλαγή αυτή των δομών και θεσμών είναι ένα κοινωνικό ζητούμενο, μπορεί να γίνει ολικό κοινωνικό γεγονός και τελικά να καταχωρηθεί (αν αποφέρει κοινωνικό όφελος) σαν κοινωνικό αγαθό.

Σύμφωνα με τον Ιταλό καθηγητή A. Melucci^{30a, b}, "η συλλογική δράση αποτελεί από μόνη της ένα μήνυμα, μια συμβολική πρόκληση προς το σύστημα". Οι συλλογικοί δραστές (collective actors) αντιδρούν προς το καλά στερεωμένο

και δομημένο σύστημα και μακροπρόθεσμα το μεταλλάζουν όπως το κύμα που αλλοιώνει τον βράχο. Αν η πολιτική εκπροσώπηση είναι δίχως φαντασία και στερεοτυπική, μένει στους κοινωνικούς δράστες ν' ανακαλύπτουν συνεχώς τρόπους αυτοδιαχείρισης, ώστε να μπορούμε να μιλάμε κάποτε για μια υπαρκτή κοινωνία των πολιτών (Società civile) που πρώτος οραματίστηκε ο Gramsci μέσα από τη φυλακή του.

Υπάρχει λοιπόν μια ηθική στάση στις συλλογικές δράσεις, που μπορεί να οδηγήσει έως και στον σχηματισμό μίας συλλογικής ταυτότητας^{30c} (ως "σκεπτικιστική και διαντιδραστική κατασκευή" πάντα κατά Mellucci)^{30a}. Οι κοινωνιολόγοι που εξετάζουν εμπειρικά μία κοινωνική πραγματικότητα ή ένα κοινωνικό γεγονός, αναπτύσσουν μία Οντολογία, εάν δεν επεισέλθουν σε επιστημολογικό προβληματισμό και αν δεν επεξεργαστούν μια φιλοσοφική Ανθρωπολογία. Ο A. Giddens δέχθηκε πολλές κριτικές απ' αυτή την άποψη για τη δομοποιητική του θεωρία (structuration theory)³¹ και τελικά "η διαμόρφωση μίας επεξεργασμένης θεωρίας δεν είναι παρά ένα δίκτυο πιθανών σχέσεων που απλώς συσχετίζουν τις υποτιθέμενες αλήθειες των αρχικών υποθέσεων κι' όλα αυτά σε αναμονή μιας νέας πιο επεξεργασμένης ή σφαιρικότερης θεωρίας"³².

Πολλοί μίλησαν για "κοινωνικές παγίδες"³³ όταν υπάρχουν κοινωνικές συγκρούσεις που εμπεριέχουν "ανήθικους τρόπους" και αυτά επιβάλλεται να μελετώνται σωστά. Πολλές φορές όμως η

παρέμβαση του μελετητή γίνεται αδιακρίσια και αυτός ο φόρος που ο καθημερινός δρων άνθρωπος πληρώνει από τον ιδιωτικό του χώρο στον βωμό της επιστημονικής έρευνας, δε φέρνει πάντοτε και τα καλύτερα αποτελέσματα γιατί "δε φτάνει να δημοσιεύονται όλο και περισσότερες κοινωνιολογικές έρευνες, αλλά πρέπει οι ερευνητές να σέβονται αυτούς που προξενούν την αιτία της έρευνας, γιατί μόνον έτσι θα πλησιάσουν καλύτερα την αλήθεια". Και επί τέλους αυτό που καμία λογική προσέγγιση και επιστημολογική ακόμη θεώρηση δε μπορεί να κατανοήσει είναι οι απρόβλεπτες συλλογικές ή ατομικές κοινωνικές συμπεριφορές, που εμφανίζονται σαν τελειώς ανορθολογικές ή παράλογες. Αυτές δεν έχουν ειρμό, είναι αποσπασματικές και βρίθουν συμβολικών εκφράσεων. Μερικοί ειδικοί στις κατατάξεις θιάστηκαν να χαρακτηρίσουν αυτή τη "φυγή προς την φαντασία" των συλλογικών δραστηριών που κινούν τα νήματα της κοινωνικής ζωής, σαν "μεταμοντέρνα κατάσταση", αλλ' αυτό είναι περισσότερο ένα λογοπαίγνιο ή μια λογοκατασκευή δίχως έννοιολογικό και ηθικό περιεχόμενο. Αυτή η αποτυχία των ντετερμινιστών να εξηγήσουν το κοινωνικό γίγνεσθαι, καθώς και των μελλοντολόγων να ανακαλύψουν τα νήματα που θα κινήσουν το αύριο, φέρνει και μια απογοήτευση στους ορθολογιστές επιστήμονες που έχουν βάλει σαν σκοπό την κατανόηση και ερμηνεία όλων των περίπλοκων και απρόβλεπτων φαινομένων. Συλλογικά έως και

παγκόσμια κινήματα, όπως το οικολογικό ή ο τουρισμός, δεν μπορούν να κατανοηθούν με εξορθολογισμένες διεργασίες γιατί, μόλις μια θεωρία κοντεύει να διατυπωθεί, συμβαίνουν απρόβλεπτες κοινωνικές εξελίξεις και την ανατρέπουν!

Ο Γερμανός Vester προτείνει σαν λύση μια διασταυρωτική πολιτισμική συγκριτική Κοινωνιολογία (Cross-Cultural Comparative Sociology) για την αντιμετώπιση του νέου αυτού φαινομένου³⁴. Ο Ισπανός Parra-Luna επικεντρώνει το πρόβλημα στις ηθικές αξίες ("θεμέλιο λίθο της ανθρώπινης ζωής και στηρικτικό γνώρισμα του πολιτισμού")³⁵. Προτείνει λοιπόν ένα "αναφορικό στοιχειότυπο αξιών" (Referential Pattern of Values) που θα είναι σχεδόν οικουμενικός, ώστε να μπορέσουν οι επιστήμονες να μετατρέψουν τις ποσοτικές μετρήσεις σε ποιοτικές αξίες, κάτι σαν ένα κώδικα ηθικής δεοντολογίας που θα αφορά το αντικείμενο της έρευνας, όσο και τον τρόπο της μεθόδου (σε αναφορά πάντα με το εν λόγω αντικείμενο). Τέλος άλλοι, όπως ο Άγγλος Kinston³⁶ και ο Αμερικανός Van Gigch³⁷, επηρεασμένοι από τη... μόδα του – μετά έφθασαν να μιλάνε για μεταηθική μέσα σ' έναν... μετά-μοντέρνο κόσμο. Το πρόβλημα όμως δεν αντιμετωπίζεται με λογοπαίγνια.

Αν οι ηθικές αξίες που εξετάσαμε στην προηγούμενη ενότητα, έχουν να κάνουν με την έννοια της διεθνοποίησης της Κοινωνιολογίας, υπάρχουν και οι αισθητικές αξίες που με τη σειρά τους ασκούν σημαντική επιρροή. Σύμ-

φωνα με τους θεωρητικούς του μετα-μοντέρνου κινήματος (Lyotard, Baudrillard), αυτό ξεκίνησε από αισθητικές αναζητήσεις και επεκτάθηκε σε όλους τους τομείς της κοινωνικής ζωής. Εδώ όμως οι γνώμες αρχίζουν να διχάζονται. Γιατί να μιλάμε για μετα-μοντέρνες καταστάσεις όταν δεν έχουμε εξαντλήσει την έννοια της μοντερνικότητας (modernity) σε διαλεκτική αντίθεση με την παραδοσιακότητα (traditionality); Για την Φιλανδέζα κριτικό του μοντερνισμού R. Jallinoja³⁸, η μοντερνικότητα ερμηνεύεται σαν ηδονιστική κατάσταση, ενώ η παραδοσιακότητα σαν εξορθολογισμένη. Αυτό όμως όσον αφορά τις πολιτισμικές Elites των διαφόρων λαών, ενώ οι καθημερινοί άνθρωποι εννοούν τη μοντερνικότητα σαν κάτι το λογικό. Γι' αυτούς μοντέρνοι είναι κάποιος που, ενώ προσαρμόζεται στο θεσμικό σύστημα, μπορεί και αποκτά (μέσω αυτού) μία οικουμενική αντίληψη. Για ποίο λόγο λοιπόν να μιλάμε για μετα-μοντέρνα κινήματα όταν αναφερόμαστε στους συλλογικούς δράστες (collective actors) της καθημερινής ζωής; Μήπως από έναν διανοουμενίστικο σνομπισμό;

Κατά τον Ιταλό καθηγητή Achille Ardigo³⁹ η πρόσφατη αναγέννηση του θεωρητικού ενδιαφέροντος για το "ήθος" στην κοινωνιολογία όπως και στη φιλοσοφία, μπορεί να ερμηνευτεί σαν μια προσπάθεια δραπετεύσης από την κουλτούρα του αισθητικού μετα-μοντερνισμού. Σύμφωνα με το ρεύμα αυτό, υπάρχει σύγκρουση ανάμεσα στο κοινωνικό σύστημα και τον "κόσμο της

ζωής" (Lebenswelt). Αφαιρώντας κάθε ηθική υπόσταση από το άτομο ή την υποκειμενικότητα, ο μετα-μοντερνισμός τα "φορτώνει" όλα στο κοινωνικό σύστημα. Πίσω απ' όλα αυτά υποβόσκει βέβαια ένας υποκριτικά καλυπτόμενος νεολειτουργισμός τύπου Parsons που θέλει να διατηρήσει ευαίσθητες ισορροπίες δίχως μεγάλες απώλειες. Σημασία δίνεται ιδιαίτερα στον πολιτισμικό παράγοντα, ενώ πολιτικά κανείς δεν μπορεί να προσδιορίσει τι συμβαίνει, λόγω ακριβώς αυτής της αμφι-λογίας, όχι εξ' αιτίας μιας απολιτικότητας, αλλά εξ' αιτίας της δυνατότητας εύκολης ερμηνείας από κάθε πολιτική άποψη⁴⁰.

Σύγχρονοι απολογητές του νέου λειτουργισμού και του Parsons, όπως ο πολύ γνωστός εκδότης σειράς βιβλίων για τον μοντερνισμό Bryant Turner⁴¹, αποδίδουν την έκρηξη του κινήματος στην ενίσχυση των εννοιών κατανώληση αντί για παραγωγή και κουλτούρα αντί για πολιτική, στις σύγχρονες μεταβιομηχανικές κοινωνίες. Όλες οι δομικές όψεις ενός αποδιοργανωμένου οικονομικού συστήματος (καπιταλισμού), εκφράζονται στο πολιτιστικό επίπεδο με το ρεύμα αυτό του μετα-μοντερνισμού. Τελικά το κίνημα αυτό νομιμοποιείται κατά τους νεολειτουργιστές γιατί έτσι ισορροπεί χαώδεις καταστάσεις. Προφήτης μάλιστα του μετα-μοντερνισμού θεωρείται ο Αμερικανός D. Bell που με το βιβλίο του "Οι πολιτιστικές αντιφάσεις του καπιταλισμού", ήδη από το 1976 προέβλεψε ότι οι εξελίξεις θα γίνονται πλέον στο ηδονιστικό επί-

πεδο της κατανάλωσης, σε αντίθεση με το Μαρξικό (Προμηθεϊκό) επίπεδο της παραγωγής (των πρώτων φάσεων του καπιταλισμού).

Για τον Πολωνό κοινωνιολόγο P. Sztomka⁴², θα χρειαστούν πολλές θεωρίες ακόμη για να κατανοήσουμε τη διαδικασία της σφαιρικότητας της κοινωνιολογικής σκέψης, όταν πρόκειται να μελετήσει θέματα με διεθνή αντίκτυπο. Ακόμη και η Ιστορία της Κοινωνιολογίας κατά τον Ανατολικογερμανό Steiner⁴³, αγνόησε τον ανθρώπινο παράγοντα ως δρώντα και προχώρησε στηριγμένη στις θεωρητικές συλλήψεις των διανοουμένων, ενώ η αληθινή Ιστορία της Κοινωνιολογίας δεν θάπρεπε να είναι τίποτε άλλο από την Ιστορία των κοινωνικών εξελίξεων των πρακτικών ανθρωπίνων δράσεων (συλλογικών κυρίως, γιατί οι ατομικές είναι πολύ πιο δύσκολο να μελετηθούν). Οι θεωρητικές συλλήψεις πρέπει να είναι μάλλον συνθετικές απόπειρες και να ακολουθούν τα κοινωνικά γεγονότα, ως προϊόντα ανθρώπινης δράσης.

Τέλος υπάρχουν και έμμεσοι απολογητές του μετα-μοντερνισμού, που, ενώ ξεκινούν από διαφορετικές αφετηρίες όπως π.χ. την Κοινωνιολογία του καθημερινού (Sociologie du Quotidien), ή το κοινωνικό φαντασιακό (Imaginaire social), καταλήγουν στην ανακάλυψη μιας παγκόσμιας ανθρώπινης δομής που περιέχει και συγκροτεί όλη τη ζωή στην κοινωνία (και δεν είναι άλλη από την παραλλαγή της φροούντικης Libido), δηλαδή στον ηδονισμό. Μια τέτοια

περίπτωση είναι ο Γάλλος καθηγητής της κοινωνιολογίας στη Σορβόνη M. Maffesoli, μαθητής του G. Durand, (που πρώτος είχε μιλήσει από το 1968 για την Ανθρωπολογία του φαντασιακού) (Anthropologie de l'Imaginaire)^{44, 45}. Τι διαπιστώνει και τι προτείνει; Μια επιστροφή στην πρωτόγονη ομάδα ή φυλή και μια έξαρση ή έκρηξη των συναισθημάτων και των παθών. Πρόκειται για Πρωτογονισμό, Διονυσιασμό, Παγανισμό; Και γιατί όχι, βεβαιώνει ο Maffesoli που ισχυρίζεται πως κάθε ανθρώπινη σχέση είναι συναισθηματικού τύπου (Emotionnel). Παίζοντας με την κυριολεκτική σημασία της ελληνικής λέξης "ήθος" (συνήθεια) ο ευφάνταστος αυτός κοινωνιολόγος του φαντασιακού (που εμφανίστηκε με 8 ανακοινώσεις στο Παγκόσμιο Συνέδριο), αποδίδει ηθική σημασία στην εμπειρία και ειδικότερα στην οποιαδήποτε εμπειρία αποκτάται με άλλους και γίνεται συνήθεια. Όλα τα αισθήματα και τα πάθη λοιπόν είναι ηθικές κατηγορίες όπως και οι συλλογικές εμπειρίες και δεν μπορούν να κωδικοποιηθούν με εξορθολογισμένες μεθόδους. "Κοινωνική ρητορική" είναι ο όρος που προτείνεται για να περιγράψει όλες τις απλές μορφές καθημερινής επικοινωνίας, που είχαν αγνοηθεί έως τώρα στις μελέτες των κοινωνιολόγων, αλλά είναι εν τούτοις τόσο σημαντικές.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Οι θεωρίες και οι παραδοχές αλλάζουν σήμερα με τον ταχύτερο ρυθμό που γνώρισε ποτέ η

Κοινωνιολογία από την εποχή του *compte*. Γιατί επιταχύνθηκε αυτός ο ρυθμός στις μέρες μας; Μήπως γιατί η άνοδος του πνευματικού επιπέδου σε παγκόσμια κλίμακα αύξησε τους διανοούμενους όλου του κόσμου συνολικά; Αυτό είναι γεγονός, αλλά δε φτάνει για να ερμηνεύσει τα πάντα. Ίσως η πρόσφατη επικράτηση των σύγχρονων επικοινωνιακών μέσων να έφερε μια αλλαγή στον τρόπο σκέψης ακόμη και των παραδοσιακών ατόμων σε τοπικούς πολιτισμούς. Ίσως να τους έκανε πιο κοσμοπολίτες. Συγκρίσεις για παράδειγμα γίνονταν ανέκαθεν αλλά τα τελευταία χρόνια, με την επικράτηση της πληροφορικής, όλα κατέστησαν συγκρίσιμα με όλα και όλοι με όλους. Συγκρίνονται Κράτη με Κράτη εφ' όλης της ύλης, πολιτικά κόμματα, πολιτικά κινήματα και εξαγονται αναλογίες λογικού τύπου^{46, 47, 48, 49}. Κι όμως υπάρχει μια δομή του ανθρώπινου εγκεφάλου που θέλει να γενικεύει και να εκφράζει θεωρίες συνόλου από τα επι-μέρους. Αυτού του "ΟΛΟΥ" που, κατά τον πρώτο "λογικά" σκεπτόμενο φιλόσοφο, που υπήρξε ο Αριστοτέλης, είναι κάτι περισσότερο από το απλό άθροισμα των επί μέρους στοιχείων που το συνιστούν και που ο άνθρωπος θέλει να προσεγγίσει και να ορίσει.

Κάθε τάση διεθνισμού περιέχει μέσα της μια ποικιλία τοπικών ή μερικών απαντήσεων. Αυτό δεν είναι αντίφαση, αλλά διαλεκτική σύνθεση, αποτέλεσμα της ανάγκης του ανθρώπινου νου. Ο θετικισμός που προήγαγε την ενότητα (*unity*), ήρθε σύντομα σε διαλε-

κτική αντιπαράθεση με την ποικιλότητα (*diversity*) και φυσικά κατερρίφθη γιατί η "κοινωνιολογία δεν μπορεί να είναι μόνο θετικιστική. Τι άλλο μπορεί να είναι; Κάνοντας συνεχείς συγκρίσεις, η κοινωνιολογία τείνει να γίνει μια συσχετιστική (*Relativist*) επιστήμη, από την άλλη πλευρά όμως η ίδια η κοινωνιολογία τείνει να γίνει διεθνής, γιατί ακριβώς οι κοινωνίες προσεγγίζουν, ο Κόσμος έγινε μικρότερος και διεθνοποιήθηκε. Άρα η κοινωνιολογία, σαν επιστήμη που καταπιάνεται με τη μελέτη των ανθρωπίνων κοινωνιών σ' όλες τις εκδηλώσεις τους (και τις αντιφάσεις τους), είναι "καταδικασμένη" ή προορισμένη να συγκρίνει, να μελετά και να προτείνει λύσεις για κάθε κοινωνικό πρόβλημα. Οι συγκλίσεις μεταξύ κοινωνιών και κοινωνικών συστημάτων αυξάνουν, οι θεωρίες που αλληλοδιαδέχονται δεν είναι ανασταλτικές για τη μελέτη και η φαντασία του κοινωνιολόγου, που πρώτος τόλμησε να φανταστεί ο Mills, χρειάζεται σήμερα όσο ποτέ πριν. Εξ άλλου και η αναζωπύρωση του ενδιαφέροντος για τα ηθικά θέματα δεοντολογίας και γενικότερα, που συμπλέκονται με τις κοινωνικές εκδηλώσεις, δεν είναι τυχαία αλλά δηλωτική της αύξησης της σημασίας και του σεβασμού προς τα ανθρώπινα δικαιώματα και τις ιδιαιτερότητες μειονοτήτων και μειονεκτούντων κοινωνικών ομάδων ή ατόμων^{50, 51}.

Τέλος η "άνθηση" των επικοινωνιακών δικτύων μεταξύ των συναδέλφων όλου του κόσμου, δεν μπορεί παρά να υποδηλώνει, έστω και έμμεσα, την ανάγκη επικοινων-

νίας με σκοπό τη συνεργασία. Δημιουργήθηκαν μέσα από τις κατά θέματα επιτροπές ολόκληρες "κοινότητες" συναδέλφων – πράγμα πρωτοφανές στην ιστορία της κοινωνιολογίας μέχρι σήμερα⁴⁶. Υπάρχει μια γενικευμένη τάση συνεργασίας. Το ανθρώπινο δυναμικό είναι άφθονο και σε λίγο θα μπορέσουμε να δρέψουμε τους καρπούς, προϊόντα αυτής της συνεργασίας. Οι κίνδυνοι, οι δυσκολίες και το κόστος δεν εξα-

φανίστηκαν, αλλά οι ελπίδες δυνάμωσαν. Μετά την αποτυχία της διεθνούς πολιτικής να λύσει κρίσιμα προβλήματα του πλανήτη μας, έρχεται τώρα η σειρά των κοινωνικών επιστημόνων να ανακαλύψουν λύσεις που οπωσδήποτε θα "ταρακουνήσουν" τον κόσμο και θα τον ανακουφίσουν από τα πολυάριθμα δεινά που τον μαστίζουν στο κατώφλι της νέας χιλιετηρίδας.

Σημειώσεις

12 WCS = 12th world congress of Sociology
ISA = International Sociological Association

1. AOMEN, T.K.: a) *Internalisation in Contemporary Sociology*. Βλ. *Sociology for one World. An Asian perspective*.
2. ABDEL-MALEK A.: *The centrality of Nations in the Making of the New World: A civilizational perspective*.
3. MASINI, E.: *A view from future studies*.
4. ARCHER, M.: *Resisting the Revival of Relativism* στο M. Albrow (ed): "Globalization, Knowledge and Society" ISA 1990 pp. 19-33.
5. ARCHER, M.: στο ίδιο.
6. ALBROW, M.: *Internationalism as a publishing Project. Experience in editing an International Sociological journal*.
7. TIZYAKIAN, E.: *Sociology's great leap forward. The challenge of Internationalisation*, στο M. Albrow (ed) "Globalisation... Society" ISA 1990 pp. 63-78.
8. SMELSER, N.: *International issues in the Teaching of Sociology*.
9. BERTRAM, H.: *Family and Family Sociology in West Germany*.
10. NEDELMANN, B.: *Tensions between subjective and objective culture*, in 12 WCS.
11. DHAOUADI, M.: *An Operational Analysis of the phenomenon of the "other" development*, στο M. Albrow (ed): "Globalisation... Society" ISA 1990 pp. 193-208.
12. VESTER, H.E.: *Collective behavior and Social Movement under postmodern conditions*, in 12 WCS.
13. SAGI, M.: *The Attitude of Hungarian intellectuals to European culture*, in 12 WCS.
14. GENOV, N.: a) *Bridging the Micro-Macro Gap in Social Innovation Theory*

- b) *the Social Innovation in "Society and social change"* Bulgarian Soc. Assoc. 1986 p.p. 278-293.
15. SUBBOTINA, G.: *Modernization and Ecological problems in the USSR*, in 12 WCS.
  16. EDER, K.: *Environmentalism: A case study in the Innovative Reproduction of Cultural Traditions*, in 12 WCS.
  17. SZELL, G.: a) *Society and Environment*.
b) *Participation and Self-Management for one World-Unity and Diversity*, both in 12 WCS.
  18. PATEVA, S.: *Diferencia Specifica of Youth Way of Life and Leisure Time*, in 12 WCS.
  19. GALL, F., POTUČEK, M., TIMOZACKY, M.: *Society as the Subject of Future Research in Slovak Socialistic Republic*, in 12 WCS.
  20. SVITEK, J.: *On the special-interest Groupings of Youth in the Contemporary Crechoslovak Society*, in 12 WCS.
  21. MACHACĚK, L., PLÁVKOVÁ, O.: *Father and Mother in the Process of a Social Formation of Children and of Youth*, in 12 WCS.
  22. SZABO, M.: *Chaging Patterns of Mobilization in Hungary within New Social Movements*, in 12 WCS.
  23. BESTUZHEV-LADA, I.: *Forecasting Grounding Social Innovations*, in 12 WCS.
  24. MARODY, M.: *Ecological Catastrophe and the Modernization of personality*, in 12 WCS.
  25. DUMAZEDIER, J.: *Pratiques touristiques et Revolution culturelle du Temps Libre*, in 12 WCS.
  26. LANFANT, M.F.: α) *Dans l'Echange touristique international - l'indentité en épreuve*.
β) *Tourism: A Total Social Fact*.
γ) *Sociologie du Loisir, Sociologie du Tourisme International: co-incidents*.
also δ) Bruner, E.: *The Transformation of self in Tourism*, all in 12 WCS.
δ) Prjeclawski K. *Tourism as a factor of National and International Integration*.
  27. MOULIN, C.: *Cultural Tourism Development & Planning*, in 12 WCS.
  28. RAGIN, C.: *Making the Comparative Method count*, in 12 WCS.
  29. WALLERSTEIN, I.: *Societal Development or Development of the World System?* in M. Albrow (ed): "Globalization... Society" ISA 1990. pp. 157-171.
  30. MELUCCI, A.: α) *Collective Action as a Social construction*.
β) *Frontier land: Collective Action between Actors and Systems*, both in 12 WCS.
also γ) Chliaoutakis, J., Gousgounis, N.: *An Analysis of Sexual Behavior and Attitudes Relative to Young Athenians – 15 to 19 Years old – Concerning the Creation of their Sexual Identity*, in 12 WCS.
  31. BRYANT, C.: *Sociology without Epistemology? The case of Giddens's Structuration Theory*, in 12 WCS.
  32. SCHWAGER, W.: *Epistemological and Ontological Presuppositions of Social Theory*, in 12 WCS.
  33. MLICKI, M.: *Ethics and Social Traps*, in 12 WCS.
  34. VESTER, H.G.: *Collective Behavior and Social Movements under Postmodern conditions*.

35. PARRA-LUNA, F.: α) *The Role of a Referential Pattern of Values in Social Research*.
also β) *Bachika, R.: Values and Modern Society*, both in 12 WCS.
36. KINSTON, W.: *A Resolution of the Teleological – Deontological Controversy in Ethics using Meta-Ethical Design*, in 12 WCS.
37. VAN-GIGCH, J.: *Metamodeling: The Epistemology of System Modeling*, in 12 WCS.
38. JALLINOJA, R.: *Modernity and its Definitions*, in 12 WCS.
39. ARDIGO, A.: *Morals: Beyond Postmodernism without Falling Back into Parsonsian Structuralism*, in 12 WCS.
40. VAILLANCOURT, P.: *Post-modern Methodology and Political Interpretation*, in 12 WCS.
41. TURNER, BR.: *Postmodernism: The work of Daniel Bell*, in 12 WCS.
42. SZTOMKA, P.: *Many Sociologies for one World. The case for Theoretical Pluralism*, in 12 WCS.
43. STEINER, H.: *The Historian of Sociology in the Face of the Global Problem of Humanity*, in 12 WCS.
44. MAFFESOLI, M.: α) *Le Quotidien et l'Imaginaire Social*.
β) *Le Vitalisme de la Sociologie du Quotidien*.
γ) *Esthetisation de la vie sociale*, all in wcs.
45. FERRAROTTI, F.: *Some Reflections on the Rediscovery of the Qualitative in Sociology*, in 12 WCS.
46. TEUNE, H.: α) *Systems Dynamics and Systems Transitions*, in 12 WCS.
β) *Comparing Countries: Lessons learned*, in "Comparative Methodology" ed. by E. Øyen ISA 1990 p.p. 38-62.
47. ØYEN, E.: *The Imperfections of Comparisons*, in the same as above p.p. 1-18.
48. SCHEUCH, E.: *The Development of Comparative Research. Towards Causal Explanations*, in the same as above p.p. 19-37.
49. SZTOMKA, P.: *Conceptual Frameworks in Comparative Inquiry: Divergent or Convergent?*, in "Int. Sociology" 3 (3) 1988 p.p. 207-218.
50. ETZIONI, A.: *The Moral Dimension in Sociological Paradigm*, in 12 WCS.
51. BHASKAR, R.: *Social Theory and Moral Philosophy*, in 12 WCS.

Βιβλιογραφία

- BELL, D.: *Cultural Contradictions in Capitalism* 1976.
- FANON, F.: *Black Skin, White Masks* N.Y. (First Edition in French 1952) Grove Press 1967.
- INKELES, E. and SMITH D.: *Becoming Modern*. Cambridge Mass. Harv. Univ. Press. 1974.
- LENSKI GERHARD: *Current Issues and Research in Macrosociology* Leiden Edit. Brill. 1984.
- SZTOMKA, P.: *Sociological Dilemmas: Toward a Dialectic Paradigm* N. York Acad/ Press 1979.

- WALLERSTEIN, I.: *The Modern World System I*. N. York 1974.
" *The Modern World System II*. N. York 1980.
" *The Politics of the World Economy* Cambridge C. UN. Press
1984.
- GALTUNG, JOHAN: *Methodology and Development*. Copenhagen: Ejlers 1988.
- TURAINÉ, A.: *Le Retour de l'acteur. Essai de Sociologie* Paris Fayard 1984.

Συλλογικά έργα

1. EDITED BY ALBROW M. AND KING ELIZ.: *Globalization, Knowledge and Society*. 1990 ISA.
2. HAMM, B. (ed): *Progress in Social Ecology*. N. Delhi: Mittal Publ.
3. KOHN, M. (ed): *Cross National Research in Sociology*. Newbury Park: Sage 1989.
4. ØYEN, ELSE (ed): *Comparign Welfare States and their Futures*. Aldershot Gower 1986.
5. ØUEN, ELSE (ed): *Comparative Methodology*. ISA Edit. 1990.
6. SARTORI, G. (ed): *Social Science Concepts a Systematic Analysis*. Beverly Hills Sage Publications.
7. SMELSER, N. (ed): *Handbook of Sociology* N. York Sage 1976.
8. SZALAI, (ed): *Cross-National Comparative Survey Research*. Oxford: Pergamon Press 1977.
9. ZALTMAN, G. (ed): *Process and Phenomena of Social Change*. N.Y. Wiley.
10. *World Commission on Enviponment and Development, our Common Future*. Geneva 1987.

Διαπανεπιστημιακό Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών Erasmus και το Πανεπιστήμιο Κρήτης

Το τμήμα Κοινωνιολογίας του Παν/μίου Κρήτης σε συνεργασία με τις Σχολές Κοινωνικών και Οικονομικών Επιστημών των παρακάτω Πανεπιστημίων: University of Bath (Αγγλία), Tilburg University (Ολλανδία), National University of Ireland (Ιρλανδία), Universidade Tecnica de Lisboa (Πορτογαλία), και Universidad Complutense de Madrid (Ισπανία) συμμετέχει σε Διαπανεπιστημιακό Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα το οποίο οδηγεί στη χορήγηση Μεταπτυχιακού Τίτλου Σπουδών: "Masters Degree in European Social Policy Analysis". Το πρόγραμμα αυτό χρηματοδοτείται από το γραφείο Erasmus των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων.

Παρακάτω περιγράφεται η δομή του Διαπανεπιστημιακού Μεταπτυχιακού Προγράμματος, οι όροι συνεργασίας με τα συνεργαζόμενα Πανεπιστήμια, οι προϋποθέσεις και τα κριτήρια εγγραφής των μεταπτυχιακών φοιτητών, η διαδικασία αξιολόγησης της επίδοσης των φοιτητών

και ο τύπος του Μεταπτυχιακού Διπλώματος που θα απονέμεται. Πρέπει να τονίσουμε ότι τα περισσότερα από τα ζητήματα αυτά έχουν αποφασισθεί από κοινού με τα άλλα συνεργαζόμενα Πανεπιστήμια και ειδικότερα με τα τρία Πανεπιστήμια: University of Bath, National University of Ireland, Tilburg University τα οποία σε πρώτη φάση αποτελούν τα Πανεπιστήμια υποδοχής (host Universities), δηλαδή έχουν αναλάβει κατά το μεγαλύτερο μέρος τη διεξαγωγή των μαθημάτων/σεμιναρίων και την παρακολούθηση της ερευνητικής δραστηριότητας των μεταπτυχιακών φοιτητών κατά τα τρία τρίμηνα φοίτησης. Η Μεταπτυχιακή Σχολή Κοινωνικών Επιστημών του Πανεπιστημίου του Bath φέρει την ευθύνη για το συντονισμό του Διαπανεπιστημιακού Μ.Π. (Erasmus) και την διοικητική υποστήριξη.

Κατά το ακαδημαϊκό έτος 1990-91 οι υποχρεώσεις που έχει αναλάβει το Τμήμα Κοινωνιολογίας για την οργάνω-

νωση και λειτουργία του Μ.Π. είναι αρκετά περιορισμένες και αφορούν (α) την επιλογή και εγγραφή στο Μ.Π. δύο Ελλήνων μεταπτυχιακών φοιτητών και (β) τη μετάβαση ενός ή δύο διδασκόντων από το Παν/μιο Κρήτης σε ένα ή δύο από τα Πανεπιστήμια υποδοχής και συμμετοχή τους στη διδασκαλία μεταπτυχιακών μαθημάτων και την οργάνωση σεμιναρίων. Επιπλέον, οι διδάσκοντες αυτοί θα παρακολουθήσουν τη συγγραφή μεταπτυχιακής εργασίας των δύο Ελλήνων μεταπτυχιακών φοιτητών. Η μεταπτυχιακή εργασία θα εκπονηθεί στο Πανεπιστήμιο Κρήτης, κατά τη θερινή περίοδο, μετά την ολοκλή-

ρωση κύκλου σπουδών τριών τριμήνων στα τρία Πανεπιστήμια υποδοχής.

Εξαιτίας αντικειμενικών δυσκολιών το Τμήμα Κοινωνιολογίας δεν πρόκειται στο άμεσο μέλλον να αποτελέσει Τμήμα υποδοχής του συνόλου των μεταπτυχιακών φοιτητών που θα εγγραφούν στο Διαπανεπιστημιακό Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα από όλα τα συνεργαζόμενα Πανεπιστήμια. Κάτι τέτοιο θα επιχειρηθεί αφού πρώτα εξασφαλισθούν οι αναγκαίες προϋποθέσεις (επαρκής αριθμός μελών ΔΕΠ, ύπαρξη αναγκαίας υποδομής και χώρων).

Περιγραφή του προγράμματος

1. Οργάνωση του κύκλου σπουδών από τα συνεργαζόμενα Πανεπιστήμια

Το Διαπανεπιστημιακό Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα περιλαμβάνει:

(α) ένα κύκλο συστηματικών σπουδών διάρκειας τριών τριμήνων, και

(β) ένα κύκλο ερευνητικής εργασίας που ολοκληρώνεται με τη συγγραφή μεταπτυχιακής εργασίας (περίπου 12.000 – 20.000 λέξεις) κατά τους μήνες Ιούνιο μέχρι Αύγουστο.

Το πρόγραμμα διαρκεί 12 μήνες και παίρνουν μέρος σ' αυτό φοιτητές από όλα τα παραπάνω Πανεπιστήμια. Σε μια πρώτη φάση τα μαθήματα θα γίνονται στα τρία Πανεπιστήμια: University of Bath, University of Tilburg και National University of Ireland. Κάθε ένα από τα τρία αυτά Πανεπιστήμια απο-

τελεί το Παν/μιο υποδοχής (host university) για ένα τρίμηνο. Κατά τους τρεις τελευταίους μήνες του κύκλου σπουδών οι φοιτητές είναι υποχρεωμένοι να εκπονήσουν μεταπτυχιακή εργασία στο Πανεπιστήμιο προέλευσής τους (υπό την επίβλεψη καθηγητών του Πανεπιστημίου αυτού) με βάση τις θεωρητικές γνώσεις που έχουν αποκτήσει και το εμπειρικό υλικό που έχουν συγκεντρώσει μέσα από τις ασκήσεις και τα σεμινάρια.

2. Γνωστικό αντικείμενο του Μεταπτυχιακού Προγράμματος και στόχοι

Το πρόγραμμα αυτό αφορά τη συγκριτική μελέτη της κοινωνικής πολιτικής¹ και του κοινωνικού προγραμματισμού στις χώρες της δυτικής Ευρώπης, με ιδιαίτερη έμφαση

1. Εδώ θα πρέπει να τονίσουμε ότι με τον όρο πολιτική μεταφράζουμε την έννοια «policy» και όχι την έννοια «Politics».

στους θεσμούς κοινωνικής πρόνοιας που αναπτύσσονται στα πλαίσια της κοινής Ευρωπαϊκής πολιτικής.

Οι στόχοι του προγράμματος είναι:

(α) Η εξοικείωση του φοιτητή με το θεσμικό πλαίσιο και το χαρακτήρα των προγραμμάτων κοινωνικής πολιτικής στις χώρες της δυτικής Ευρώπης, καθώς επίσης και με τις διαδικασίες χάραξης κοινωνικής πολιτικής σε υπερεθνικό επίπεδο από τα αρμόδια όργανα της Ευρωπαϊκής Κοινότητας.

(β) Η απόκτηση γνώσεων και ικανοτήτων για την ανάλυση και αξιολόγηση κοινωνικών πολιτικών, μέσα από θεωρητική κατάρτιση και εμπειρικές εφαρμογές.

(γ) Η ανάπτυξη ενός ευρωπαϊκού προσανατολισμού για τη μελέτη θεμάτων τα οποία βρίσκονται στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος με τη δημιουργία της ενιαίας ευρωπαϊκής αγοράς το 1992.

(δ) Η ανάπτυξη προτάσεων για την αναδιάρθρωση του κράτους πρόνοιας και τον κοινωνικό προγραμματισμό, σε εθνικό και υπερεθνικό επίπεδο.

Κατά τα τρία τρίμηνα διδασκαλίας τα μαθήματα θα οργανωθούν με τον ακόλουθο τρόπο:

1ο τρίμηνο (St. Patrick's College. National University of Ireland):

Η πρώτη αυτή ενότητα μαθημάτων θα προσφέρει στο φοιτητή τις βάσεις για το Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα. Τα μαθήματα θα εμβαθύνουν: (α) σε ιστορικά και θεωρητικά ζητήματα γύρω από την ανάπτυξη του κράτους πρόνοιας στις δυτικές κοινωνίες, τις τάσεις αναδιάρθρωσης των θεσμών κοινωνικής προστασίας

από τα μέσα της δεκαετίας του '70 και έπειτα, (β) στην ιστορία της Ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης και τις θεωρητικές προσεγγίσεις για τα υπερεθνικά όργανα κοινωνικής και οικονομικής πολιτικής. Τα μαθήματα θα γίνονται με τη μορφή διαλέξεων και σεμιναρίων/εργαστηρίων με τα οποία επιδιώκεται η συνεργασία και ο εποικοδομητικός διάλογος.

2ο τρίμηνο (University of Bath):

Η δεύτερη ενότητα μαθημάτων εστιάζεται σε μεθόδους και τεχνικές για την ανάλυση και αξιολόγηση κοινωνικών πολιτικών (policies) και των αποτελεσμάτων εφαρμογής τους. Παράλληλα επιδιώκεται η εξοικείωση του φοιτητή με βασικές έννοιες όπως κοινωνική δικαιοσύνη (social justice), χωρικές ανισότητες (territorial inequalities/territorial justice) κλπ. Ιδιαίτερη έμφαση θα δοθεί στη συγκριτική προσέγγιση και τα μεθολογικά και πρακτικά προβλήματα που αυτή η προσέγγιση συνεπάγεται. Θα επιλεγούν ορισμένοι τομείς κοινωνικής πολιτικής για λεπτομερείς εμπειρικές εφαρμογές, με στόχο την απόκτηση γνώσεων και ικανοτήτων από το φοιτητή για διερεύνηση εναλλακτικών σεναρίων κοινωνικής πολιτικής, στα πλαίσια των κοινωνικο-οικονομικών και πολιτικών δομών κάθε χώρας.

3ο τρίμηνο (University of Tilburg):

Η τρίτη ενότητα μαθημάτων θα εισάγει το φοιτητή στα θέματα κοινωνικής πολιτικής που απασχολούν τα διάφορα όργανα της Ευρωπαϊκής Κοινότητας, ιδιαίτερα στα πλαίσια της οικονομικής και πολιτικής συνεργασίας από το 1992 και έπειτα (Single European Act). Με βάση τις γνώσεις

και τις ικανότητες που θα έχουν ήδη αποκτήσει οι φοιτητές από τους δύο προηγούμενους κύκλους μαθημάτων, θα μελετηθούν οι πιθανές επιπτώσεις από την οικονομική και πολιτική ενοποίηση στους θεσμούς, τα όργανα και τις διαδικασίες κοινωνικού προγραμματισμού σε κάθε χώρα-μέλος. Έμφαση θα δοθεί στις προοπτικές για την εναρμόνηση των εθνικών πολιτικών για την κοινωνική προστασία. Θα ζητηθεί από τους φοιτητές να αναλύσουν και να αξιολογήσουν συγκεκριμένες προτάσεις που προκύπτουν στα πλαίσια του δημόσιου διαλόγου για την κοινωνική προστασία στις χώρες της Ε.Ο.Κ. Θα πρέπει να τονίσουμε επίσης ότι η γεωγραφική θέση του Πανεπιστημίου του Tübing (πολύ κοντά στις Βρυξέλλες) προσφέρει τη δυνατότητα επικοινωνίας των φοιτητών με τα όργανα λήψης αποφάσεων και αρμόδια στελέχη της Ευρωπαϊκής Κοινότητας, πράγμα το οποίο θα συμβάλει στην επιτυχία του προγράμματος.

3. Προϋποθέσεις και κριτήρια εγγραφής των μεταπτυχιακών φοιτητών από το Πανεπιστήμιο Κρήτης

Όπως ορίζει το Π.Δ. για τις Μεταπτυχιακές Σπουδές (1989) απαραίτητες προϋποθέσεις για την επιλογή των υποψηφίων μεταπτυχιακών φοιτητών στο προτεινόμενο Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών είναι η κατοχή πτυχίου ΑΕΙ της ημεδαπής ή ισοτίμου της αλλοδαπής και η επαρκής γνώση μιας τουλάχιστον ξένης γλώσσας (στην προκειμένη περίπτωση της αγγλικής, εφόσον τα μαθήματα θα γίνονται στη γλώσσα αυτή). Ειδικότερα τα κριτήρια επιλογής των υποψηφίων είναι τα παρακάτω:

(α) Οι υποψήφιοι θα πρέπει να έχουν *πτυχίο κοινωνιολογίας* (από ελληνικό ή ξένο ΑΕΙ) ή *συναφούς κοινωνικής επιστήμης* (π.χ. πτυχίο τμήματος Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών) με ελάχιστο βαθμό 6 (ή αντίστοιχο βαθμό με βάση την κλίμακα βαθμολογίας του ξένου ΑΕΙ), είτε να έχουν πτυχίο *οικονομικής/πολιτικής/νομικής* επιστήμης με ελάχιστο βαθμό 8 (ή αντίστοιχο βαθμό με βάση την κλίμακα βαθμολογίας του ξένου ΑΕΙ).

(β) Θα συνεκτιμάται επίσης η επίδοση του υποψηφίου στο προπτυχιακό επίπεδο κυρίως στα μαθήματα που έχουν σχέση με το Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών και οι εργασίες που μπορεί να έχει κάνει ο υποψήφιος σε γνωστικό αντικείμενο συγγενές προς αυτό του Μ.Π. στο προπτυχιακό επίπεδο σπουδών.

(γ) Οι υποψήφιοι για το Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα θα πρέπει να γνωρίζουν καλά την αγγλική γλώσσα και αυτό θα πρέπει να αποδεικνύεται με τίτλο σπουδών αγγλικής γλώσσας "Proficiency in English", ή ισοδύναμο δίπλωμα από αναγνωρισμένο εκπαιδευτικό ίδρυμα εκμάθησης της αγγλικής γλώσσας (ελληνικό ή ξένο).

Σε περίπτωση που ο φοιτητής/ή φοιτήτρια έχουν αποφοιτήσει από δευτεροβάθμιο εκπαιδευτικό ίδρυμα αγγλόφωνης χώρας, δεν είναι απαραίτητο το παραπάνω δίπλωμα αγγλικής γλώσσας.

(δ) Διενέργεια προσωπικών συνεντεύξεων από ειδική επιτροπή που θα καθορίσει η Γ.Σ. του τμήματος για την εκτίμηση της συνολικής εικόνας της προσωπικότητας των φοιτητών.

(ε) Επίσης απαραίτητη θεωρείται η προσκόμιση συστατικών επιστολών.

Στους φοιτητές που θα επιλεγούν για να παρακολουθήσουν το μεταπτυχιακό πρόγραμμα θα χορηγηθεί υποτροφία Erasmus η οποία θα καλύψει το 'κόστος κινητικότητας' των σπουδαστών, δηλαδή τις πρόσθετες δαπάνες που συνεπάγεται μια περίοδος σπουδών εννέα μηνών σε ένα άλλο κράτος. Επιπλέον, οι σπουδαστές θα απαλλάσσονται από την πληρωμή διδάκτρων στα Πανεπιστήμια υποδοχής. Για τη διαμονή των φοιτητών σε κάθε ένα από τα τρία Πανεπιστήμια υποδοχής θα εξασφαλισθούν δωμάτια είτε σε φοιτητικές εστίες στο Πανεπιστημιακό campus, είτε σε ενοικιαζόμενες κατοικίες.

4. Αξιολόγηση της επίδοσης των φοιτητών – Τρόπος απονομής μεταπτυχιακού διπλώματος 'Masters'

Η επίδοση των φοιτητών θα αξιολογείται με εξετάσεις στα διδασκόμενα μαθήματα, σύντομες γραπτές εργασίες στα πλαίσια σεμιναρίων/εργαστηρίων και την εκπόνηση μεταπτυχιακής εργασίας κατά τους τρεις τελευταίους μήνες των σπουδών. Το δίπλωμα θα απονέμεται από κοινού από τα συνεργαζόμενα Πανεπιστήμια.

Η αξιολόγηση της επίδοσης στα διδασκόμενα μαθήματα θα γίνεται με δύο τρόπους:

- εκπόνηση δύο γραπτών εργασιών κάθε εξάμηνο στα πλαίσια των μαθημάτων και σεμιναρίων που θα προσφέρονται,

- γραπτές και προφορικές εξετάσεις κατά το τέλος του κάθε εξαμήνου.

Η βαθμολογία των εργασιών και

εξετάσεων κάθε εξαμήνου θα συμβάλει κατά 20% στη διαμόρφωση του τελικού βαθμού, ενώ η μεταπτυχιακή εργασία θα συμβάλει κατά 40%.

Η Ειδική Επιτροπή την οποία συγκρότησε η Γενική Συνέλευση του Τμήματος Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης (3-2-1990) θα ορίσει έναν ή δύο διδάσκοντες ως επιβλέποντες καθηγητές για την παρακολούθηση της μεταπτυχιακής εργασίας των δύο μεταπτυχιακών φοιτητών που θα εγγραφούν στο Μ.Π. διαμέσου του Πανεπιστημίου Κρήτης. Ο επιβλέπων καθηγητής θα αποτελεί μέλος της εξεταστικής επιτροπής που θα συγκροτηθεί από διδάσκοντες όλων των συνεργαζόμενων Παν/μίων για τη συνολική αξιολόγηση της απόδοσης των μεταπτυχιακών φοιτητών.

Συνεκτιμώντας τη συνολική απόδοση των μεταπτυχιακών φοιτητών στα μαθήματα/σεμινάρια του κύκλου σπουδών και την ποιότητα της μεταπτυχιακής εργασίας, η εξεταστική επιτροπή θα προτείνει την απονομή *Μεταπτυχιακού Διπλώματος Ειδίκευσης* που θα φέρει τον τίτλο *'Masters Degree in European Social Policy'* σε όσους μεταπτυχιακούς φοιτητές θα έχουν ολοκληρώσει με επιτυχία το Διαπανεπιστημιακό Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα. Κατά το ακαδημαϊκό έτος 1990-91, ο μεταπτυχιακός τίτλος σπουδών (Masters Degree) θα χορηγηθεί στους δύο Έλληνες φοιτητές από το παν/μιο του Bath, εφόσον δεν έχει ακόμη εγκριθεί η ίδρυση μεταπτυχιακών σπουδών στο τμήμα Κοινωνιολογίας του Παν/μίου Κρήτης από το Υπουργείο Παιδείας.

Αχιλλέας Μητσός

*Η Ελληνική Βιομηχανία στη Διεθνή Αγορά:
Κρατική προστασία και ανταγωνιστική θέση της
εγχώριας παραγωγής πριν και μετά την ένταξη
στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα*
Θεμέλιο, 1989.

Η ενδιαφέρουσα αυτή μελέτη του Α. Μητσού πραγματεύεται την ανταγωνιστική θέση της Ελληνικής βιομηχανίας στη διεθνή αγορά. Και χωρίζεται σε τρία μέρη: Στο πρώτο μέρος αναλύεται η προστατευτική πολιτική που ακολούθησε το ελληνικό κράτος όσον αφορά τη βιομηχανία, ενώ στο δεύτερο τμήμα του βιβλίου παρουσιάζεται η ανταγωνιστικότητα των ελληνικών βιομηχανικών προϊόντων, τόσο στο εξωτερικό όσο και στο εσωτερικό. Τέλος στο τρίτο και τελευταίο τμήμα της η εργασία ασχολείται με τη διαδικασία ενσωμάτωσης της Ελληνικής βιομηχανίας στην Ε.Ο.Κ. μέσα από τις διαπραγματευτικές θέσεις και προτάσεις της Ελληνικής κυβέρνησης.

Η ανάλυση της προστατευτικής πολιτικής παρουσιάζει δυο σημαντικά και πρωτότυπα στοιχεία:

1) Προσδιορίζεται η μη δασμολογική προστασία η οποία και ποσοτικο-

ποιείται. Ένας δείκτης συνολικής – δασμολογικής και μη δασμολογικής – προστασίας κατασκευάζεται τόσο κατά προϊόν όσο και ομάδες προϊόντων και γίνεται διαχωρισμός μεταξύ ονομαστικής και αποτελεσματικής συνολικής προστασίας.

2) Ο συγγραφέας προχωρεί στην ερμηνεία της δομής της παρεχόμενης προστασίας, συσχετίζοντας την παρεχόμενη κατά βιομηχανικό κλάδο συνολική προστασία με μια σειρά διαρθρωτικών κλαδικών χαρακτηριστικών. Τα τελευταία αναφέρονται σε δεδομένα όπως το μέγεθος του κλάδου σε όρους απασχόλησης, αριθμού επιχειρήσεων, πωλήσεις, την ένταση χρήσης των διάφορων παραγωγικών συντελεστών, τις οικονομίες κλίμακας, το μέσο μέγεθος της επιχείρησης και το βαθμό μονοπωλιακής συγκρότησης, την επίδοση του κλάδου και τα χαρακτηριστικά της ζήτησης, όσον αφορά το εισοδη-

ματικό επίπεδο των χωρών που τείνουν να παράγουν, εξάγουν και εισάγουν τα προϊόντα του κλάδου, την ελαστικότητα ζήτησης ως προς το εισόδημα και την τιμή και τέλος τη διαφοροποίηση του προϊόντος.

Ο Μητσός πέρα από τη συσχέτιση κάθε μιας διαρθρωτικής μεταβλητής και του δείκτη προστασίας οργανώνει τις ερμηνευτικές μεταβλητές σε δυο ομάδες με βάση δυο θεωρίες της πολιτικής προστασίας: Την κανονιστική θεωρία, η οποία προβλέπει ότι μεγαλύτερη προστασία πρέπει να απολαμβάνουν οι κλάδοι με σαφές αναπτυξιακό δυναμικό και τη θετική άποψη η οποία προβάλλει τη θέση ότι μεγαλύτερη προστασία δίνεται στους κλάδους εκείνους με τη μεγαλύτερη δύναμη άσκησης πίεσης στην πολιτική εξουσία.

Το συμπέρασμα είναι ότι μεγαλύτερη αναλογικά προστασία παρέχεται στα καταναλωτικά αγαθά, στα παραδοσιακά αγαθά, τα αγαθά που χρησιμοποιούν περισσότερο ανειδίκευτη εργασία και γενικότερα τα αγαθά που τείνουν να εξάγουν περισσότερο οι λιγότερο αναπτυγμένες χώρες. Αυτό το μοντέλο προστασίας δεν ερμηνεύεται από καμία θεωρία της πολιτικής προστασίας. Η τελευταία αυτή θέση του Μητσού βασίζεται στη χαμηλή ερμηνευτική δυνατότητα των πολλαπλών παλινδρομήσεων με εξαρτημένη μεταβλητή τον κλαδικό δείκτη συνολικής προστασίας και στο ότι οι περισσότερες ανεξάρτητες μεταβλητές παρουσιάζουν πρόσημο αντίθετο από το αναμενόμενο, αν και είναι στατιστικά σημαντικές σε αρκετές περιπτώσεις. Είναι χαρακτηριστικό ότι διαρθρωτικές κλαδικές μεταβλητές που προσεγγίζουν το συγκριτικό πλεονέ-

κτημα των τομέων της βιομηχανίας παρουσιάζουν θετική συσχέτιση με τον δείκτη προστασίας, δηλαδή κλάδοι με υψηλό συγκριτικό πλεονέκτημα προστατεύονται σχετικά περισσότερο.

Αυτή τη συμπεριφορά των ερμηνευτικών μεταβλητών ο συγγραφέας τη σχολιάζει σαν μια σοβαρή ένδειξη ότι η προστατευτική πολιτική εσπερείτο οποιασδήποτε αναπτυξιακής λογικής. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να παρατηρηθούν δυο σημεία. Η μεταπολεμική αναπτυξιακή στρατηγική συνειδητά βασιζόταν στους παραδοσιακούς κλάδους, κάτω από το θεώρημα ότι ήταν οι μόνοι κλάδοι με αναπτυξιακή δυναμική, δεδομένου ότι χρησιμοποιούσαν τεχνικές παραγωγής έντασης εργασίας, εγχώριες πρώτες ύλες και δεν απαιτούσαν προωθημένες τεχνολογίες και εξειδικεύσεις που η χώρα δε διέθετε. Εξ άλλου καμία πολιτική κρατικής παρέμβασης στην παραγωγή τεχνολογίας και τεχνογνωσίας δεν αναπτύχθηκε. Μετά δε το 1974, εποχή διεθνούς οικονομικής κρίσης και αναδιάταξης του διεθνούς καταμερισμού εργασίας, η σημασία των παραδοσιακών κλάδων στην Ελληνική βιομηχανία εντείνεται σαν άμυνα σε ένα διαρκώς αυξανόμενο ανταγωνιστικό περιβάλλον, μέσω της επιστροφής σε δραστηριότητες όπου υπήρχε συσσωρευμένη εμπειρία και προστασία. Αυτή η στρατηγική ανάπτυξης καταρρέει στο τέλος της δεκαετίας του 1970, αλλά αυτό δε μειώνει την ερμηνευτική αξία του προηγούμενου θεωρήματος, όσον αφορά το σχεδιασμό της αναπτυξιακής στρατηγικής της χώρας. Επομένως με αυτή τη συλλογιστική προστατεύονται οι τομείς με αναπτυξιακό δυναμικό, οι παραδο-

σιακοί δηλαδή κλάδοι, όπως άλλωστε προβλέπει και η κανονιστική θεωρία της προστασίας.

Το δεύτερο σημείο που πρέπει να επισημανθεί, είναι ότι η συμφωνία σύνδεσης Ελλάδος – Ε.Ο.Κ. του 1961 προέβλεπε τη διατήρηση δασμών για προϊόντα προερχόμενα από την Ε.Ο.Κ. και για τα οποία ήδη υπήρχε εγχώρια ελληνική παραγωγή, δηλαδή για παραδοσιακά προϊόντα, ενώ ταχύτατη θα ήταν η μείωση για προϊόντα μη παραγόμενα. Ο όρος αυτός σήμαινε ένταση του διεθνούς ανταγωνισμού για νέες δραστηριότητες, αφαιρώντας έτσι τη δυνατότητα προώθησης και διεύρυνσης της βιομηχανικής βάσης κάτω από την έλλειψη της απαιτούμενης οργανωτικής και τεχνολογικής ικανότητας. Το γεγονός αυτό συνέβαλε στον περιορισμό της βιομηχανικής παραγωγής σε παραδοσιακές δραστηριότητες και έτσι ενέτεινε την ανάγκη για προστασία των τομέων που αποτελούσαν και τη μόνη ανταγωνιστική βάση της Ελληνικής μεταποίησης.

Επομένως δεν είναι η ανυπαρξία αναπτυξιακής στρατηγικής που όπλισε τους παραδοσιακούς κλάδους με σχετικά αυξημένη προστασία, αλλά το ιδιότυπο αξίωμα της οικονομικής πολιτικής μεταπολεμικά, ότι οι κλάδοι αυτοί μόνο έχουν δυνατότητα μεγέθυνσης και ο διεθνής ανταγωνισμός θα καθόριζε τη δυναμική των υπολοίπων κλάδων.

Το δεύτερο μέρος του βιβλίου περιλαμβάνει μια λεπτομερή ανάλυση, τόσο σε επίπεδο προϊόντος όσο και ομάδων προϊόντων της διάρθρωσης, εξέλιξης και ανταγωνιστικότητας των εξαγωγών και εισαγωγών της Ελληνικής οικονομίας. Όσον αφορά τις εξαγωγές η ανάλυση του Μητσού

επιβεβαιώνει με αδιαμφισβήτητο τρόπο τη συγκέντρωσή τους σε ποσοστό 70% στην κλωστούφαντουργία, τη βιομηχανία δέρματος, τα γεωργικά προϊόντα και τα προϊόντα που συνδέονται με εγχώριες πρώτες ύλες. Είναι χαρακτηριστικό ότι η παραπάνω διάρθρωση αποδεικνύεται σε κάθε αναλυτικό επίπεδο: δείκτη εξειδίκευσης προϊόντος, εξωστρέφεια εγχώριας παραγωγής και δείκτη σχετικής δυναμικότητας. Δεν υπάρχουν ενδείξεις διαχρονικής μεταβολής αυτής της δομής των εξαγωγών. Αντίθετα, αποδεικνύεται η συσχέτισή της με χαμηλό στάδιο οικονομικής ανάπτυξης, αν και μερικά εξαγωγίμα προϊόντα, όπως τα μεταλλουργικά και τα ορυκτά, θα μπορούσαν να καταταχθούν στα σύγχρονα προϊόντα, χωρίς όμως να φαίνεται αύξηση της συμμετοχής τους διαχρονικά στο σύνολο των εξαγωγών.

Ο συγγραφέας σημειώνει ότι η διεθνής ανταγωνιστικότητα της Ελληνικής βιομηχανικής παραγωγής, μετά από μία μακρά περίοδο αύξησης (1962-1985), άλλοτε ταχύτερης και άλλοτε λιγότερο έντονης, τα τελευταία χρόνια επιδεινώθηκε. Πάντως, η αύξηση της ανταγωνιστικότητας αντιστάθμισε την αρνητική επίδραση της παραδοσιακότητας των εξαγωγικών προϊόντων – προϊόντα χαμηλής δυναμικότητας για τα οποία η παγκόσμια ζήτηση αυξάνει με ρυθμό χαμηλότερο του μέσου – στην εξέλιξη των εξαγωγών. Η διαπίστωση αυτή έρχεται να ενισχύσει την ερμηνεία της κρίσης της Ελληνικής οικονομίας, σαν κρίση παραγωγικής δομής και κατ' επέκταση σαν πρόβλημα ανυπαρξίας εξειδικευμένων παραγωγικών συντελεστών, που θα αναδιορθώσουν την Ελληνική μεταποίηση.

Είναι πολύ σημαντικό ότι η συσχέτιση του κλαδικού αποκαλυμμένου συγκριτικού πλεονεκτήματος με μια σειρά διαρθρωτικών μεταβλητών, φαίνεται να είναι αρνητική με το ποσοστό επιστημονικού και τεχνικού προσωπικού στο σύνολο της απασχόλησης και το εισοδηματικό επίπεδο των εξαγωγών και ανύπαρκτη με το βαθμό διαφοροποίησης του προϊόντος. Η θετική συσχέτιση με την ένταση κεφαλαίου μπορεί να φανερώνει επιλογή τυποποιημένων τεχνικών παραγωγής, που δεν απαιτούν όμως υψηλές εξειδικεύσεις εργατικού δυναμικού. Η δε θετική συσχέτιση με τη μέση αμοιβή εργασίας, κάτι που προβληματίζει το συγγραφέα, μπορεί να οφείλεται σε αυξήσεις μισθών που προσφέρονται σαν κίνητρο αύξησης της απασχόλησης στους κλάδους αυτούς όπου η μέγιστη της παραγωγής απαιτείται από το διεθνή κύκλο των εργασιών τους. Οπωσδήποτε, η ανάλυση της μέσης αμοιβής εργασίας στους κλάδους σχετικά υψηλού συγκριτικού πλεονεκτήματος, πρέπει να γίνει στα πλαίσια της ανάλυσης της προσφοράς ειδικοτήτων αναγκαίων στους κλάδους αυτούς. Το ζητούμενο όμως είναι η σχέση με προχωρημένες εξειδικεύσεις, σχέση που δε φαίνεται να στοιχειοθετείται από τα δεδομένα της εργασίας του Μητσού.

Θα πρέπει επίσης να προσεχθεί η θετική συσχέτιση του αποκαλυμμένου συγκριτικού πλεονεκτήματος με το μικρό μέγεθος των επιχειρήσεων. Αυτό μπορεί να υποδεικνύει μια δυναμικότητα της μικρής επιχείρησης αλλά είναι πιθανό να οφείλεται στη φύση των κλάδων, δεδομένου ότι στους παραδοσιακούς κλάδους οι οικονομίες κλίμακας είναι μάλλον χα-

μηλές.

Η θετική συσχέτιση αποκαλυμμένου συγκριτικού πλεονεκτήματος και συνολικού βαθμού προστασίας θα μπορούσε να ερμηνευθεί σαν συμβολή της τελευταίας στην ανταγωνιστικότητα των Ελληνικών προϊόντων, αν και η θετική σχέση αύξησης της ανταγωνιστικότητας και χαμηλότερης προστασίας αναιρεί εν μέρει την παραπάνω άποψη. Θα μπορούσε επίσης να υποστηριχθεί ότι η ύπαρξη υψηλής προστασίας αποτρέπει τις εισαγωγές, μέγεθος που υπεισέρχεται στο δείκτη του συγκριτικού πλεονεκτήματος, επηρεάζοντας έτσι τη σχέση προστασίας και αποκαλυμμένου συγκριτικού πλεονεκτήματος.

Ο συγγραφέας προχωρεί στην ανάλυση των εισαγωγών, συσχετίζοντας και εδώ τους ρυθμούς αύξησης των εισαγωγών, τη μετά την ένταξη περίοδο με μια σειρά κλαδικών χαρακτηριστικών. Το συμπέρασμα που εξάγει, και είναι πολύ σημαντικό, είναι ότι μεγαλύτερη διείσδυση εισαγωγών γίνεται στους κλάδους καταναλωτικών προϊόντων για την παραγωγή των οποίων χρησιμοποιείται ανειδίκευτη εργασία και που τείνουν να παράγονται κυρίως στις λιγότερο αναπτυγμένες χώρες.

Δεδομένου ότι αυτοί οι κλάδοι είναι εκείνοι όπου συγκεντρώνεται το μεγαλύτερο τμήμα της εγχώριας παραγωγής, παρατηρείται μια ένταση του ανταγωνισμού για βασικά εγχώρια προϊόντα. Όπως σημειώνει ο Μητσός, η διείσδυση των εισαγωγών στους τομείς όπου υπήρχε σοβαρή εγχώρια παραγωγή ήταν μικρή την προενταξιακή περίοδο (τουλάχιστον 90% βαθμός αυτόρκειας στους παραδοσιακούς κλάδους το 1980). Επίσης οι τομείς αυτοί ήταν οι κύριοι

εξαγωγικοί κλάδοι και αυτοί με τη μεγαλύτερη προστασία (45,8% βαθμός συνολικής προστασίας για κλάδους με 90% και πάνω βαθμό ανεπάρκειας). Είναι πλέον σαφές ότι η προστασία αποτελεί κεντρικό σημείο στην ανάλυση της δομής και της δυναμικότητας της εγχώριας παραγωγής. Δυστυχώς ο συγγραφέας δεν προτείνει κάποια ερμηνεία του ρόλου της προστασίας πέρα από τη διατύπωση του ιστορικού, όπως το χαρακτηρίζει, ερωτήματος, κατά πόσο η υφισταμένη παραγωγική δομή είναι ή όχι αποτέλεσμα του πλέγματος προστασίας.

Η τάση αύξησης της διεξόδου των εισαγωγών στους παραδοσιακούς κλάδους, που αρχίζει το 1979 και η αντίστοιχη επιδείνωση των εξαγωγών, θέτει συνολικά το πρόβλημα της ανταγωνιστικότητας της Ελληνικής βιομηχανίας. Είναι δηλαδή αναγκαία μια συνολική θεωρία της μεταπολεμικής αναπτυξιακής στρατηγικής, μέσα στην οποία να τοποθετηθεί η όποια ανάλυση των εξωτερικών συναλλαγών και της πολιτικής προστασίας της βιομηχανίας. Ο Μητσός κάνει μια θαυμάσια ανάλυση των εξωτερικών συναλλαγών και της προστασίας και εξάγει ενδιαφέροντα συμπεράσματα, τα οποία και τεκμηριώνει με μια διεισδυτική, εμπειρική εργασία αλλά, δεν προσφέρει κάποιο ευρύτερο αναλυτικό πλαίσιο ερμηνείας.

Τέλος, στο τρίτο μέρος του βιβλίου αναλύεται η διαδικασία ενσωμάτωσης της Ελληνικής βιομηχανίας στην Ευρωπαϊκή αγορά, από τη σκοπιά της κυβερνητικής πολιτικής. Το ενδιαφέρον του Μητσού εστιάζεται σε δυο σημεία: 1) Την εξέταση της διαπραγμάτευσης μεταξύ Ελληνικής

κυβέρνησης και Ευρωπαϊκής επιτροπής, τόσο με την κατάθεση του Μνημόνιου του Μαρτίου 1982, όσο και με την προσφυγή στη ρήτρα διασφάλισης της πράξης προσχώρησης το 1983 και στη ρήτρα διαφυγής της συνθήκης της Ε.Ο.Κ. το 1985. Αφού αναλύει τις ιδεολογικές, πολιτικές και οικονομικές συνιστώσες κάθε διαθέματος της Ελληνικής κυβέρνησης, ο συγγραφέας εκτιμάει ότι το Μνημόνιο έθεσε τις βάσεις της εναποθέτησης των διεκδικήσεων και της στάσης της Ελληνικής κυβέρνησης στο ζήτημα της ένταξης στην κοινότητα, καθώς και μιας διαδικασίας διαπραγμάτευσης που κατέληξε σε ευνοϊκότερους όρους στο χρηματοδοτικό τομέα για τον Ευρωπαϊκό Νότο. Επίσης προώθησε την αντίληψη της Ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, όχι απλώς ως άνοιγμα αγοράς, αλλά και ως σύγκλιση οικονομιών και κοινωνιών.

Η προσφυγή στη ρήτρα διασφάλισης της πράξης προσχώρησης της Ελλάδας στην Ε.Ο.Κ. θεωρείται σαν επιστροφή στην λογική του προστατευτισμού, μπροστά σε μια έντονη επιδείνωση της εγχώριας ανταγωνιστικότητας, ενώ η προσφυγή στη ρήτρα διαφυγής της συνθήκης της Ε.Ο.Κ. το 1985 σηματοδοτεί την οριστικοποίηση της αποδοχής της κοινοτικής λογικής, τόσο σε όρους στόχων και μέσων οικονομικής πολιτικής όσο και σε όρους διαδικασιών και διεκδίκησης αιτημάτων. 2) Την υποστήριξη της θέσης ότι η αύξηση των εισαγωγών μεταεναξιακά δεν οφείλεται στην ένταξη στην Ε.Ο.Κ., αλλά στην επιδείνωση της ανταγωνιστικότητας των εγχωρίων προϊόντων. Υποστηρίζεται ότι η ένταξη δεν μετέβαλε ουσιαστικά το καθεστώς και τις συν-

θήκες εμπορίου, δεν οδήγησε δηλαδή σε πλήρη απελευθέρωση του εμπορίου και η μεταβλητή "μεταβολή συνολικής προστασίας 1980-1985" δεν είναι στατιστικά σημαντική, όσον αφορά την ερμηνεία της μεταβλητής "μεταβολή εισαγωγών" για το ίδιο διάστημα και για το σύνολο των προϊόντων. Ο Μητσός βέβαια σημειώνει ότι η πτώση της προστασίας της ομάδας προϊόντων που απολάμβαναν προενταξιακά τη μεγαλύτερη προστασία είναι της τάξης του 40% με 45% για το διάστημα 1980-1985, ποσοστό αρκετά σημαντικό και ότι η μεταβλητή "προστασία" είναι στατιστικά σημαντική στην παλινδρόμηση που ερμηνεύει την αύξηση των εισαγωγών καταναλωτικών προϊόντων. Αυτές οι δυο παρατηρήσεις δεν ευνοούν την απολυτότητα της θέσης ότι η ένταξη είναι αμέτοχη στην επιδείνωση του ισοζυγίου πληρωμών. Βέβαια θα πρέπει να διαχωρισθεί η ερμηνεία της πτώσης της ανταγωνιστικότητας που αναμφισβήτητα θαρύνεται συντριπτικά για την επιδεί-

νωση που εμπορικού ισοζυγίου και της ένταξης η οποία αποτελεί ένα επιπλέον επιβαρυντικό στοιχείο σε μια βιομηχανία που χάνει έδαφος.

Η ένταξη δεν ερμηνεύει την πτώση της ανταγωνιστικότητας, η οποία πρέπει να αναλυθεί σε όρους παραγωγικής δομής, κόστος και ποιότητας προϊόντων και παραγωγικών συντελεστών στην ημεδαπή. Η μείωση της προστασίας όμως αφείρεσε τα τελευταία αμυντικά όπλα μιας παραπαίουσας βιομηχανίας. Ο συγγραφέας δεν φαίνεται να κάνει αυτό τον διαχωρισμό. Είναι όμως σημαντική η διαπίστωση του Μητσού ότι χρειάζεται μια δυναμική εκσυγχρονιστική διαρθρωτική βιομηχανική πολιτική σαν αντιστάθμισμα του κόστους κατάργησης της προστασίας, αλλά και σαν ανατροπή μιας αμυντικής αναπτυξιακής λογικής σε επιθετική. Είναι σημαντική η συμβολή του βιβλίου του Μητσού προς την συνειδητοποίηση αυτής της ανάγκης.

Δ. Κυρκιλής

Θάνος Λίποβατς **Η Απόρνηση του Πολιτικού,** **Αθήνα, Οδυσσεάς, 1988**

Ανέκαθεν το καθήκον της συστηματικής κοινωνικής σκέψης ήταν να συλλάβει τη σχέση ατόμου-κοινωνίας. Το κεντρικό αυτό ερώτημα διαπερνά αιώνες τώρα κάθε διανοητικό

εγχείρημα με διαφορετικές μορφές: Είναι και Νοεΐν, Ελευθερία και Αναγκαιότητα, Μέρος και Όλον, Υποκείμενο και Αντικείμενο.

Εδώ και είκοσι περίπου χρόνια, η

σύγχρονη κοινωνική και πολιτική θεωρία τείνει να απαλλαγεί απ' τις συνέπειες του δομολειτουργισμού: τον αντικειμενισμό, την προτεραιότητα της δομής απέναντι στη δράση και το εμπειρικιστικό περιεχόμενο της αλήθειας των επιστημονικών προτάσεων. Όλες οι σύγχρονες θεωρήσεις της κοινωνικής και πολιτικής δράσης κινούνται προς την κατεύθυνση της συμφιλίωσης ατόμου-κοινωνίας. Συμφιλίωσης η οποία δεν υποπίπτει σε αναγωγισμό, αλλ' ούτε και σε μηχανιστικού τύπου εξηγήσεις. Αντίθετα, η σχέση αυτή γίνεται αντιληπτή εκ των ένδον, ως σχέση αλληλοσύστασης ετερογενών και ταυτόχρονα ομοιογενών στοιχείων. Προσπαθεί δηλαδή η σύγχρονη κοινωνική και πολιτική θεωρία να μην πέσει στην παγίδα ούτε του υποκειμενισμού, ούτε του κοινωνιολογισμού, αλλ' ούτε και να προσεγγίσει υποκείμενο και αντικείμενο ως εκ των προτέρων συγκροτημένες οντότητες, που κατόπιν μόνον συνάπτονται αθροιστικά και μηχανιστικά. Αυτό είναι νομίζω το *κατ' αρχήν* κέρδος της θεωρίας σήμερα απέναντι στον θετικισμό του, ακόμη, κυρίαρχου επιστημονικού και φιλοσοφικού παραδείγματος στις ανθρωπιστικές επιστήμες. Κι αυτό γιατί ενώ ως στρατηγική είναι σωστή, στην πράξη (στη συγκεκριμένη ανάλυση δηλαδή) συναντά δυσκολίες που ως ένα βαθμό είναι αναπόφευκτες ακριβώς διότι η θεωρία ποτέ δεν εξαντλεί το απρόβλεπτο της δράσης. Ωφείλει ωστόσο, κι αυτό είναι το ζητούμενο στην προκειμένη περίπτωση, να χειρισθεί με τον καλύτερο τρόπο, όσες από τις δυσκολίες μπορεί όντως να ανταπεξέλθει. Αυτό μπορεί στρατηγικά να επιτευχθεί με τη συνδυασμένη

χρήση εννοιών, θεωρήσεων και αναλυτικών κατηγοριών από όλο το φάσμα των ανθρωπιστικών, τουλάχιστον, επιστημών. Η ανάγκη αυτή είναι πρόδηλη στις μέχρι τώρα αναλύσεις του υποκειμένου σε σχέση με το αντικείμενό του. Μπορεί με τη συνδρομή της φαινομενολογίας η κοινωνική και πολιτική θεωρία να έχει ξεφύγει από την εμμονή στην ιδέα του "ορθολογικού" δράστη και να έχει στρέψει την προσοχή της στην πρακτική συνείδηση, πλην όμως αδυνατεί, ή δεν θέλησε ακόμη, να εγκύψει στην σκοτεινή πλευρά της υποκειμενικότητας: το ασυνείδητο. Να λάβει δηλαδή σοβαρά υπόψη της την ψυχανάλυση του υποκειμένου. Η παρασπονδία αυτή οφείλεται, συν τοις άλλοις, σε μια σημαντική – και όχι ως ένα βαθμό αστήρικτη – ένσταση της κριτικής και φαινομενολογικής κοινωνιολογίας ενάντια στην ψυχανάλυση: στον φυσικαλισμό της. Στο ότι δηλαδή απ' τη μεριά ορισμένων μελετητών του ψυχισμού προβάλλεται μια "ενστικτική" θεωρία του υποκειμένου ως ήδη συγκροτημένου, προ-δεδομένου, αλλά, και το κυριότερο, προδιαγεγραμμένου και άρα προβλέψιμου – και δυνητικά ελέγξιμου – όσον αφορά την κατεύθυνση και το νοηματικό περιεχόμενο της δράσης του. Οφείλεται όμως και σε ορισμένους άλλους παράγοντες: Στον ερμητικό καταμερισμό της ακαδημαϊκής εργασίας που αποτρέπει τη διεπιστημονική έρευνα, στον ελλοχεύοντα ψυχολογικό αναγωγισμό των ψυχιάτρων, των ψυχολόγων και των ψυχαναλυτών, όπως και στις πολλαπλές δυσχέρειες της άρσης του ατομοκεντρισμού της ψυχολογικής, εν γένει, προσέγγισης.

Παρά το ότι δεν είναι αβάσιμες, οι

εν λόγω επιφυλάξεις μπορούν σε μεγάλο βαθμό να ανασκευασθούν και η προσφορά της ψυχανάλυσης να αξιοποιηθεί σ' ένα πλαίσιο σύγκλισης των ανθρωπιστικών επιστημών. Για να γίνει αυτό ωστόσο πρέπει κατ' αρχή να υπάρχει η διάθεση αλλά και η αναγνώριση του γεγονότος ότι κανένας επιμέρους κλάδος των επιστημών αυτών δεν είναι σε θέση να καλύψει, από μόνος του, το μέγιστο δυνατό εύρος της σχέσης ατόμου-κοινωνίας. Είναι αυτονόητο λοιπόν ότι η ψυχανάλυση δεν μπορεί να εξηγήσει τα πάντα. Κατά δεύτερο λόγο, οι κοινωνικοί επιστήμονες θα πρέπει να αναγνωρίσουν ότι η ψυχανάλυση δεν επικεντρώνεται σε βιοψυχολογικής και βιοαμυντικής υφής ένστικτα, αλλά στις *ενορμήσεις* του ασυνείδητου. Η διαφορά έγκειται στο ότι, ενώ τα πρώτα υφίστανται παντού και πάντα με τον ίδιο αυτοματικό τρόπο, οί ενορμήσεις είναι πάντα διαμεσολαβημένες κοινωνικά: απωθούνται, μετατίθενται και συμπυκνώνονται μέσα απ' τη σχέση του εγώ με το υπερ-εγώ. Αυτό σημαίνει ότι η συγκρότηση του ψυχισμού του υποκειμένου είναι πρωταρχικά κοινωνική. Ο ίδιος εξάλλου ο Freud στην *Ψυχολογία των Μαζών* είπε ότι η ατομική ψυχολογία είναι ευθύς εξ αρχής και ταυτόχρονα κοινωνική ψυχολογία. Απ' την άποψη αυτή, η εισδοχή της ψυχανάλυσης στη σύγχρονη πολιτική και κοινωνική θεωρία δεν τις χρεώνει αναγκαστικά και εξ ορισμού με φυσικαλισμό και ψυχολογισμό. Επιπροσθέτως, με την προγραμματική αυτή εισδοχή δε μειώνεται και ο κανονιστικός τους χαρακτήρας, μια και το κεντρικό, κατά Freud, αίτημα της ψυχανάλυσης "έκει που Αυτό είναι, οφείλω Εγώ να υπάρξω" είναι όν-

τως (ή τουλάχιστον μπορεί και έτσι να εκληφθεί) ένα δεοντικό αίτημα χειραφετησιακής κατηγορίας.

Διαβάζοντας κανείς το βιβλίο του Θάνου Λίποβατς *Η Απάρνηση του Πολιτικού* έχει την αίσθηση ότι οι ενστάσεις της κοινωνικής και πολιτικής θεωρίας στην ψυχανάλυση μπορούν κάλλιστα μακροπρόθεσμα να αρθούν. Ο συγγραφέας είναι ένας από τους λίγους Έλληνες κοινωνικούς επιστήμονες που έχουν πραγματική και βαθιά γνώση της πολιτικής ψυχολογίας, της ψυχανάλυσης, της πολιτικής, και όχι μόνον, φιλοσοφίας, όπως και της ιστορίας των πολιτικών θεωριών. Το βιβλίο του δεν περιορίζεται απλώς στις κοινωνικο-πολιτικές θεωρητικές συνέπειες της ψυχανάλυσης, αλλά επεκτείνεται συνδυαστικά και κριτικά σ' όλα τα προαναφερόμενα πεδία του ενδιαφέροντός του. Πρόκειται αναμφισβήτητα για ένα κείμενο πλούσιο αλλά και προκλητικό. Είναι δε απορίας άξιο πώς, στον ενάμιση περίπου χρόνο της κυκλοφορίας, του δεν έτυχε συστηματικότερης υποδοχής απ' την ελληνική ακαδημαϊκή κοινότητα και μάλιστα απ' τους διανοούμενους εκείνους που, κατά τεκμήριο, κινούνται πλησιέστερα στην θεματική του. Ή μήπως περισσεύει ο επιστημονικός διάλογος στη χώρα αυτή;

Το θεματολογικό εύρος του βιβλίου του Λίποβατς δεν είναι δυνατόν βεβαίως να σχολιασθεί συστηματικά σ' ένα σύντομο, όπως το παρόν, κείμενο. Εκείνο που κατά τη γνώμη μου αξίζει περισσότερο να τονισθεί εδώ, είναι η από μέρους του συγγραφέα προσπάθεια να μειώσει την απόσταση ανάμεσα στην ψυχανάλυση και την πολιτική θεωρία, πέρα απ' το εγχείρημα του λεγόμενου φροϋδο-

μαρξισμού. Προσπάθεια, η οποία κατατείνει στην πληρέστερη εννόηση του πολιτικού και της δημοκρατίας, μέσα κυρίως απ' την αξιοποίηση των θέσεων του Freud, του Lacan και της Arendt και η οποία συστρέφεται γύρω από μια κεντρική έννοια: το Νόμο. Η έννοια του Νόμου όμως θα πρέπει να προσεχθεί ιδιαίτερα γιατί ενδέχεται να οδηγήσει σε παρανοήσεις. Ο Νόμος στον Λίποβατς, όπως και στον Lacan, δεν αφορά και δεν εξαντλείται στον φερμαλισμό του τυπικού δικαίου. Δεν είναι δικαιοκλής υψής – παρόλο που έχει και δικαιοκλής παρασυνέπειες. Η έννοια του Νόμου πηγάζει απ' τη θεωρία του διχασμένου υποκειμένου: απ' το γεγονός δηλαδή ότι ο ψυχισμός διέπεται από μια μόνιμη έλλειψη ικανοποίησης των ενορμήσεων. Το εγώ συγκροτείται με το πέρας του πρωτογενούς ναρκισσισμού. Με την απώθηση δηλαδή της αρχέγονης εμπειρίας του υποκειμένου, πριν από τη διαμόρφωση του εγώ και πριν από τη σχέση του με τον Άλλο. Η απώθηση αυτή – συνέπεια της κοινωνικοποίησης – γεννά την επιθυμία και είναι αυτή που συγκροτεί το εγώ ως υποκείμενο, και μάλιστα ως επιθυμούν υποκείμενο. Η επιθυμία είναι η εμπειρία της έλλειψης της πλήρους, και ποτέ πλήρως εκπληρούμενης, ικανοποίησης. Η έλλειψη αυτή ωστόσο εκφράζεται πάντα κοινωνικά: με τη διατομική επικοινωνία, με τη γλώσσα, τα σημεία, και τον μεταφορικό και μετωνυμικό χαρακτήρα των συμβόλων. Είναι εκ των προτέρων διαμεσολαβημένη, και, γι αυτό, οριοθετημένη. Η έννοια του Νόμου αντιπροσωπεύει και παραπέμπει σ' αυτήν ακριβώς τη διαμεσολάθηση: στο ότι ναι μεν ο Άλλος είναι αντικείμενο της επιθυμίας μου, πλην

όμως δεν μπορεί ποτέ να υπαχθεί σ' αυτήν απόλυτα, ακριβώς διότι και εγώ είμαι για εκείνον εξ ίσου αντικείμενο επιθυμίας και φαντασιακών προβολών. Η αναγνώριση των ορίων αυτών σημαίνει ταυτόχρονα ότι ο Άλλος δεν μπορεί ποτέ να είναι ίδιος με μένα, αλλ' ότι υπάρχει κάτι πάντα που μας χωρίζει. Οι σχέσεις μας είναι διαμεσολαβημένες από την τάξη του Λόγου (γλώσσα) ως σχέσεις ενότητας και διαφοράς, και όχι ως σχέσεις ταυτότητας. Εδώ έγκειται η στρατηγική σημασία της ψυχανάλυσης: "στην προτεραιότητα της *ικανότητας κρίσης* που έχει σκοπό να κάνει δυνατή τη *χειραφέτηση* χωρίς να ξεπέσει στην αυστηρότητα του ηθικού υπέρ-εγώ" (103). Η χειραφέτηση αυτή ωστόσο δεν είναι εγγυημένη. Αντί το άτομο να θεσμίσει τα όρια της επιθυμίας, είναι δυνατό να την αφήσει αχαλίνωτη μέσα από διεργασίες παλινδρόμησης στο στάδιο του πρωταρχικού ναρκισσισμού. Διαδικασίες που σε ατομικό επίπεδο εκφράζονται με νευρώσεις και ψυχώσεις, και σε συλλογικό με τη μαζική ψυχολογία της ταύτισης με ηγέτες ή με ιδέες, τον λαϊκισμό ή τη θρησκευομανία. Η παλινδρόμηση αυτή είναι αποτέλεσμα ατομικής ή και συλλογικής *απάρνησης* της έλλειψης και της διαφοράς, η αδυναμία του να υπάρχει κανείς εντός των, ούτως ή άλλως υφιστάμενων, διαμεσολαβήσεων. *Απάρνηση* είναι η άνευ όρων άρση των ορίων ανάμεσα στο Είναι και το Δέον, στο Εγώ και στο Άλλο. Κι εδώ βεβαίως έγκειται η σημασία του τίτλου του βιβλίου του Λίποβατς: η *Απάρνηση* του Πολιτικού. Στο γεγονός δηλαδή ότι το πολιτικό δεν εξαντλείται σε ψυχαναλυτικές αναγωγές, αλλ' ότι είναι ένα στοιχείο ηθικής. Αν η ψυ-

χανάλυση μπορεί να κάνει κάτι είναι να φωτίσει τις χειραφετητικές δυνατότητες του υποκειμένου. Πέραν αυτού ουδέν. Δεν μπορεί να πραγματώσει από μόνη της τη χειραφέτηση. Η θέσμιση του πολιτικού, ως ουσιαστική αλληλοαναγνώριση της διαφοράς, είναι κάτι περισσότερο. Προκύπτει ως θέση κι όχι ως υπόλοιπο. Η ψυχανάλυση μπορεί να ελευθερώσει το υποκείμενο από το βάρος της έλλειψης, να συμφιλώσει τον εαυτό του με τις εννομήσεις του, να συμβάλει στον "χωρισμό από τις αγαπημένες αυταπάτες της πληρότητας" (289). Πέρα απ' αυτό όμως, για τη συγκρότηση του πολιτικού επιβάλλεται συμμετοχή και ανάληψη ευθύνης μέσα στην κοινωνία. Το "πολιτικό προσφέρει την ευκαιρία να μην υποκατασταθεί η έλλειψη φαντασιακά, δηλαδή να ταυτισθούν τα προσωπικά με τα κοινωνικά προβλήματα, αλλά τα υποκείμενα να την ζήσουν "κοινωνικά", στο βαθμό που αναγνωρίζουν το αδιέξοδο στο οποίο οδηγεί η επιθυμία χωρίς φραγμό και (στο βαθμό που) κατανοούν βαθύτερα το γεγονός ότι το υψηλότερο πράγμα στη ζωή είναι η υπηρεσία του Πλησίον και όχι η ναρκισσιστική αυταρέσκεια" (245-6). Η κατανόηση αυτή φυσικά είναι άλμα στο δυναμικό, στην "ελευθερία για", κι αντιπροσωπεύει το πέρασμα απ' τη συμβολή της ψυχανάλυσης στον χώρο της πρακτικής φιλοσοφίας. Στο πεδίο δηλαδή εκείνο που οι ανθρώπινες σχέσεις δεν εισησπράττονται, ούτε ταυτιστικά ούτε και ετερονομικά, αλλά ως σχέσεις ταυτότητας των αντιθέτων, κάτι που οι ποικιλώνυμοι -ισμοί δεν κατόρθωσαν να συλλάβουν ως πρόταγμα και προσπαθούν να το επιβάλλουν ως δόγμα. Το πέρασμα αυτό είναι ηθικής

τάξεως και βέβαια έχει πολλαπλές συνέπειες στον τρόπο που πρέπει να εννοούμε και να υλοποιούμε σήμερα τη δημοκρατία: ως δικαίωμα στη διαφορά. Αυτό νομίζω έχει υπόψη του ο Λίποβατς όταν λέει ότι "μόνον όταν έχει συγκροτηθεί τελειωτικά ο Νόμος σαν Διαφορά, δηλαδή σαν αφαίρεση από τις μορφές και εικόνες των γονέων, προγόνων και αρχηγών και σαν ξεπέραςμα των φαντασιακών ταυτίσεων μαζί τους, μόνο τότε παύουν να κυριαρχούν οι μηχανισμοί της μαζικής ψυχολογίας σαν αναπόφευκτη μοίρα (αλλά φυσικά δεν εξαφανίζονται). Μόνο τότε γίνεται η κοινωνία ένα πολιτικό συλλογικό σώμα και το άτομο ένα ηθικό υποκείμενο" (119).

Υπερβατικές εγγυήσεις βεβαίως για όλα αυτά δεν υφίστανται. Η ψυχανάλυση μπορεί να συνδράμει στις προϋποθέσεις της ανάδυσής τους. Αυτό όμως είναι ήδη πολύ. Εκτός απ' τη δυνατότητα της απάρνησής του, το πολιτικό ενέχει και την πρόκληση της ίδιας του της συγκρότησης, που δεν μπορεί παρά να είναι κανονιστική και ουσιαστικά αμφισβητήσιμη. Όμως τι άλλο θα μπορούσε να είναι; Διότι βέβαια δεν υπάρχει ένας ορισμός του πολιτικού το τι είναι πολιτική εξαρτάται απ' το εκάστοτε ιστορικό πεδίο αναφοράς και τη νοηματική σκοπιά του καθενός. Το ευτύχημα όμως με την από μέρους του Λίποβατς "ψυχαναλυτική" προσέγγιση είναι ότι η εννόηση του πολιτικού καθίσταται βαθύτατα κανονιστική, αφού αποφεύγει τον ψυχολογικό ανταγωνισμό, με τις ηθελημένες ή αθέλητες τεχνοκρατικές του συνέπειες, κι επαναδιαπραγματεύεται το αίτημα της χειραφετητικής δράσης, ως την πεμπτουσία της πολιτικής. Για τις αρετές του βιβλίου του Λίποβατς

πολλά ακόμα θα ήταν σε θέση κανείς να πει: Εκείνο όμως που νομίζω ότι άξιζε εδώ να υπογραμμισθεί, και που πείθει σε μεγάλο βαθμό, είναι η μη αναγωγιστική προγραμματική συνεύρεση της ψυχανάλυσης με τη σύγχρονη πολιτική και κοινωνική θεωρία.

Σε επιμέρους σημεία του κειμένου του θα μπορούσε ίσως κανείς να σταθεί με κριτικό βλέμμα. Τα σημεία όμως αυτά δεν αναιρούν τον πυρήνα του επιχειρήματός του και γι αυτό κι εγώ δεν θα σταθώ ιδιαίτερα, παρά θα τα μνημονεύσω εν συντομία: Μια γενικότερη, αν και όχι ιδιαίτερα έντονη, αδυναμία του κειμένου του είναι η γλωσσική απόδοση. Μονίμως σχεδόν γίνεται σύγχυση ανάμεσα στο "σαν" και το "ως". Ορισμένοι επίσης όροι θα μπορούσαν επίσης να αποδοθούν καλύτερα. Μνημονεύω εδώ τέσσερις: οι προκαπιταλιστικές "Staeude" είναι νομίζω σωστότερο να αποδοθούν ως "νομικοπολιτικές τάξεις" ή "νομοκατεστημένες τάξεις" (με την απαραίτητη διευκρίνηση της διαφοράς τους από τις καπιταλιστικές "Classes"), παρά ως "καταστάσεις" (259). Ο όρος αυτός θέβαια έχει απασχολήσει κατ' επανάληψη την επιστήμη στην Ελλάδα, ακριβώς διότι στη χώρα αυτή δεν εμφανίσθηκαν τα ιστορικά εκείνα περιεχόμενα στα οποία αναφέρεται. Το "Frustration" αποδίδεται ακριβέστερα με το "δυσφορία" παρά με το "απογοήτευση" (237, 284). Ο κεντρικός όρος της Arendt "Action", τον οποίο διαφοροποιεί από την Labour και την Work, αποδίδεται με τον ελληνικό όρο "δράση" και όχι ως "πράξη" (41,205). Κι αυτό γιατί κάλλιστα θα μπορούσε η ίδια η Arendt, αν εννοούσε τον εγγε-λιανό/μαρξικό όρο της πράξης, να

χρησιμοποιήσει το "Praxis". Πιθανή δε ένσταση ότι, δεδομένου του νεο-αριστοτελιανισμού της, η Arendt έχει υπόψη της την αριστοτελική – και όχι την εγγελιανή/μαρξική – έννοια της πράξης, επιβεβαιώνει απλώς την προηγούμενη παρατήρησή μου. Τέλος, γλωσσολογικός όρος "Perfor-mantz" δεν μεταφράζεται ως "έκφραση" (299), αλλά ως "επιτέλεση" ή "τελεστικότητα", παρόλο που ηχεί ίσως περίεργα. Πέρα απ' αυτές τις ορολογικές παρατηρήσεις, θα ήθελα να σταθώ λίγο σε μερικά ακόμα σημεία: στο κεφάλαιο που συζητούνται τα προβλήματα της δημοκρατίας γίνεται ένα σοβαρό λάθος που ελπίζω να οφείλεται στο δαίμονα του τυπογραφείου. Ο μετασχηματισμός της πολιτικής μετά τον 2ο παγκόσμιο πόλεμο, κυρίως, δεν αντιπροσωπεύεται με την μετάβαση απ' την "φιλελεύθερη" στην "πλουραλιστική" δημοκρατία (281-4), αλλά με τη μετάβαση στο παρεμβατικό κράτος πρόνοιας. Μετάβαση, η οποία εν πολλοίς πραγματοποιήθηκε με τη μεταλλαγή της εκπροσώπησης των οργανωμένων κοινωνικών συμφερόντων. Ο πλουραλισμός τείνει να αντικατασταθεί απ' τον νεο-κορπορατισμό. Η αναφορά στα σουηδικά συνδικάτα δεν αφορά φυσικά τον "ευνουχισμό" της δημοκρατίας απ' τον πλουραλισμό (284), αλλά απ' τον νεο- ή κοινωνιακό κορπορατισμό. Όταν ο συγγραφέας συζητά και ασκεί κριτική σε ορισμένους μείζονες διανοητές, όπως ο Μαρξ και ο Έγκελς, έχω την εντύπωση ότι δεν αποδίδει τα του Καίσαρος τω Καίσαρι. Η οξύτητα της κριτικής του αποκτά μια σκόπιμη, θα έλεγα, μονομέρεια που ξεφεύγει απ' το καθαυτό μαρξικό ή εγγελιανό έργο και απευθύνεται βασικά στους επιγόνους του

(βλ. 137-8, 150-1, 158, 207). Ο χώρος βέβαια εδώ δεν επιτρέπει διεξοδική συζήτηση για το ζήτημα αυτό. Απλώς επισημαίνεται.

Φυσικά, τα παραπάνω κριτικά σχόλια δεν αναιρούν στο ελάχιστο την πολύ μεγάλη σημασία της συμβο-

λής του Λίποβατς. Μακάρι τέτοιου βεληνεκούς παρεμβάσεις να ήταν συχνότερες στην ελληνική βιβλιογραφία.

Νίκος Δεμερτζής
Πάντειο Πανεπιστήμιο

Χρίστος Αδαμόπουλος
Λόγος Κεκρυμμένος περί Φωτός
ή Αξονική Τομογραφία Οδυσσέα Ελύτη
Εκδόσεις των Φίλων, Αθήνα 1987

Η αποσαφήνιση του όρου "λογοτεχνική κριτική" σύμφωνα με τις αρχές της Γενικής Γλωσσολογίας διαβλέπει τις μετρήσεις για τις αλλαγές του προς διατύπωση λόγου, αλλά παράλληλα η αυθύπαρκτη σχέση της με τα γράμματα διαφοροποιεί τους τρόπους προσέγγισης των κειμένων: θα έλεγε όμως κανείς πως οι παράμετροι διαφοροποίησης, ανάμεσα στον αυθεντικό ποιητικό λόγο, στον περιγραμμένο-σχόλια, κρίσεις κ.τ.λ. — απασχολούν όλους τους τομείς της ανάλυσης, άσχετα με τους τρόπους γραφής.

Η σύσταση του ποιητικού λόγου, ήδη αναλυμένη από τη Γλωσσολογία όπως και οι κλίμακες καθορισμού της καλής ή της κακής ποίησης, σύμφωνα με τις πληροφορίες για το επικοινωνιακό γεγονός, αλλάζουν εξ ολοκλήρου τους τρόπους ανάλυσης για τη λογοτεχνική κριτική.

Με την παραπάνω προοπτική ο Χρίστος Αδαμόπουλος προτείνει έναν τρόπο περιγραφής του ποιητικού κειμένου συσχετισμένου με την παραδοσιακή νοηματική ανάλυση.

Μέσα σε μια τυπική παρατήρηση των λεκτικών επιλογών του τίτλου, διαφαίνεται η αποδοχή του συγγραφέα στη δυναμική του ποιητικού λόγου, αφού η διάζευξη λόγος κεκρυμμένος ή αξονική τομογραφία, επικυρώνει την ικανότητα της διαπέρασης των μηνυμάτων μέσα από τον πομπόδημιουργό. Η δυναμική επομένως της λογοτεχνικής κριτικής συνίσταται στην επιτυχημένη επιλογή των συστατικών του λογοτεχνικού ύφους, στην ανάδειξη της αγωνίας του λόγου, αλλά και στην προθετικότητα του ποιητή, έτσι ώστε να συλλεχθούν στοιχεία για τις καθοριστικές παραμέτρους της μέτρησης του ποιητικού μηνύματος, σύμφωνα με

βασικές αρχές της Θεωρητικής Γλωσσολογίας.

Ένας απόλυτα θετικός τρόπος προτείνεται από το Χρίστο Αδαμόπουλο, όταν δίνεται μια κάθετη μέτρηση του ποιητικού λόγου, σε πολλές από τις σελίδες του βιβλίου του:

Σκέπτομαι τον ποιητή με το μολύθι στο χέρι, νιώθω μια υπόκωφη παράξενη παρηγορία... (σελ. 19).

Η παρηγορία όμως από τον ποιητή, είναι δυνατόν να μεταφραστεί με τη γνωστή προσέγγιση των κειμένων – που απασχολεί πολλές διδακτικές στιγμές στο μάθημα της γλώσσας.

Για όσους, επομένως, τολμούν μια διείσδυση στη λογοτεχνική ανάλυση και παράλληλα τόσο τα δεδομένα της διδακτικής της γλώσσας όσο και οι γενικές αρχές των συναφών επιστημών τούς επηρεάζουν άμεσα, θα πρότεινα μια έκθεση των “στιγμών” μιας εργασίας που αναδύουν τους διαλόγους του ποιητή με το συγγραφέα για τη γλώσσα και τη σύστασή της, το είδος του ποιητικού λόγου, τις αναλογίες της μέσα στο φυσικό περιβάλλον, τις γενικότερες απόπειρες ορισμού της.

Ενδιαφέρον είναι επομένως που ο Χρίστος Αδαμόπουλος τέμνει τη στάση του ποιητή-δημιουργού απέναντι στο λόγο:

Εάν γίνεται γραπτό κείμενο, μεταδοτό στους άλλους, τόσο το καλύτερο. Εάν όχι, δεν πειράζει. Δηλώνεται άμεσα η προθετικότητα, ο στόχος που σκοπεύει σε σχέση με το διανοητικό χώρο (σελ. 21).

Έχοντας ερωτευθεί και κατοικήσει αιώνες μες στη θάλασσα έμαθα γραφή και ανάγνωση (σελ. 68). Ω ναι, σε έσχατη ανάλυση, η γλώσσα ήταν ήθος (σελ. 69). Αλήθεια είναι πως ένας ειδικός δε θα χρησιμοποιούσε

παρόμοιες διατυπώσεις. Ίσως διέκρινε πως έτσι διαφαίνεται ο στόχος για την αυθεντική γραπτή γλωσσική έκφραση, που στη διδακτική γλώσσα είναι δυνατόν να αποτελέσει σημείο προβληματισμού, αλλά όχι τόσο πραγματικής δραστηριότητας. Ή ακόμα, η συνεχής αναζήτηση των λέξεων – (σελ. 73), είναι η λέξη ουρανόσ, είναι η λέξη θάλασσα, είναι η λέξη ήλιος, είναι η λέξη ελευθερία. Τις αποθέτω με σεβασμό στα πόδια σας. Η πλευρά των λέξεων που ενώνονται με τις σημασίες, θριαμβεύει στον ποιητικό λόγο και αποκαλύπτει τις πτυχές μιας ανεξήγητης για μας τέχνης, που σε πολλά μέρη η Σημειολογία αποκρυπτογραφεί.

Αλλά ο συγγραφέας, αναλύοντας το λόγο του Ελύτη: Η λέξη “φριχτά” μέσα στην πρόταση του Ποιητή μου θυμίζει τη λέξη “πλεξιά” του Σολωμού! Αυτά είναι τα ελληνικά του Οδυσσέα Ελύτη! (σελ. 84).

Και πάλι μέσα από τη λογοτεχνική κριτική, η αναζήτηση των συγκεκριμένων λειτουργιών με τους φορείς τους τα γλωσσικά στοιχεία, προσδιορίζουν ό,τι ερμηνεύεται σ’ άλλα γραπτά, με ανάλυση του ποιητικού λόγου. Και πάλι σ’ αυτό το σημείο ο συγγραφέας επιδιώκει μια έντιμη προσέγγιση του αναγνώστη στον αυθεντικό λόγο και η επιλογή αυτή δεν επιβαρύνει το βιβλίο του με ιδιαίτερα φιλολογικά σχόλια, που ίσως θα προκαλούσαν κάποια δυσχέρεια στην άμεση παρατήρηση του Ελυτικού λόγου.

Βλέπεις τη θάλασσα μουντή κάτω από το ψιλόβροχο και συλλογίζεσαι μια χαμένη ελληνική αυτοκρατορία. Για χάρη της γλώσσας όχι για τίποτε άλλο (σελ. 124).

Είναι σίγουρο πως το άμεμπτο

επικοινωνιακό γεγονός που ονομάζεται "ποίηση", προβάλλεται μέσα από την επιτυχημένη αναφορά του Δομήνικου Θεοτοκόπουλου στην Ιερά Εξέταση, με την τεχνικότητα απάντησης: Τότε πώς γνωρίζετε το μέγεθος των φτερών, ώστε να μου απαγγέλλετε κατηγορία ότι τάχα τα ζωγραφίζω πιο μεγάλα από τα κανονικά; Δεν έφταιξα σε τίποτα για να ομολογήσω πταίσμα! (σελ. 145). Σκέπτομαι επομένως πως ο Χρίστος Αδαμόπουλος προσφέρει μέσα από τη σταχυολόγηση του Ελυτικού Λόγου γνώση για τους ασχολούμενους με τα γλωσσικά θέματα, αφού συνδέει την ποιητική σκέψη με την υπόσταση της γλώσσας.

Στη Γλώσσα μου πλοίο διαρκείας η χώρα μου. Και σε έσχατη ανάλυση η γλώσσα είναι ήθος. Σίγουρο είναι πως η σκέψη των ειδικών, μαζί με τη λογική του εκφερόμενου λόγου, θα απείχε από παρόμοιες διατυπώσεις.

Αν επομένως η ειδική σκέψη δέχεται, πως σημασιολογικά η γλωσσική επικοινωνία επιτυγχάνεται στην πράξη, μήπως τέτοιες απόπειρες ορισμού σχηματοποιούν το γλωσσικό

γεγονός, επικυρώνουν την απόλυτη του σχέση με την ταυτότητα των συνομιλητών, που μπορεί να μεταφραστεί με το ήθος τους;

Το ήθος του Χρίστου Αδαμόπουλου, που φαίνεται συνεπαρμένος από το λόγο και τη σκέψη του Ελύτη, βρίσκεται στον περιορισμό των σχολίων και κυρίως στη φωτοσκίαση του λόγου του ποιητή που θαυμάζει, μέσα από την ποιητική σκέψη για το λόγο που απολήγει στη γνωστή ρήση του Ευαγγελιστή Ιωάννη: *ΕΝ ΑΡΧΗ ΗΝ Ο ΛΟΓΟΣ ΚΑΙ Ο ΛΟΓΟΣ ΗΝ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΘΕΟΝ...*

Αν ο λόγος είναι η αρχή, δεν αποτελεί πρόβλημα για τους ειδικούς όπου η λογική των γεγονότων είναι πρωταρχική, όμως ίσως ο Λόγος του Ιωάννη – με την επιείκεια των θεολόγων – παραπέμπει στη γλώσσα και τη σκέψη του Chomsky, έτσι ώστε η συμβατότητα ανάμεσα στις μορφές της σκέψης, να γίνεται εφικτή.

*Μίτση Γκούμα
Δρ της Σοβιώνης
Παιδαγωγικό Ινστιτούτο*

Βιβλιοπαρουσιάσεις

Θ.Π. Τάσιος

Αξίες και Πράξεις

Αθήνα, Τροχαλία, σελίδες 301

Το τελευταίο αυτό βιβλίο του καθηγητή Τάσιου είναι μια συλλογή κειμένων, που έχει πρόσφατα δημοσιεύσει στα ελληνικά και αγγλικά. Είναι το τρίτο αυτής της μορφής βιβλίο του συγγραφέα. Το πρώτο, που δημοσιεύτηκε το 1974, είχε σαν κεντρική ιδέα του προβληματισμού του την έννοια της ελευθερίας και αποτελείτο από άρθρα και διαλέξεις της εποχής της δικτατορίας.

Το δεύτερο, που δημοσιεύτηκε δύο χρόνια αργότερα, διαπραγματεύεται θέματα ελευθερίας και παιδείας. Η τωρινή συλλογή εκφράζει την αγωνία του συγγραφέα για τη φθορά και απώλεια των αξιών, που

συμπαράσφουρουν στον αφανισμό το σύγχρονο άνθρωπο.

Πρόκειται για ρεαλιστική καταγραφή της νεοελληνικής πραγματικότητας, με την τολμηρή και διαπεραστική γραφή του διανοητή που δεν έχει μάθει να χαϊδεύει και να εξαπατά, για να γίνει αρεστός στον αναγνώστη. Πρόκειται για κατάθεση που ενοχοποιεί και για λόγο που συνταράσσει. Ο συγγραφέας δεν κρύβει πως αυτός είναι ο σκοπός του: "Τέρμα στα νανουρίσματα", θα πει. Γι αυτό το μήνυμα που φέρνει είναι ανελέητο, αλλά απόλυτα επίκαιρο και ίσως συνταρακτικό.

Π.Τ.

Martin Carnoy

Κράτος και Πολιτική Θεωρία

Οδυσσέας, Αθήνα

Ο Martin Carnoy εξετάζει στο βιβλίο του τη σύγχρονη συζήτηση γύρω από το κράτος και το πολιτικό

σύστημα. Η θεωρητική του εργασία εστιάζεται στην ανάλυση του κράτους και του πολιτικού συστήματος

από "ταξική σκοπιά". Αυτό που τον ενδιαφέρει είναι η αναζήτηση της συνέχειας στην ανάλυση του κράτους από τους κλασικούς του μαρξισμού έως τους μετα-λενινιστές νέο-μαρξιστές θεωρητικούς. Υποστηρίζει ότι το κράτος αποτελεί κεντρικό αντικείμενο έρευνας των κοινωνικών επιστημών και επισημαίνει ότι οι θεωρίες και οι επιμέρους αντιλήψεις για το κράτος εμπεριέχουν διαφορετικές όψεις και προβληματικές για τον κοινωνικό μετασχηματισμό.

Για τον Carnoy οι νέες θεωρίες για το κράτος αντλούν το περιεχόμενό τους από τις παραδοσιακές προβληματικές, παράλληλα όμως μετατοπίζουν το ενδιαφέρον τους από το οικονομικό επίπεδο, για να υποδείξουν το πολιτικό επίπεδο ως το κεντρικό κομβικό σημείο της ταξικής πάλης. Μ' αυτή τη μετατόπιση, εξυπακούεται για τον Carnoy, αλλάζουν και οι μορφές του πολιτικού αγώνα για τη μετάβαση στο σοσιαλισμό, είναι

πλέον πολιτικά τα μέσα που πρέπει να χρησιμοποιηθούν για το ξεπέραςμα του καπιταλισμού και ο σοσιαλισμός δεν μπορεί παρά να είναι δημοκρατικός.

Στο πρώτο κεφάλαιο αναλύεται το κράτος από τη σκοπιά της αμερικανικής πολιτικής σκέψης. Στο δεύτερο κεφάλαιο εξετάζονται οι παραδοσιακές μαρξιστικές αντιλήψεις για το κράτος. Στα κεφάλαια 3,4 και 5 συζητώνται οι θέσεις των μετα-λενινιστών, νέο-μαρξιστών Θεωρητικών (Antonio Gramsci, Luis Althusser, Νίκος Πουλαντζάς, Claus Offe, Joaquim Hirsch). Στα κεφάλαια 6 και 7 εξετάζονται οι αναφορές των νεο-μαρξιστών σε ζητήματα δημοκρατίας και μετάβασης στο σοσιαλισμό. Στα κεφάλαια 8 και 9 αναλύεται η σύγχρονη αμερικανική πολιτική θεωρία για τις τάξεις και το κράτος καθώς και οι προοπτικές που ανοίγονται για την πολιτική θεωρία.

N.Σ.

Δημήτρης Χαραλάμης
Πελατειακές σχέσεις και λαϊκισμός:
Η εξωθεσμική συναίνεση στο
ελληνικό πολιτικό σύστημα
 Εξάντας, Αθήνα 1989, σελίδες 342

Ο Δ. Χαραλάμης καταπιάνεται μ' ένα θέμα που πέρα από την εξαιρετική του επικαιρότητα συνιστά και ένα από τα βασικότερα προβλήματα εκσυγχρονισμού του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού. Πρόκειται για ένα βιβλίο επίκαιρο, μετά την έξαρση της συζήτησης που άνοιξε πρόσφατα για το λαϊκισμό, που έρχεται να συ-

νεισφέρει, με μια διαχρονική ματιά, στην ανάλυση των προβλημάτων συγκρότησης του πολιτικού συστήματος στην Ελλάδα από τα πρώτα βήματα του εθνικού κράτους έως σήμερα.

Το κεντρικό ζήτημα που θέτει ο συγγραφέας είναι η "διεύρυνση του κοινωνικού συμβολαίου" που πραγ-

ματοποιείται στις δυτικές καπιταλιστικές χώρες μετά το τέλος του Α΄ παγκόσμιου πολέμου και η συνακόλουθη ανάδειξη της διφυούς σχέσης "ανταγωνισμού-συναίνεσης". Ανταγωνισμού όσον αφορά το οικονομικό επίπεδο. Συναίνεσης όσον αφορά το θεσμικό κοινωνικό πλαίσιο που νοείται ως "αντικειμενοποίηση των συμβολαϊκών διαδικασιών".

Όπως υποστηρίζει ο συγγραφέας, αν και το ελληνικό σύνταγμα του 1864 μπορεί να θεωρηθεί πρωτόπορο σε σχέση με τα αντίστοιχα ευρωπαϊκά, εντούτοις η διεύρυνση του κοινωνικού συμβολαίου δεν αποτελεί προϊόν κοινωνικών αγώνων αλλά αποτελέσματα της πολιτικής και κοινωνικής κυριαρχίας των προεστών και των προυχόντων, που μ' αυτόν τον τρόπο εξασφαλίζουν την κυριαρχία τους στον κρατικό σχηματισμό. Μ' αυτή την έννοια το ελληνικό κοινοβουλευτικό σύστημα δεν αποτελεί παράγωγο μιας κάποιας συμβολαϊκής διεύρυνσης, αλλά συνιστά ένα

μηχανισμό κυριαρχίας.

Η συναίνεση παράγεται μονάχα δια μέσου των πελατειακών σχέσεων που, όταν πλέον δεν μπορούν να αποτελέσουν κυρίαρχο στοιχείο του πολιτικού συστήματος, δίνουν τη θέση τους στην εμφάνιση του λαϊκισμού.

Στο πρώτο κεφάλαιο παρουσιάζονται οι ιδιαιτερότητες του ελληνικού πολιτικού συστήματος από το συνταγματικό κοινοβουλευτικό σύστημα του 19ου αιώνα έως το μεσοπόλεμο. Στο δεύτερο κεφάλαιο εξετάζεται η αντιπαράθεση των εκσυγχρονιστικών και παραδοσιακών ρευμάτων που σηματοδεύουν τη μεταπολεμική περίοδο στα πλαίσια της εμφάνισης ενός σύγχρονου κρατισμού. Στο τρίτο κεφάλαιο αναλύεται η μεταπολιτευτική περίοδος και η επικράτηση του λαϊκισμού σ' όλο σχεδόν το φάσμα του πολιτικού συστήματος.

Ν.Σ.

